DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE

Ahmet İnsel

KALKINMA SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ

Fransızcadan çeviren: Ayşegül Sönmezay

AYRINTI

AHMET İNSEL

1955 yılında İstanbul'da doğan Ahmet İnsel, Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra, öğrenimini Paris 1 Pantheon-Sorbonne Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını da aynı üniversitenin İktisat Fakültesi'nde sürdürdü. 1982 yılında "Devlet ve İktisadın Kurulması ve Kurumlaşması" konulu doktora çalışmasını bitirdi. Ardından aynı fakültede asistan ve daha sonra doçent oldu. 1991-1994 yılları arasında İktisat Fakültesi'nin dekanlığını yaptı. Şimdi Paris Pantheon-Sorbonne Üniversitesi'nin rektör yardımcılığı görevini sürdürüyor. "İktisadi Kalkınma Kuramları ve Sosyal Politikalar ve Kalkınma" konularında lisans ve lisansüstü dersleri veriyor.

Ahmet İnsel'in Fransızca yayımlanmış kitapları arasında, gözden geçirilmiş tercümesinin elinizde bulunduğu *"La Turquie entre l'Ordre et le Développement"* (1984) ["Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye"] ve *"Le Tiers-Monde: Poids et Mesure"* (1983) ["Üçüncü Dünya: Nedir Ne Değildir?"] bulunuyor. Ayrıca 1982 yılından beri düzenli yayımlanan üç aylık MAUSS (Toplum Bilimlerinde Faydacılığa Karşı Hareket) adlı derginin yayın kurulu sekreterliğini sürdürüyor. Fransızca ve İngilizce yayımlanmış makalelerinde ele aldığı konular ise şunlar: Demokrasi ve İktisat Dinamikleri, Karşılaştırmalı Kalkınma Politikaları, Armağan Kavramı, Asgari Gelir, Fakirliğin Ölçümü Yöntemleri...

Türkiye'de İletişim yayınlarının kurucularından ve Birikim dergisinin yazarlarından olan A. İnsel'in Birikim yayınlarında *Türkiye Toplumunun Bunalımı* ve *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi* başlıklı iki kitabı yayımlandı. Toplum ve Bilim, İktisat dergilerinde yazıları yayımlanan Ahmet İnsel'in çalışmalarının temel eksenini insanı gerçek bir değer olarak kabul eden çoğul bir demokrasiyle, anlamını kendinden değil de toplumsal-insani hedeflerden alan bir iktisadi dinamiğin birbirlerine eklemlenmesinin koşullarını aramak oluşturuyor. Bu yönde ilerleyen bir sol ufuk ve tahayyülün yeniden tanımlanması yönünde çalışıyor.

Ayrıntı: 154
İnceleme dizisi: 80

Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye
Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü
Ahmet İnsel

Fransızcadan çeviren
Ayşegül Sönmezay

Son okuma
Ahmet İnsel

Kitabın özgün adı
La Turquie entre l'ordre et le développement
Éléments d'analyse sur le rôle de l'état dans le processus de développement

Éditions L'Harmattan/1984
basımından çevrilmiştir.

© Ahmet İnsel

Bu kitabın tüm yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir

Kapak fotoğrafı
Kayak sporu yapmak zorunda olan ve askerlerin önünde resmi geçit törenine katılan Kayseri Dokuma Fabrikası işçileri
Foto: C.D.T.A., Cilt 2, S. 423

Kapak düzeni
Arslan Kahraman

Düzelti
Hazal Deliceçaylı

Basıma hazırlık
Renk Yapımevi (0 212) 516 94 15

Baskı ve cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. (0 212) 212 03 39-40

Birinci basım
Haziran 1996

ISBN 975-539-121-5

AYRINTI YAYINLARI
Piyer Loti Cad. 17/2 34400 Çemberlitaş-İstanbul Tel: (0 212) 518 76 19 Fax: (0 212) 516 45 77

Ahmet İnsel

DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE

KALKINMA SÜRECİNDE DEVLETİN ROLÜ

AYGINTI

İNCELEME DİZİSİ

ŞENLİKLİ TOPLUM/*Ivan Illich*/2. basım ✍ YEŞİL POLİTİKA/*Jonathon Porritt*/2. basım ✍ MARKS, FREUD VE GÜNLÜK HAYATIN ELEŞTİRİSİ/*Bruce Brown*/2. basım ✍ KADINLIK ARZULARI/*Rosalind Coward*/3. basım ✍ FREUD'DAN LACAN'A PSİKANALİZ/*Saffet Murat Tural* 2.basım ✍ NASIL SOSYALİZM? HANGİ YEŞİL? NİÇİN TİNSELLİK?/*Rudolf Bahro*/2. basım ✍ ANTROPOLOJİK AÇIDAN ŞİDDET/*Der: David Riches* ✍ ELEŞTİREL AİLE KURAMI/*Mark Poster* ✍ İKİBİN'E DOĞRU/*Raymond Williams* ✍ DEMOKRASİ ARAYIŞINDA KENT/*Kürşat Bumin* ✍ YARIN/*Robert Havemann* ✍ DEVLETE KARŞI TOPLUM/*Pierre Clastres* ✍ RUSYA'DA SOVYETLER (1905-1921)/*Oskar Anweiler* ✍ BOLŞEVİKLER VE İŞÇİ DENETİMİ/*Maurice Brinton* ✍ EDEBİYAT KURAMI/*Terry Eagleton* ✍ İKİ FARKLI SİYASET/*Levent Köker* ✍ ÖZGÜR EĞİTİM/*Joel Spring* ✍ EZİLENLERİN PEDAGOJİSİ/*Paulo Freire*/2. basım ✍ SANAYİ SONRASI ÜTOPYALAR/*Boris Frankel* ✍ İŞKENCEYİ DURDURUN!/*Taner Akçam* ✍ ZORUNLU EĞİTİME HAYIR!/*Catherine Baker*/2. basım ✍ SESSİZ YIĞINLARIN GÖLGESİNDE YA DA TOPLUMSALIN SONU/*Jean Baudrillard/Tükendi* ✍ ÖZGÜR BİR TOPLUMDA BİLİM/*Paul Feyerabend* ✍ VAHŞİ SAVAŞÇININ MUTSUZLUĞU/*Pierre Clastres* ✍ CEHENNEME ÖVGÜ/*Gündüz Vassaf*5. basım ✍ GÖSTERİ TOPLUMU VE YORUMLAR/*Guy Debord* ✍ AĞIR ÇEKİM/*Lynne Segal* ✍ CİNSEL ŞİDDET/*Alberto Godenzi* ✍ ALTERNATİF TEKNOLOJİ/*David Dickson* ✍ ATEŞ VE GÜNEŞ/*Iris Murdoch* ✍ OTORİTE/*Richard Sennett* ✍ TOTALİTARİZM/*Simon Tormey* ✍ İSLAM'IN BİLİNÇALTINDA KADIN/ *Fetna Ayt Sabbah*/2. basım ✍ MEDYA VE DEMOKRASİ/ *John Keane*/2. basım ✍ ÇOCUK HAKLARI/*Der: Bob Franklin* ✍ ÇÖKÜŞTEN SONRA/*Der: Robin Blackburn* ✍ DÜNYANIN BATILILAŞMASI/*Serge Latouche* ✍ TÜRKİYE'NİN BATILILAŞTIRILMASI/ *Cengiz Aktar* ✍ SINIRLARI YIKMAK/*Mary Mellor* ✍ KAPİTALİZM, SOSYALİZM, EKOLOJİ/*André Gorz* ✍ AVRUPAMERKEZCİLİK/*Samir Amin* ✍ AHLÂK VE MODERNLİK/*Ross Poole* ✍ GÜNDELİK HAYAT KILAVUZU/*Susan Willis* ✍ SİVİL TOPLUM VE DEVLET/*Der: John Keane* ✍ TELEVİZYON: ÖLDÜREN EĞLENCE/*Neil Postman* ✍ MODERNLİĞİN SONUÇLARI/*Anthony Giddens* ✍ DAHA AZ DEVLET-DAHA ÇOK TOPLUM/*Rolf Cantzen* ✍ GELECEĞE BAKMAK/*Michael Albert - Robin Hahnel* ✍ MEDYA, DEVLET VE ULUS/*Philip Schlesinger* ✍ MAHREMİYETİN DÖNÜŞÜMÜ/*Anthony Giddens* ✍ TARİH VE TİN/*Joel Kovel* ✍ ÖZGÜRLÜĞÜN EKOLOJİSİ/*Murray Bookchin* ✍ DEMOKRASİ VE SİVİL TOPLUM/*John Keane* ✍ ŞU HAİN KALPLERİMİZ/*Rosalind Coward* ✍ AKLA VEDA/*Paul Feyerabend* ✍ BEYİN İĞFAL ŞEBEKESİ/*Armand Mattelart* ✍ İKTİSADİ AKLIN ELEŞTİRİSİ/ *André Gorz* ✍ MODERNLİĞİN SIKINTILARI / *Charles Taylor* ✍ GÜÇLÜ DEMOKRASİ/*Benjamin Barber* ✍ ÇEKİRGE/*Bernard Suits* ✍ KÖTÜLÜĞÜN ŞEFFAFLIĞI/*Jean Baudrillard* ✍ ENTELEKTÜEL/ *Edward Said* ✍ TUHAF HAVA/*Andrew Ross* ✍ YENİ ZAMANLAR/*S. Hall-M. Jacques* ✍ TAHAKKÜM VE DİRENİŞ SANATLARI/*J.C. Scott* ✍ SAĞLIĞIN GASPI/*Ivan Illich* ✍ SEVGİNİN BİLGELİĞİ/*Alain Finkielkraut* ✍ KİMLİK VE FARKLILIK/*William Connolly* ✍ ANTİPOLİTİK ÇAĞDA POLİTİKA/*Geoff Mulgan* ✍ YENİ BİR SOL ÜZERİNE TARTIŞMALAR/*Hilary Wainwright* ✍ DEMOKRASİ VE KAPİTALİZM/ *Samuel Bowles-Herbert Gintis* ✍ OLUMSALLIK, İRONİ VE DAYANIŞMA/*Richard Rorty* ✍ OTOMOBİLİN EKOLOJİSİ/P. Freund-G. Martin ✍ ÖPÜŞME, GIDIKLANMA VE SIKILMA ÜZERİNE/*Adam Phillips* ✍ İMKÂNSIZIN POLİTİKASI-İsyanla Bağlanma Arasındaki Entelektüel/*J.M. Besnier* ✍ GENÇLER İÇİN HAYAT BİLGİSİ EL KİTABI-Gündelik Hayatta Devrim/*Raoul Vaneigem* ✍ CENNETİN DİBİ-Modern Zamanlarda Eğlencelik Hayat/*Gündüz Vassaf* ✍ EKOLOJİK BİR TOPLUMA DOĞRU/*Murray Bookchin* ✍ İDEOLOJİ/*Terry Eagleton* ✍ DÜZEN VE KALKINMA KISKACINDA TÜRKİYE-Kalkınma Sürecinde Devletin Rolü/*Ahmet İnsel*

HAZIRLANAN KİTAPLAR

POSTMODERNİZM VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ/*Mike Featherstone* ✍ BARBARLIK/*Michel Henry* ✍ KİMLİK MEKÂNLARI-Küresel Medya, Elektronik Ortamlar ve Kültürel Sınırlar/*David Morley-Kevin Robins* ✍ ERKEK AKIL/*Genevieve Lloyd* ✍ DOSTLUK ANLAYIŞLARI/*Sandra Lynch* ✍ POPÜLER KÜLTÜRLER-Rock ve Spor/*David Rowen* ✍ KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ-*Richard Sennett* ✍ YÖNTEME KARŞI/*Paul Feyerabend* ✍ POSTMODERN ETİK/*Zygmunt Bauman* ✍ RUJ LEKESİ-20. Yüzyılın Gizli Tarihi/*Greil Marcus* ✍ CAMERA POLITICA-Çağdaş Hollywood Sinemasının İdeolojisi ve Politikası/*D. Kellner-M. Ryan* ✍ AMERİKA/*Jean Baudrillard* ✍ GÜLME/*Henri Bergson* ✍ BELLEĞİNİ YİTİREN TOPLUM-Adler'den Laing'e Konformist Psikolojinin Eleştirisi/Russell Jacoby

İÇİNDEKİLER

— TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ.....11
— GİRİŞ.....37

I.
OSMANLI DÜZENİ VE HARAÇ TOPLUMU
BİR DÜZEN TOPLUMUNUN "İKTİSADİ" EVRİMİ ÜSTÜNE BİRKAÇ SORU

1. GİRİŞ.....53
2. PATRİMONYAL DEVLETİN ÖZGÜL GÖRÜNTÜLERİ.....57

A. Bir mülkiyet tekeli.....58
B. Patrimonyal bir imparatorlukta toplumsal örgütlenme.....69
C. Kapıkulları: Devletleştirilmiş ve toplumdışı bırakılmış bir yönetici sınıf.....77
D. Siyasal-askeri bir iktidar.....84

3. DÜZEN Mİ, GELİŞME Mİ?.....91

II.
"DEVLETİN BEKASI"İÇİN İKTİSADİ ALANIN KURULMASI

1. GİRİŞ.....103
2. CUMHURİYETÇİ YENİ SİMGESEL.....109
A. Devlet dinamiği olarak batılılaşma.....113
B. "Devlet eliyle devrim" ve emredilen toplumsal değişim.....119

3. GÜDÜMLÜ EKONOMİ. DEVLET DÜZENİ VE KALKINMA KARŞI KARŞIYA GELİNCE.....128
A. Girişimci devletçi bir seçkinler sınıfı.....136
B. İktisadi alanın kurulması.....144
C. Denetleme iradesi kalkınmanın önüne geçince.....156

4. İLERLEYEN GÜDÜMCÜLÜK.....162
A. El yordamıyla bulunan iktisadi kalkınma politikası.....169
B. Patrimonyalist devletçilik ya da ekonomi devlet hizmetinde.....178
C. Liberal devletçilik ya da pazar ekonomisini ayakta tutan devlet.....190

III.
DEVLET İŞLETMESİ SİYASAL BİR KURUM

1. GİRİŞ.....203
2. KURUM VE DEVLET İŞLETMESİ.....207

A. İşletme: Çağdaşlığın mikrotoplumu 211
B. Devlet işletmesi: Güdümlü ekonominin birincil kurumu 219
C. İktidar, devlet işletmesi ve demokrasi 225
(i) Devlete bağlı bir işçi sınıfının oluşturulması: 227
(ii) Devlet işletmeleri, "bir ara sınıf"ın varlığını sürdürme görevini üstlendi: 230
(iii) Demokrasi, devlet işletmesiyle yüz yüze kaldığında: 233

3. TÜRKİYE'DE DEVLET İŞLETMELERİNİN BİÇİMSEL ÖZERKLİĞİ 238
A. Devlet işletmelerinin hukuksal konumları 241
(i) 1938'de çıkarılan yasa ve kamu sektöründe yaşanan amaçsızlık sorunu 242
(ii) 1964 yasası ve devlet işletmelerinin katılaşması 244
(iii) Kaçınılmaz son: Statü bolluğu 247
B. Olanaksız bir özerkliğin çeşitli anlamları 249

— SONUÇ 254
— KAYNAKÇA 262

"İNKILÂPLARDA ZOR KULLANMAK: İnkılâpları yapmak için çok kere zor kullanmak lazımdır. Saydığım anlamda bir değişiklik yapılırken mukavemet ve irtica unsurları, yerine göre elinde silahla veya cebinde kitapla, kafasında eskiye alışmış somurtkanlık, dilinde iğfal ve tehevvürle gelip karşınıza dikilirler. Bunları vurup devirmedikçe inkılâbı yapmanın ve hatta uzun devirler korumanın imkânı yoktur. Öte taraftan alışan alıştığını bırakıp, alışmadığına girinceye kadar, aklından ve şuurundan gelmese bile, kendi alışkanlık duygularından birçok mukavemetlere maruz kalır. Bu bakımdan da Türk inkılâbı en ziyade zor kullanmayı gerektiren bir hususiyet gösterir."

İnkılap Dersleri, Recep Peker, S. 18-19,
İletişim Yayınları, 1984*

* Bu dersler, Cumhuriyet Halk Fırkası genel kâtibi Recep Peker tarafından 1934-1935 okutma yılında Ankara Hukuk Fakültesi'nde ve İstanbul Üniversitesi'nde verilmiştir.

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

1979 yılında Paris'te başladığım doktora çalışması "Devlet ve İktisadın Kurulması ve Kurumlaşması" konusunu ele alıyordu. İktisadın kendiliğinden oluşan ve gelişen bir alan olmadığı, bir siyasal iradenin sonucu kurulduğu varsayımı Fransa'da yeni yeni tartışılmaya başlıyordu. Karl Polanyi'nin bu konuyu ele alan uzun makalesi "Economic as an Instituted Process"[1] Fransızca'ya yeni çevrilmişti. Esas kitabı, "Great Transformation" ise İngilizce yayımlanmasının üzerinden otuz yıldan fazla geçmesine rağmen, hâlâ Fransızcaya çevrilmemişti.[2] İktisadın toplumdaki yeri tartışmaları esas olarak Marksistler, yapısalcılar ve radikal demokratlar arasında ve iktisadi antropoloji merkezli olarak geçiyordu.

1. K. Polanyi ve al. (der.), *Trade and Market in the Early Empires* Gateway, Chicago, 1957 içinde.
2. *Büyük Dönüşüm,* (çev. Ayşe Buğra). Alan Yay., 1986.

Cengiz Aktar'la birlikte hazırladığım master tezinin konusu, Maurice Godelier, Claude Meillasoux, Pierre-Phillipe Rey ve Emmanuel Terray gibi ortodoks olmayan yeni kuşak Marksist antropologların geliştirmeye çalıştıkları Marksist iktisadi antropoloji akımının bir ilk değerlendirmesiydi. Üretici güçler kavramının geçerliği ve bu güçlerin gelişim seviyesinin üretim ilişkilerini belirledikleri iddiası, yeni antropoloji akımı tarafından temelden sorgulanıyordu. Bu tartışmalar ışığında, iktisadın son tahlilde mutlak belirleyici olduğu varsayımı, hem tarihi hem coğrafi evrenselliğini anlamlı biçimde kaybediyordu. Ama yenilikçi bile olsa, ekonomist dünya görüşünün getirdiği sınırları Marksist gelenek aşamıyordu. Üretici güçler-üretim tarzı ikilisi ve enerjisini bu ikiliden alan tarih felsefesi, görüş ufuklarını sınırlamaya devam ediyordu. Master tezinde benimsediğimiz yorum, tarihin evrensel bir gelişme şeması izlemediği, bu nedenle XX. yüzyılda bronz devri çağını yaşayan toplumları ilkel olarak adlandırmanın sadece Avrupa merkezli bir bakış açısından anlamı olduğuydu. Ekonomizm, bu Avrupa merkezli tarih felsefesinin en önemli esin alanıydı. Üretici güçler ve üretim ilişkileri diyalektiği ve tarihin iktisadi konumlarıyla belirlenen toplumsal sınıfların arasındaki mücadelenin tarihi olduğu inancı, bu tarih felsefesinin en gelişmiş ifadeleriydiler.

Yeni iktisadi antropoloji, "ilkel" toplumlara iktisadi sosyoloji gözlükleriyle bakmakta ısrar ediyordu. Böylece son derece katı ve hiyerarşik bir toplumsal yapıya sahip olan bu kabile-toplumlardaki gruplar arasındaki ilişkiler sınıf ilişkileri olarak ele alınıyor ve son tahlilde bir iktisadi sömürü mekanizasının tezahürleri olarak değerlendiriliyorlardı. Büyük ağabey ve küçük kardeşler arasındaki ilişkilerle kapitalist toplumlardaki işçi-işveren ilişkisi neredeyse özdeşleşiyordu. Bu yaklaşım siyasal sonuçları itibarıyla da tarafsız değildi. Sonuç olarak, aynı toplumsal ilişkiler şemasını evrenselleştirerek, aynı iktisadi-toplumsal gelişme şemasını fikri planda empoze ediyordu.

İktisadi alanın kuruluşunda ve kurumlaşmasında rol oynayan siyasal dinamikler, tarihi belirlemeler ve toplumsal etmenlerin önemini vurgulayan düşünürlerle tanışmam bu döneme rastlar. Toplumsal kuruluşun sadece maddi ihtiyaçlara cevap veren bir

mekanizma olmadığını, bir kuruluş tasarımının, bir toplumsal tahayyülün ürünü olduğunu vurgulayan araştırmacı ve düşünürler, ortodoks Marksizm'in Batı Avrupa aydınlarının fikir dünyaları üzerinde kurduğu kısmi hegemonyanın zayıflamasından sonra, seslerini daha rahat duyurmaya başlamışlardı. Cornelius Castoriadis bunların içinde en etkileyici olanıydı.[3] Ayrıca "Libre" dergisi[4] etrafında toplanan siyaset felsefesi ve siyasal tarih uzmanları, antropologlar ve filozofların başlattıkları tartışma, önümüze yepyeni bir ufuk açıyordu.

Siyasetle iktisadın girift ilişkisini vurgulayan, iktisadı belli bir dönemin siyasal egemenlik biçimi olarak ele alan yaklaşımlar, geleneksel Marksizm'in, her şeyin özünü iktisatta, tarihi gelişimin anahtarlarını da iktisadi akılcılıkta gören fazla mekanik ve basitleştirici yaklaşımının görüş ufkunu daraltan dünyasından sıyrılmamıza yardımcı oldular. Üstelik bu eleştirel yaklaşımlar, Marksizm'i kolayca ve bütünüyle reddedip liberalizm ve iktisadiyatçılığın sığ sularına kendini bırakmaya olanak vermeyen bir zenginlik içinde ufuk açıyorlardı. Tarihin ve kültürlerin evrensellik ya da göreliliği tartışmaları, Foucault'nun iktidar çözümlemeleri, Mayıs 68 içinde yoğrulmuş "kurumsal çözümleme" akımı, psikanalizin daha sosyolojik ve siyasal yorumları, bu yeni ufku tamamlayan veya genişleten etmenler oldular. 1980'lerin başlarında yükselen neo-liberal dalgaya karşı aşılanmamızı sağladılar.

Bu tartışmalarla Türkiye'nin tanışması biraz daha zaman aldı. "Türkiye gerçeği"ni tekellerine almış olan çevrelere göre bu konular Türkiye için lükstüler. Kalkınma programı, gelir dağılımı, dış ticaret, tasarruf-yatırım dengesi, kaynak reformu gibi iktisat konuları ve Ceza Kanunu'nun değiştirilmesi, Anayasa gibi hukuki konular "Türkiye gerçeği" içinde anlamlı ve önemli addediliyordu. 1980 darbesi ve onu izleyen karanlık döneme tepki olarak, egemen şemaların geçerliliğinin sorgulandığı dönemde,

3. Castoriadis'in bugüne kadar bir yazı derlemesi Türkçe'ye çevrildi. *Dünyaya, İnsana ve Tabiata Dair* (çev. Hülya Tufan), İletişim Yayınları, 1993. Temel kitabı olan *Institution imaginaire de la société*'nin tercümesi uzun yıllardan beri devam ediyor.

4. Yılda iki defa çıkan *Libre* dergisi, 1977 ile 1980 arasında sekiz sayı yayımlandı.

Türkiye'de de özellikle tarih, siyaset sosyolojisi ve iktisadi epistemoloji alanlarında önemli açılımlar oldu. Bu nedenle, 1982'de biten bir çalışmanın çok az değiştirilmiş bir tercümesi olan elinizdeki kitapta birçok çözümleme bugün size yeni gelmeyecektir. Özellikle bu çözümlemelerin ışığında Osmanlı ve Cumhuriyet tarihlerinin iktisadi-siyasal yönlerini ele alan bölümler, on yıldan beri hızlanan ve ufku genişleyen Türkiye içinde tartışmalara yeni katkılarda bulunmak durumunda değildir.

1982 yılında savunması yapılan doktora tezi iki yıl sonra Fransa'da biraz kısaltılarak basıldığında, Cumhuriyet tarihi, devletçilik, Kemalizm tartışmaları yeni yeni alevleniyordu. Kitabı kendim tercüme etmeye elim varmadı. Tercümeye başlayan bir arkadaşım işi yarıda bıraktı. Bunlara 1987 yılında hakkımda DGM'de açılan dava ilave olunca, kitabın Türkçe tercümesinin hazırlanması yıllar aldı. Kitabın Fransızca ilk yayımlanmasının üzerinden on yıldan fazla zaman geçti. Kitapta yer alan çözümlemelerin önemli bir bölümünün Türkiye'de artık "yeni" olarak algılanmaması lazım geldiğini belirtmek sevindirici.

Modern Türkiye tarihi, iktisadi alanın bir siyasal irade tarafından kurulmasına anlamlı bir örnek oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm iktisadi faaliyet alanlarını mümkün olduğu kadar siyasal merkezin denetimi altında tutma geleneğinin yarattığı özel bir örnektir bu. Ne Uzakdoğu geleneği kadar mutlak merkeziyetçi ne de Batı Avrupa geleneğinin göreli ademi merkeziyetçiliğiyle kıyas edilebilecek kadar ademi merkeziyetçidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun konumu araştırmacılar arasında 1960 yıllarında yoğun tartışmalara neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik bir feodalizm evresi geçirdiğini iddia edenler, buradan hareket ederek Marksizm'in evrensel evrim şeması içinde Türkiye'nin artık sosyalist üretim tarzına geçmesinin doğal olduğunu savunuyorlardı. Yine Marksist yorum içinde kalmakla beraber, bu evrensel şemayı sorgulayanlar, Asya Tipi Üretim Tarzı gibi belli coğrafya ve tarihlere ait üretim biçimleri olduğunu iddia ediyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi, devletin mülkiyete hâkim olduğu böylesi bir modele daha ya-

kındı. Sivil toplumun önemi, siyasal ilişkilerin iktisadı belirleme kudreti, bu ikinci yaklaşımın açtığı yoldan yavaş yavaş düşün dünyamıza girdi.

Bir de Osmanlının bütünüyle nev-i şahsına münhasır olduğunu iddia eden klasik Osmanlı tarihçileri vardı. Bu tarihçilerin en büyük katkısı, arşiv disiplini içinde yetiştirdikleri ikinci kuşaktı. Bu ikinci kuşak, "kuruluş, yükseliş, duraklama ve gerileme" evreleri içinde kalıplaşmış Osmanlı tarihçiliğini, Bizans ve diğer siyasal-toplumsal oluşumların Osmanlı toplumuna etkisi, XIX. yüzyıldaki Tanzimat hareketinin özgül dinamikleri, Osmanlı düşün dünyası ve dünyayı algılama biçimi konularında yenileyerek, bize çok zengin bir yeni ufuk açıyordu. İktisadi bakış açısının mutlak egemenliğinin zayıflaması, bu alanda da farklı olguları görme olanağı yaratmıştı.

Doktora tezini yazmayı 1982 ilkbaharında bitirip aynı yılın sonbaharında savundum. Tezi yazmaya başladığım dönemde Türkiye'de gerçekleşen askeri darbe ve onun yönlendirdiği gelişmeler, tezin denenmeye muhtaç başlangıç varsayımı konumundaki birçok öğesini hızla doğruladı. Ortam birdenbire değişmişti. 1980 darbesi sol içinde büyük bir yıkıntı yaratmakla beraber, solun birçok konuda resmi tarih ve söylemle olan göbek bağlarını koparmasını sağlamıştı. 1970'lerde günlük siyaset alanında başlayan resmi Kemalizm'den özerkleşme eğilimi, 1980 darbesiyle çok daha büyük bir ivme kazandı. O güne kadar 1971 darbesini eleştirmekle yetinen egemen sol yaklaşım, 1960 darbesinin arkasında yatan saikleri, bu darbenin kurumlaştırdığı askeri müdahale meşruiyetini ve bu sorulardan hareket ederek, 1930'lar devletçiliğini, geleneksel sol literatürde Kadro hareketine atfedilen vasıfları, Cumhuriyet İnkılapları'nın tek tek meşruiyetlerini ve uygulanış biçimlerini sorgulamaya başladı. Giderek özerkleşen Kürt hareketleri ve yurtdışında alevlenen Ermeni tedhiş hareketleri ışığında, Ermeni tehciri, Kürt ayaklanmalarının dini olmayan boyutları, ayaklanmalar, tek parti diktatörlüğü gibi Türkiye'de II. Dünya Savaşı sonrası dünyaya gelmiş kuşağın çoğunlukla yabancısı olduğu konular, bu kesimin kafasında birer soru işareti olarak yer almaya başladılar. Bütün bunlar Kemalist resmi tarihin Türkiye toplumunun tahayyül dünyası üzerinde kur-

duğu elli yıllık egemenliğin zayıfladığına işaret ediyordu. İdeolojik egemenliğinin zayıflamasına bağlı olarak, devlet topluma çok daha katı bir müdahalede bulunmak ihtiyacı duyuyordu.

Bu ortam içinde tezin amacı, Türkiye'de Cumhuriyet devletinin iktisadi alanı kurma, kurumlaştırma, yönlendirme ve yakından denetleme çabalarını, bu devletin içinde yer aldığı tarihi-toplumsal kalıtımın etkilerini de dikkate alarak incelemekti. Bunu yaparken birbirini tamamlayan iki hedefe ulaşmayı arzuluyordum.

Birincisi, genel olarak dünyada sola egemen olan, özel olarak Türkiye solunda daha da güçlü biçimde var olan devletçilikle ilericiliği, devletçilikle sosyalizmi birbirine karıştırma eğilimini sorgulamaktı. CHP'nin bir günde kendini "ortanın solunda" tanımlamasıyla pekişen sosyal demokrasi ve devletçilik özdeşliği, Türkiye'de demokrasinin yaygın olarak kurumlaşmasını, özgürlüklerin bahşedilen bir ayrıcalık konumundan geri alınamaz bir hak konumuna geçmesini ve iktisadi kalkınma hedefinin emrettiği tasarruflara atfedilen mutlak ve teknokratik meşruiyetin zayıflamasını arzulayanların karşısında önemli bir tarihi-epistemolojik engel oluşturuyordu. Gerçi iktisadi devletçiliğin "yerli burjuvazi yaratmak" gibi emelleri Marksist sol tarafından 1960'lardan beri eleştiriliyordu. Ama bu eleştiri iktisadi devletçilik yöntemine karşı değil, Türkiye'de devletçilik aracılığıyla burjuvazi yetiştirilmesine yönelikti. Yöntem değil, yöntemin hedefleriydi eleştirilen. Planlı ekonominin fetişleştirilmesi, pazar ekonomisi dinamiklerinin mutlak kötü olarak algılanması, Marksist solu devletçilik fetişizminden kurtaramamıştı. Bu fetişizmin sonucu olarak, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ne 1930'lardaki iktisadi ve toplumsal tasarruflarına ne de 27 Mayıs felsefesinin kurum ve pratiklerine karşı kökten bir eleştiri getirmesi mümkündü. Bu nedenle de sol, 1970'lerde yaşanan şiddetli toplumsal bunalımın kökenlerini çözümlemek için, Birikim dergisi gibi birkaç istisna dışında, basmakalıp sözleri tekrarlamaktan öteye gidemiyordu.

XIX. yüzyıl reformlarının temel motivasyonlarını; Babıâli baskınıyla başlayan İttihatçılık dönemini; hızla tek parti diktatörlüğüne dönüşen genç Cumhuriyeti; 1960, 1971 ve 1980 askeri darbe ve müdahalelerini daha uzun bir tarihi perspektiften ele

almak gerekiyordu. Ama amacım bir tarih çalışması yapmak değildi. Bu konuda ne formasyonum yeterliydi ne de böyle bir hevesim vardı. Osmanlı Devleti'nin klasik yapısının kurulmasından imparatorluğun çöküşüne kadar adım adım gelişen bir devlet içi süreci yakalamaktı amacım.

Devletin kurum olarak özerkleşmesini tarihçiler, İstanbul'un fethinden sonra imparatorluk konumuna geçmesine bağlarlar. Osmanlı hanedanına karşı güç oluşturabilecek, bir tür Müslüman-Türk aristokrasi nüvesini II. Mehmet'in tasfiye etmesi önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bundan sonra devletin, en önemli özellikleri neredeyse hiçbir özel toplumsal bağı olmayan kapıkulu konumundaki kişilerin denetimine adım adım geçmesi süreci başlar. Bunların önemli bir bölümünün devşirme olması, toplumla devlet arasında yaratılmak istenen uçurumu daha da büyütür. Amaç devleti topluma dayandırmamak, siyasal otoriteyi her tür toplumsal-dünyevi devlet dışı güç odağından bağımsız kılmaktır. Devletin topluma dayanmasının felakete yol açacağı inanışı elbette Osmanlılara'a özgü değildir. Klasik dönem Müslüman-Arap imparatorluklarının, bir ölçüde Bizans'ın, en parlak örneğini Çin'de bulduğumuz Uzakdoğu imparatorluklarının paylaştığı kadim bir siyasal kaygıdır bu.

Osmanlı örneğinde ilginç olan, devlet içinde kapıkulu konumunda olan kesimin gücünün ve özerkliğinin artmasıdır. Bu, bireysel değil; bir çeşit sınıfsal bir güçtür. Kapıkulu, sadrazam da olsa, XIX. yüzyıl ortasına kadar yaşamı sultanın bir çift sözüne bağlı bir tür köledir. Buna karşılık, kendini zümre olarak üreten, zümre olarak sultanı alaşağı edip, yerine veliahtı sultan yapacak güçtedir. Kelle koltukta devlet adamlığı yapan, pek azı eceliyle ölen bu kapıkulları, gereğinde sultanın kellesini de alacak gücü elde ederler.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devlet karşısında kısmi özerklik unsuru olan millet sistemine benzer bir denge devlet içinde oluşur. Osmanlı hanedanı, tüm siyasal hiyerarşiye meşruiyetini verir. Bu nedenle bir kapıkulu, sultanın yerine sultan olmayı aklının ucundan geçirmez. Sistemin bütünüyle çökeceğini ve ilk elde kendi iktidarının meşruiyetinin un ufak olacağını bilir. Sultan da zaman içinde bu iç dengenin bir unsuru konumuna gelir. Gücü

şahsında değil, ait olduğu hanedanın temsil ettiği siyasal meşruiyettedir. Hanedanın ve kapıkullarının yaşadıkları bu süreç, iktidarın giderek şahıslardan çıkarak, kuruma mal olması sürecini ifade eder. Şahıslar bu süreç içinde aletleşirler. Kurumun gereklerini yerine getiren, işlevsel konumların simgesel temsilcileri olurlar. Sultan da giderek, soyut bir makam haline döner. Kâğıt üzerinde olmasa bile, fiiliyatta bir çeşit meşruiyete doğru gidiş söz konusudur. Osmanlı siyasal yapısı, seçime dayalı bir meşruiyet yerine, şahıslardan özerkleşmiş bir siyasi-toplumsal zümre meşruiyetine gidişin nüvelerini içinde taşır.

Devlet bürokrasisi ve bunun içinde daha özel bir yeri olan ordu, Osmanlı İmparatorluğu içinde dört yüz yıl alan böyle bir sürecin dinamiklerini Meşrutiyet ve daha sonra Cumhuriyet dönemlerinde taşıyan zümre oldular. Devletçiliğin bu prizmadan geçerek yeniden ele alınması, teze bütünlüğünü veren esas temaydı.

Daha önce belirttiğim gibi amacım bir tarih çalışması yapmak değildi. Bu nedenle birinci el kaynakları kullanmak, Osmanlı İmparatorluğu'nun eksiksiz bir tarifini yapmak gibi kaygılarım olmadı. Bu konuda daha fazla özgül tarih çalışmalarına ihtiyaç olduğu açık. Son on yıl içinde bunların gözle görülür biçimde zenginleştiklerine şahit oluyoruz. Osmanlı dönemine ilişkin yeni yeni başlayan toplumsal tarih çalışmalarının, zihniyet dünyası ve günlük yaşam araştırmalarının ışığında kullandığım tarihi varsayımın geçerli olup olmadığı ileride daha rahat aydınlanacak. Şimdilik, çok fazla yalanlanmayan, XX. yüzyıl Türkiye tarihinin başat eğilimlerini verimli bir şekilde aydınlatan bir varsayım olmaya devam ettiği kanısındayım.

İkinci hedef, devletin iktisada müdahalesinde sadece iktisadi kalkınmayı hedeflemediğini, devleti topluma karşı koruma ve güçlendirme kaygılarının da iktisadi müdahaleyi belirlediğini göstermekti. Hatta birçok kez, bu ikinci tür motivasyonlar, salt kalkınmacı kaygıların önüne geçebiliyordu. Devletçilik siyasi, kültürel ve iktisadi cepheleri içinde bir bütündü. Geleneksel solun yaptığı gibi bu bütün içinden iktisadi devletçiliği ayırmak ve bunu "olumlu devletçilik" olarak değerlendirmek mümkün değildi. Dolayısıyla hem Cumhuriyet dönemi kalkınma deneyiminin bilançosunu daha sağlıklı yapmak hem de Türkiye toplumunun ge-

leceği konusunda çizilebilecek ufukları genişletmek için, Türkiye'de devletçiliğin salt iktisadi boyutunu ele almanın yetersiz olacağını vurgulamak istiyordum.

Kamu işletmelerini kurtarılmış kaleler olarak görmek eğilimi ortanın solundan radikal Marksist-Leninistler'e kadar tüm sola egemen bir bakıştı. Bu nedenle, devletin sadece iktisadi kalkınma değil; aynı zamanda ve belki daha fazla, toplumu devlete tabi kılmak aracı olarak devlet işletmelerini kurup geliştirmesinin altını çizmek istedim. Amacım özel girişimi yüceltmek, ona mutlak bir üstünlük atfetmek değildi elbette.

Özellikle Osmanlı tarihi-toplumsal yapısı nedeniyle, Türkiye'de iktisat da siyasal bir alandı. Bu alanın dinamiklerini toplumun diğer alanlarındaki dinamiklerden soyutlamak mümkün değildi. Dolayısıyla devletin kurmaya ve kurumlaştırmaya çalıştığı iktisadi alan içindeki önemli kurumlar olan kamu işletmelerinin bu gözle değerlendirilmesi gerekiyordu. Bunlar, hem kuruluş amaçları hem de gelişmeleri itibarıyla, toplumsal-siyasal özellikleri iktisadi-teknik özelliklerine ağır basan düzenleme kurumlarıydılar. Eğer devletçi dönem Türkiye'nin kalkınma hamlesi için geçilmesi muhakkak gereken bir dönemse –sadece sol değil; Koç, Sabancı, Eczacıbaşı gibi özel girişimin mümtaz isimleri de 1930'lar devletçiliğine ve ilk dönem İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin anlam ve önemine toz kondurmamakta ısrarlıydılar–, o zaman devlet girişimciliğini de bu gereklilik içinde ele almak gerekiyordu. Bunu kabul ettikten sonra, devlet girişimlerinin "rasyonel" çalışmadıklarını iddia etmek tutarsızlıktı. Kamu işletmeciliğinin esas olarak bir siyasal kurumlaşma aracı olduğunu vurgulamak, kamu girişimciliği tarihini bu gözle yeniden ele almak bu açıdan önemliydi.

Türkiye'de serbest girişimi temsil edenlerin neredeyse hepsinin ilk sermaye birikiminde devlet işletmeleri, devlet ihaleleri ya da devletin dağıttığı ithalat kotalarının yarattığı olanaklar yatıyordu. Özel girişimin üstünlüğünü savunanların 1980'lere kadar toplum nezdinde güçlü bir ideolojik dalga yaratması, inandırıcılık taşımıyordu. En yaygın anlamıyla solun devletçiliği savunması da, paradoksal biçimde benzer bir argümana dayanıyordu. CHP'lilerden daha radikal solculara kadar, devletçiliği ve özel-

likle devlet işletmelerini savunanlar, kullandıkları kaynağın suyunun eleştirdikleri yerden geldiğini "serbest teşebbüs" taraftarlarına hınzır biçimde hatırlatıyorlardı. Sanki böyle olmuş olması, devletçiliği sol açısından meşru kılıyormuş gibi bir hava estiriliyordu.

Buna karşılık İktisadi Devlet Teşekkülleri'nin 1930'lardan beri oynadıkları esas işlevler, tartışmanın ateşi içinde unutuluyordu. Sanayi ilişkilerinin İstanbul ve İzmir dışına çıkabilmesi, yeni bir ücretli kesiminin Anadolu'da boy göstermesi, bunların taşıyıcısı oldukları yeni kültürel değerler, vb... gibi önemli olgular dikkate alınmıyordu. Hem iktisadi hem de toplumsal yaşamda devlet merkezli bir oluşum arayışında olan Cumhuriyet idaresi için devlet işletmeleri bu açıdan son derece önemli kuruluşlardı. Devlete tabi, devlet eliyle büyüyen bir "serbest teşebbüsün" getirdiği siyasal güvencenin yanında, devletine tabi ve devlete muhtaç bir işçi sınıfının yetişip güçlenmesi son derece önemliydi.

"Devletin burjuvazisi" kavramını sol, haklı olarak her fırsatta kullanıyordu. Ama bu "devletin burjuvazisine" "devletin işçi sınıfının" denk düştüğünü görmüyordu.[5] Ya da görmek istemiyordu. Devletçiliğin sadece burjuvazi yaratmak demek olmadığını, devlet merkezli bir toplum, devlete tabi bir toplum yaratmak demek olduğunu, bu siyasal proje içinde devlet sektöründe istihdam edilenlerin anahtar rol oynadıklarını kavramakta zorlanıyordu. Bu kavrayış zorluğunun iki nedeni vardı.

Birincisi, Türkiye'ye özeldi. Sol, tarihsel oluşumu gereği, Kemalist ideolojinin tanımladığı tarih bilincinin etkisi altındaydı. Bu bilinç, devleti "ilericilik" safında, 1920'ler ve 30'ların birçok halk hareketini, Serbest Fırka ve Demokrat Parti girişimlerini ise "gericilik" safında görmeyi sağlıyordu. Sol, devletin topluma ve iktisada müdahalesine, bağımsızlık-kalkınma-çağdaşlaşma üçleme-

5. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nde Devletçiliğin Anatomisi başlıklı yazıma, ansiklopedinin redaktörleri çok anlamlı bir fotoğraf buldular. 1930'larda, Kayseri Dokuma Fabrikası işçilerinin, Erciyes dağında kayağa gitmeden önce, üçerli kolda, omuzlarında kayaklar ve asker adımlarıyla mülki erkân önünde resmi geçitte bulunurken çekilmiş bu fotoğrafı, bence, "devletin işçi sınıfı" kavramını yeteri açıklıkta anlatıyor.
Bugün Türk-İş'in ayakta kalmasının neredeyse tek nedeni, "680 bin kamu sektörü işçisi" adına konuşma tekelini elinde tutması değil mi?

sinin kutsal meşruiyetinden güç alan bir önem atfediyordu. Bu nedenle, devletçiliğin toplumsal gelişme içinde oynadığı olumlu işlevlerin yarattığı göz kamaşması, aynı devletçiliğin toplumsal gelişmenin önünü tıkayan cephelerini görmesine engel oluyordu. 1980 darbesi ve onu izleyen devletçi tasarruflar, Türkiye'de devletçi geleneğin algılanmasını değiştiren en önemli etmen oldu.

İkinci etmen, Türkiye'ye özgü değildi. Dünyada sol, kendi başına işlediği zaman eşitsizlik üreten kapitalizmin dizginlenmesinin aracı olarak devlet müdahalesini benimsiyordu. Devlet işletmeleri, kapitalizme karşı sürdürülen sürekli akınların öncü kaleleriydiler. Kapitalizmin kalbi olan pazar ekonomisini düzenlemenin, pazar ekonomisi ilişkilerini ehlileştirmenin, bu ilişkiler içinde zayıf tarafı oluşturan emekçi ve tüketicileri korumanın en etkili araçlarından birisinin kamu işletmeleri olduğu konusunda yaygın bir inanç vardı. Devletleştirme, Avrupa'da XIX. yüzyıl ortasından itibaren toplumsal hareketlerin her fırsatta dile getirdikleri bir talepti. Devlet sektörü, arzulanan sosyalist üretim tarzının bir çeşit laboratuvarı olarak algılanıyordu. Üstelik sosyal-demokrat iktisat politikalarına akademik bir meşruiyet veren Keynesgil iktisat modelleri de, özel olarak devlet işletmelerine bir önem atfetmeseler de, devlet müdahalelerinin düzenleyici işlevi yanında, kalkınmayı sürekli kılma işlevlerinin de altını çiziyorlardı. Ücret politikası, gelir dağılımının düzeltilmesi, bölgeler arası denge, ekonomik etkenliğini ancak uzun dönemde ve makroekonomik alanda kendini hissettiren yatırımların gerçekleştirilmesi, sosyal güvenlik gibi konularda devlet müdahalesi ve devlet işletmelerinin önemi 1960'ların neredeyse egemen dünya görüşüydü. Buradan devletçiliğin genel meşruiyetine geçmek için küçük bir adım atmak yeterliydi. Genellikle sol yaklaşım, bu adımı düzenleyici planlama fikri çerçevesinde atıyordu.

Üçüncü Dünya ülkelerinde ise planlamaya atfedilen önem daha büyüktü. Planlama kalkınmanın belkemiği olarak algılanıyordu. Devlet işletmeleri de planlama kurumunun pazar ekonomisi içinde yer alan muhkem mevkileriydiler. Türkiye'de 1960 askeri darbesini izleyen yirmi yıl zarfında solun "iktisadi devletçiliği" algılama tarzı bundan farklı değildi.

1971 darbesini izleyen yıllarda Türkiye'de sol tahayyülün yaşadığı dönüşüm, el yordamıyla da olsa, devletçilik-Kemalizm-ilericilik üçlüsünün hem tarihi hem de güncel işlevinin alışılagelenden farklı biçimlerde yorumlanmasına yol açtı. Pek bilinçli olmayan bu arayış ifadeleri, 1980'den sonra devletçiliğin tüm boyutlarını daha sistemli bir sorgulamaya yol açtılar. Elinizdeki kitabın yazıldığı dönem, işte bu yeni sorgulama devrinin başlangıcına tekabül ediyor.

İktisadi devletçilikle siyasal devletçiliğin aynı siyasal egemenlik tasavvurunun farklı tezahürleri olduğunu ve iktisadi kalkınma ve modernleşmenin devletin toplum üzerinde egemenlik kurma arayışının aracı olduğunu, Türkiye örneği ışığında, doktora tezinde ele aldığımda, ilk tepki doğal olarak Kemalistler'den geldi. Liberallerin devletçilik eleştirisine karşı hazırlıklı olan Kemalistler, liberalizmi kendileri kadar; ama farklı nedenlerle eleştiren, pazar ekonomisini doğal bir iktisadi düzen olarak görmeyen, iktisadın da siyasal alanın bir parçası olduğunu vurgulayan ve toplumsal tahayyülün toplumsal oluşum üzerindeki etkisini önemseyen yaklaşımın eleştirilerine karşı hazırlıklı değildi. Geleneksel sol çevreler de, iktisadın son tahlilde belirleyici olduğunu kabul etmeyen, çözümlemesini salt iktisadi sınıfların çıkar çatışması perspektifine dayandırmayan; ama sosyalist ufku benimseyen bu yeni yaklaşım karşısında rahatsız oldular. Bunu, o zamanlar yükselen yerli liberalizm dalgası, Özalizm'e de yamayamıyorlardı. Bir iki eleştiri dışında, sessiz kalmayı tercih ettiler.

Benimsediğim yaklaşımın sivil toplumu yücelten, sivil toplumu her tür toplumsal sıkıntıyı tedavi edecek bir ilaç olarak kabul eden safdil liberallerle bir ilişkisi yok. Ne Türkiye'de ne de başka bir toplumda tek temel sorun, sivil toplumla siyasal gücü elinde tutan kertenin çatışması değil. Sivil toplum dediğimiz olgu, her yerde, siyasal kurumlaşmayla diyalektik bir ilişki içinde gelişiyor. Kimi yerde, örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, bu ilişkinin belirleyici tarafını toplumun içinde yer alan özerk iradeler teşkil ediyor. Başka yerlerde ise merkezi siyasal iradenin belirleyiciliği ağır basıyor. Çarlık Rusyası, Çin İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu bu ikinci durumun akla ilk gelen örnekleri.

Bu iki örnekten hareket ederek, çözümlemeyi Batı modeli ve Doğu modeli ikilemine indirgemek de yanlış olur. Örneğin XIX. yüzyılda Almanya'nın birleşmesi, Alman toplumunun yaratılması da pek sivil toplumun yürüttüğü bir çaba olmadı.

Ergen ve özerk sivil toplum simgesinde olduğu gibi, sivil toplumun bir çeşit yansımayla siyasal alanı belirlediği, onu kendi suretinde yarattığı örnekler çok az. Buna karşılık, siyasal gücün ezici biçimde güçlü olduğu birçok örnekte, toplumun devlet üzerinde hissedilir biçimde etkili olduğunu görüyoruz. Toplum-devlet ilişkisini, bir tarafın etkisini abartmadan incelemek için, toplumsal tahayyülün en ücra köşelerinin çözümlemeye dahil edilmesi gerekiyor. Çünkü otoriter, merkeziyetçi bir siyasal iradenin sivil toplumun elini kolunu bağladığı görüntüsünü yaratan birçok örnekte, bu egemenlik ilişkisinin anahtarlarının toplumsal tahayyülün kendi içinde bulunduğunu görüyoruz. Çoğu kez, bu tür egemenlik ilişkileri örtülü meşruiyetlerini toplumsal tahayyülün bu derinliklerinden elde ediyorlar.

Türkiye'de de bütün her şeyi devletin belirlediğini, toplumun bütünüyle edilgen kaldığını iddia edenlerin dikkate almadıkları bir olgu var. Türkiye'de toplumsal tahayyülün, büyük ölçüde tarihi nedenlerden dolayı, bir toplumsal özerklik aleviyle yanıp tutuştuğunu söylemek zor. Zaten bu nedenle devletçilik, merkeziyetçilik, otoritarizm sürekli eleştiriye maruz kalmakla beraber, bu denli kalıcı olabiliyorlar. Uzun bir tarih kesitinde egemen davranış kalıbı olarak kalabiliyorlar. Toplumun egemen tahayyülünde de bugüne kadar süregelmiş olandan farklı, alternatif oluşumlar konusunda çok farklı bir tablo yok.

Sivil toplum teması bu nedenle kilit sorunu çözen sihirli anahtar değil bence. Ama sivil toplumun devlete karşı mücadelesi sorunsalı, Türkiye özelinde bütünüyle reddedilmesi gereken, tamamıyla ham hayal bir yanılsama da değil elbette. Kapalı köy topluluğu içinde, özel hayatın bazı cephelerinde, resmi din dışı dini ilişkilerde, cemaat dayanışması geleneği içinde izlerini ve etkilerini bulabileceğimiz bir direnişi, bu sivil toplumun nüvesi olarak ele almak mümkün. Ne var ki, kendi varlığının bilincinde olmayan, bu nedenle kendisi için var olmayan bir kısmi toplumsal olay olmaktan öteye gitmiyor.

Ancak 1980'lerden sonra sivil toplumun daha özerk bir siyasal-toplumsal olgu olarak ve ancak belli alanlarda Türkiye coğrafyasında yer almaya başladığını söylemek doğru olur. Bunun en görünür sonucu, siyasal alanın eskisinden çok daha fazla çıkar ilişkisine tabi olması oldu. Cemaat dayanışması, siyasal alanın mali olanaklarını kullanma yetkisini eline geçiren kişinin ait olduğu sivil çevrenin nimetlendirilmesi aracı oldu. Buna karşılık "yurttaşlık bilinci", devlet karşısında hak sahibi olarak yer almak gibi sivil toplumun siyasal varoluş ifadelerinin yaygınlaşması çok daha sınırlı kaldı. Liberalizmi iktisadi alana özgü olarak görmeye yatkın toplumsal tarihimiz içinde 1980'lerin bu açıdan bir kopuş oluşturduğunu söylemek yanlış olur.

Kitabın ele aldığı dönem esas olarak 1960 darbesiyle bitiyor. 27 Mayıs'ı izleyen yıllarda Türkiye toplumu giderek daha klasik bir kalkınmakta olan Üçüncü Dünya ülkesi sorunsalı içine girdi. Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet'in ilk on yıllarından kalan tarihi süreklilikler, Türkiye'yi özgül kılan belirleyici işlevlerini oynamaya elbette devam ettiler. Ama bunlar giderek etkisini kaybeden, daha önemlisi, kendini yeniden üretemeyen yapısal özellikler olmaya başladı. 1960, klasik devlet katının toplumu kalkındırmak, "adam etmek", çağdaşlaştırmak konusunda inancının daha bozulmadığı bir dönemin son çıkışıydı. Bundan sonra, toplumun o istenen yere giderken, aynı zamanda denetimden de çıktığını, devletten özerkleştiğini, daha özerk bir gelişme mecrası yarattığını fark ettikçe tepkilerin içeriği değişti. Parlamentoyu lağvetmek, serbest oyla seçilmiş milletvekillerini hapsetmek, başbakan ve iki bakanı idam etmek, cumhurbaşkanı dahil olmak üzere birçok milletvekilini hapsetmek biçiminde kendini gösteren bu tepkinin şiddet dozu zaman içinde daha da arttı. 1971 müdahalesini izleyen dönemde, devletin içinde neredeyse bağımsız faaliyetini sürdüren bir çekirdek devlet gücü giderek daha belirgin biçimde faaliyet göstermeye başladı.

1980 darbesini bu sürecin eşik atlayan bir devamı olarak ele almak gerekiyor. Atlanan eşiğin arkasında ise toplumun "muasır medeniyet seviyesine" gelmesi konusunda devlet güçlerinin ta-

hayyül dünyasında yaşanan büyük bir düş kırıklığı etkileyici oldu. Çağdaşlaşmanın büyüsü bozuldu. Türkiye toplumunun, devletine tabi, intizam içinde kalkınması, kendisine empoze edilen moderleşme elbisesini zorluk çıkarmadan giymesi konusunda yaşanan bu düş kırıklığının yarattığı tepkiyi, 1982 Anayasası ve onun uzantısında yer alan bir dizi kanun ve tasarruf çok anlamlı biçimde ifade ediyor.

1990 yılında Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'nin yayımladığı, *Devlet'in Kavram ve Kapsamı* başlıklı kitap, 1982 Anayasası, siyasal partiler ve dernekler kanunlarıyla beraber, 12 Eylül siyasal felsefesini en iyi özetleyen metinlerden birisidir.[6] Kanun, anayasa gibi kalıplaşmış dillerde kendini ifade etme sıkıntısı taşımayan bu metin, 12 Eylül felsefesini daha evrensel bir arka plana oturtmak amacı taşır. Anayasa ve kanun metinlerinin, fazlaca bilindiğini kabul ederek, adı geçen kitabın üzerinde daha çok duracağım.

Bilindiği gibi Cumhuriyetin kuruluş yıllarında çeşitli vesilelerle yöneticiler "devlete bir millet bulmak" lazım geldiğini ifade ederler. Dağılan imparatorluğun yarattığı şok, böyle bir arayışı bir ölçüde açıklar. Asıl neden ise Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan ve köklü değişiklikler geçirmeyen devlet-millet ilişkisi modelidir. Bu model içinde "millet, devletin bir unsurudur." Milletin esas olarak devletin bir unsuru olduğu inancı, ulus-devlet modeli içinde bütünüyle yanlış değildir. Gerçekten de bu model içinde, devletsiz ulusların varlığı neredeyse olanaksızdır. Ama Türkiye tarihi içinde ulustan ziyade devletin kurucu bir rol oynadığını hem de kurucu tahayyülü işgal ettiğini görürüz.

Ulus-devletin Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla başlayan macerası, bu ikili ilişkinin kalıtımsal denebilecek bir dengesizliğe dayanmasıyla belirlenmiştir. Tek parti döneminden sonra çok küçük adımlarla gerileyen devletin tahakkümü altında millet anlayışı, 1970'lerden sonra yeniden güç kazanmaya başlar. 12

6. *Devlet'in Kavram ve Kapsamı*, M.G.K. Genel Sekreterliği yayınlarından, no: 1, Ankara, 1990.

Eylül'den sonra bu anlayış tüm çıplaklığı ve çelişkileriyle günyüzüne çıkar. Çelişkiler, uluslararası fikri konjonktürün değişmesi ve toplumun giderek hareketlenmesinden kaynaklanır. Bu gelişmeler karşısında klasik devlet hükümranlığı anlayışı hızla daha katı ve daha savunmacı bir konuma geçer. Devletin millete karşı ödevleri olduğunu kabul eden 12 Eylül felsefesi, bu ödevlerin karşısına, milleti oluşturan öğelerin devlete karşı görevlerini çıkartır ve bunları çok daha ısrarlı biçimde ele alır.

Adı geçen metin, esas olarak, 1920'lerden itibaren oluşan klasik Kemalist söylemin sadık bir sentezidir. 12 Eylül Anayasası'nın giriş bölümünde yer alan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin varoluş nedeni; Türk vatan ve milletinin ebediliğine, Türk Devletinin kutsallığına dayanır" ifadesi, M.G.K. kitabına yön veren temel inançtır. Bu inanç, kutsal olanın insan değil, devlet olduğunu vurgular. Devletin kutsallığı inancı, Türk otoritarizminin beslendiği geniş ve zengin bir toplumsal tahayyülden gücünü alır. 12 Eylül sonrasında MHP yöneticilerinin, "Liderlerimiz içeride, fikirlerimiz hükümette" demeçleri boşuna değildir.

1980'lerde giderek yükselen Kürt sorunu ve uluslararası gündemde azımsanmayacak bir yer işgal eden Ermeni tehciri sorunu, millilik unsurunun da tepki olarak resmi söylemde çok daha fazla vurgulanmasına yol açar. Milli menfaatler ve milli güçler, M.G.K. merkezli siyasal bakışın iki temel kavramı olurlar.

12 Eylül siyasal felsefesine göre, "milli menfaatler hükümette karar yetkisini haiz grubun milletin bekası için önemli olduğuna inandığı konulardır" (s. 20). M.G.K. hükümet içinde asli konularda karar yetkisini haiz en önemli grubu oluşturduğuna göre milli menfaatlerin başta gelenlerinin ne olduğunun tespiti bu kesimin tekeli altına alınır. 1950-80 aralığında, darbe dönemleri dışında üzeri daha örtülü biçimde işleyen ordunun siyasal karar organı olması olgusu, 1980'den sonra kurumsal olarak açıklık ve süreklilik kazanır.

Milli güç unsurları ise "siyasi güç, askeri güç, ekonomik güç, demografik güç, coğrafi güç, bilimsel ve teknolojik güç ve psikososyal ve kültürel güç" olarak tanımlanır (s. 112-113). Bunlar milli stratejilerin geliştirilmesinde rol oynayacak, birbirini tamamlayan unsurlardır. Aralarında bir iç hiyerarşinin olmadığı bir çok kez vurgulanır.

Milli menfaatleri koruyabilmek için devletin dış dengelere "kendi çıkarlarına en uygun biçimde yön vermeye" çalışması evrensel bir olgudur. Bunu sağlayabilmek için iç dengelerin kurulması gereğine, haklı olarak M.G.K. kitabı önem verir. Sorun, iç dengenin unsurlarının tanımlanmasında yatar. İç denge için "başta gelen husus, gerçek ve tüzel kişilerin, her türlü resmi ve özel kurum ve kuruluşların, politik birimlerin, siyasi partilerin ve devletin yargı, yürütme, yasama ve temsil organlarının; devletin varoluş nedenine uygun ve milli hedeflerin elde edilmesine yönelen ortak bir bilinç, tutum ve davranış içinde bulunmalarının sağlanılması"dır.

Görüldüğü gibi 12 Eylül felsefesi, oldukça korporatist bir devlet-toplum ilişkisi anlayışı sergiler. "Her kişi ve kurum, yasalar ve gelenekler çerçevesinde ve kendi fonksiyonu gereği, farklı düşünce ve davranışlarda bulunabilecek; fakat bunlar devletin varoluş nedeni etrafında birleşip bütünleşerek, milli hedeflere en uygun biçimde erişip milli menfaatı sağlamak amacına yönelecektir" (s. 47). İlk bakışta farklılıkları yadsımayan ve bu anlamda totaliter olmayan bir yaklaşım söz konusudur. Buna karşılık, farklılıkların devletin tespit ettiği milli menfaatlar çerçevesinde organik biçimde birleşip bütünleşmesini öngördüğü ölçüde de 12 Eylül felsefesi, korporatizme doğru hızla savrulur. Bu savruluş geleneksel Kemalizm'in korporatizmiyle de uyumludur. Bu korporatist yaklaşım, aynı zamanda yoğun bir otoritarizme yataklık yapar.

Devletin tespit ettiği, hükümetin yönlendirdiği ve kişi ve kurumların gerçekleştirmekle yükümlü oldukları milli menfaatlerin hedefine ulaşabilmesi, yani ünlü "birlik ve bütünlüğün" sağlanabilmesi için "milli güç unsurlarının" topyekûn mobilizasyonu esastır. Bu mobilizasyonun amacı, "siyasi, etnik ve gelişim mesafelerinin" kapatılmasıdır.

Siyasi mesafenin kapatılmasından anlaşılan, "siyasi parti ve benzerlerinin, ilke ve amaçlarının her şeyden önce devletin varoluş nedenine uygun olması gereğidir" (s. 48). Bunun ne tür bir siyasal oluşum demek olduğunu, 1980 sonrasından günümüze kadar üst üste kapatılan partiler yeteri açıklıkta anlatıyorlar. 1982 sonrası kurulan partilerin çoğunun hemen kapatılması, parti ku-

rucularının veto edilmesi gibi pratikler, Turgut Özal'ın meydan meydan savunduğu siyaset yasağı fikri, 1990'larda bazı milletvekillerinin "siyasi eylem suçundan" dokunulmazlıklarının kaldırılması, yaka paça tutuklanmaları, ağır hapis cezalarına çarptırılmalarına varan sürecin içinde yer alırlar.

12 Eylül felsefesinin ve onun benimsediği kalıplaşmış Kemalizm'in "çok partili, demokratik sistem" ideali, Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Halkçı Parti'yle sınırlı iki parti sistemi, Danışma Meclisi gibi çalışan bir parlamento ve M.G.K.'nin yüksek denetim ve önerilerini icra etmekle görevli bir hükümettir. "Siyasi mesafenin azaltılması" olarak belirtilen olgu, görünüşte önemli konularda partiler arasındaki mesafelerin azaltılması olarak tanımlansa da, aslında partilerle ordu üst kademesi arasındaki mesafenin azaltılması esastır. Nitekim 1980 sonrasında, ordu üst kademesinin hükümete, siyasal parti yöneticilerine, üst düzey bürokratlara düzenli "brifingler" vermeye başlaması da bu yaklaşımın bir parçasıdır. "Brifing" kelimesinin hem sözlük anlamı hem de askeri lisandaki anlamları yeteri açıklıktadır. "Brifing"ten kastedilen, ordunun Türkiye için stratejik önemi haiz bulduğu konularda çözümlemelerini ve bu değerlendirmeden çıkan taktikleri "sivil" güçlerle aktarmasıdır.

"Etnik mesafe"den kastedilen, "çeşitli statülere göre resmen örgütlenmiş veya özel haklar tanınmış veya bunların hiç birine sahip olmamış durumda yaşayan, etnik bakımdan farklı kişi ve toplulukların birbirleriyle uyumları ve müşterek yönetim otoritesi ile onu oluşturan kurumlara bağlılık dereceleri"dir (s. 49). M.G.K.'nin tanımladığı etnik farklılık kavramı yalnız ırk farkını değil, buna ek olarak, din, mezhep, dil, kültür ve renk farklılıklarını da kapsamaktadır. Böyle geniş bir "etnik fark" tanımı, merkezde çok katı bir "etnik aidiyet" normunun açıkça olmasa bile, zımnen geçerli olduğuna işaret eder. Farklılıkların ölçüsü olan bu normun öğeleri ırken Türk, dinen Müslüman, mezhep olarak Sünni olmak, Türkçe konuşmak ve Türk kültürünü benimsemektir. Belli başlı konularda buna erkek olmak da ilave olur.

"Etnik mesafe"yi belirleyen çeşitli etmenler arasında, anlamlı ve son on beş yılda öne çıkan etmen, "ulusun, devletin varoluş ne-

deni etrafında toplanabilme durumu"dur. Görüldüğü gibi burada, ulusun devletin bir unsuru olduğu fikriyle bütünlük arzeden, devletin ulustan bağımsız varoluş nedenleri olduğunu kabul eden yaklaşım egemendir.

Etnik mesafenin azaltılması yöntemleri arasında sıralanan "dengeleme", "farksızlık", "asimilasyon", "ayrımcılık" ve "kader birliği" yöntemleri içinde, M.G.K. sonuncusunu tercih eder. Britanya adasında İngiliz, İrlandalı, İskoç ve "Welsh"lerin farklılıklarını saklayarak Büyük Britanya içinde oluşturdukları kader birliği vurgulanır. Her etnik unsurun kendi milli futbol takımı olduğu, bazı bölgesel ayrıcalık ve özerkliklerin korunduğu hatırlatılır. Diğer yöntemlerin hepsi eleştirilir, tek olumlu örnek olarak "kader birliği" yöntemi sunulurken, Büyük Britanya örneğinin verilmesi anlamlıdır. Çünkü M.G.K., gelişme yani refah içinde asimile etme yöntemini etnik mesafeyi kapatan esas faktör olarak görür. Bu bağlamda, "İngiliz refahı" içinde İskoçlar'ın asimile olmalarının, onların bazı özerkliklere sahip olmalarıyla koşut olduğu ima edilir.

Kürt sorunu için önerilen, ama adı konmayan çözüm yolu, bu iktisadi asimilasyonla sağlanacak olan, "kader birliği" anlayışıdır. Ama Büyük Britanya örneği için verilen, "İngiliz refahı" içinde asimile olan İskoçlar'ın aynı zamanda milli futbol takımına sahip olmaları örneği üzerinde fazla durulmaz. Etnik sorunun çözümünde olumlu yöntem olarak gösterilen "kader birliği" yönteminin koşullarının oluşması için gereken, kimliklerin farklılığının tanınması olgusu sessizce geçiştirilir. Bu durumda, iktisadi refahın aynı zamanda kültürel asimilasyonu gerçekleştirerek, "etnik mesafeleri" azaltacağı zımnen kabul edilmiş olur.

"Gelişim mesafesi", sonuç olarak, sihirli anahtardır. Yalnız bu çıplak bir iktisadi gelişme değil, "muasır medeniyet seviyesine" varma uğraşı gibi topyekûn bir savaştır. "Bu mücadele için sadece para, makine, araç vb. gibi mali materyal imkânlar ve bilim ve teknoloji gibi maharetler yeterli değildir. Çünkü, mücadelede karşımıza aldığımız doğa kavramının kapsamında, insanların beyinleri ve ruhları da mevcuttur ve başarı ilk önce, bu beyinlerin halk deyimiyle, yılanlar, çıyanlar ve bunların zehirlerinden, örüm-

ceklerden ve örümcek ağlarından temizlenmesi ve ruhların arıtılıp ışıklandırılarak bir milli heyecan ve özveri içine sokulması gerekir.(...) Çünkü savaşta galibiyet her şeyden önce inanmış savaşçıların yetiştirilmesiyle mümkündür". Kullanılan "yılan ve çıyan" tabirlerinin, "devletin bölünmez bütünlüğünü yıkmak isteyen" ve "kökü dışarıda hainler" için kullanıldığını tahmin edebiliriz. Kemalist söylemin geleneksel benzetmesi olan "örümceğin" ise "şeriat düzeni kurma" emeli beslediğinden şüphe edilen dini hareketi tanımladığı açıktır.

M.G.K. için bu var olma ya da yok olma mücadelesinde "gerçek milli devletler" en şanslı olanlardır. Gerçek milli devletten anlaşılan etnik farkın en aza indiği, siyasi mesafenin hemen hemen hiç kalmadığı, gelişim mesafesinin ise en azından azalma yolunda olduğu devletlerdir. Bu tanıma verilebilecek en iyi örnek, Türkiye Cumhuriyeti'dir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti, "Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde birleşen ve bunun verdiği itici güç sayesinde gerçek bir milli heyecan ve mensubiyet oluşturmuştur". Türkiye Cumhuriyeti'nin başardığı bu durum, "gerçek milli devlet" olmanın kesin ve vazgeçilmez şartıdır (s. 55).

Bu çizilen düşünsel tablo, elbette sadece Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bakış açısını yansıtmaz. Bazı küçük detaylar dışında, 1980 sonrası güçlenen sivil muhafazakâr oluşum da bu değerlendirmeleri paylaşır. İlginç olan, 1970'lere kadar Türk Silahlı Kuvvetleri'nin fikri rezonans kurduğu sivil çevre, o zaman sol olarak tanımlanan çevreyken, 1980 sonrasında T.S.K.'nın fikri rezonansını esas olarak muhafazakâr çevreyle kurmaya başlamasıdır. Bu muhafazakâr kanat içinde, T.S.K. ve onun sivil uzantıları açısından sorun yaratan esas gelişme, yükselen Müslüman kimliktir.

M.G.K. kitabında, "Toplum ve Asker" başlıklı bölümde (s. 154), "Türk Milleti'nin gerçek mensupları" gibi bir tabir kullanılır. Böylece, dolaylı yoldan, Türk Milleti'ne gerçekten mensup olmayanların da Türk Milleti içinde yer aldıkları belirtilir. Bu sahte mensupların kim olduğu açıkça söylenmemekle beraber, askerin toplum içindeki yeri bahsi geldiğinde gündeme gelen "gerçek mensup" kategorisinin kimleri dışladığını tahmin etmek zor değildir. Giriş sınavlarını başarıyla geçse de askeri liselere, Harp Okulları'na girmesi sakıncalı olan dini azınlıkların çocukları ve

ailesi sicilli olanlar. Ailesi siyasal nedenlerle sicilli olanlar konusunda çok katı olmayan bu sınırlama, Müslüman kökenli olamayan çocuklar konusunda ise istisnasız işler.

"Askerin toplumla özdeşleşmesindeki amaç (...), halkın ve yöneticilerin, Silahlı Kuvvetler'in layık oldukları değerin bilincini taşımaları ve onları toplumun ayrılmaz, gerekli ve fedakâr bir bölümü olduğunu kabul etmeleri ve bu gerçeğe göre davranmalarının sağlanmasıdır". Bunu belirten M.G.K. kitabı, "bu satırların belki de, bin yılların gerisinden gelen ordu-millet kaynaşması geleneğine sahip Türk Milleti'nin gerçek mensupları tarafından 'bilinenin belgelenmesi' şeklinde görülebileceğini" belirtmek gereği duyar. Türk muhafazakârlığı açısından bu, gerçekten bilineni tekrar etmektir. Ama bu ortak bilgi ve onun kabulü, Türk muhafazakârlığını aşıp, Kemalist sol olarak tanımlanan çevreyi de kapsar. Bu çevre de çeşitli vesilelerle, "Türk devletinin oluşumundaki Kuvayi Milliye ruhunun, ordunun işgal ettiği siyasal ve sosyolojik özel konumun arkasında yatan unsur" olduğunu vurgular. Bu nedenle sol Kemalizm için ordu, laikliğin, inkılapların ve uygarlaşmanın bekçisi olmaya devam eder. *Devlet'in Kavram ve Kapsamı* adlı kitap, bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti'nin egemen ideolojisi olmaya devam eden Kemalizm'in geniş bir yelpazeyi içine alan bir sentezini sunar. Demokratik bir devlette, Silahlı Kuvvetler komuta heyetinin ağırlıklı olarak var olduğu bir kurumun, devlet düzeninin kapsamı konusundaki görüşlerini bir kitap halinde ifade etmesi, içinde bulunulan düzenin bir *resmi ideolojiye* dayandığının en belirgin işaretidir. Resmi bir ideolojinin egemen olduğu siyasal düzenlerin her zaman totaliter oldukları elbette söylenemez. Ama demokrasiden oldukça uzak oldukları ve bir totalitarizm nüvesini içinde barındırdıkları evrensel bir gerçektir.

1980 sonrasında, Türkiye toplumunun düzen ve disiplin içinde, kalkınma yolunda emin adımlarla yürüyebileceği konusunda devlet güçlerinin umutlarının hızla kırıldığı bir dönem olduğunu belirtmiştim. Bunun sonucunda, ilk başta çelişkili gibi gözüken ikili bir dinamik güç kazanmaya başladı. Bu dinamiğin bir yanında, ik-

tisadi alanda pazar ekonomisi görünümünde bir yapıya yönelerek toplumda hareketlilik sağlanması yatıyordu. Devlet çıkarının kollanması gereklerinin ikinci plana atıldığı, oldukça vahşi bir sermaye birikimi sürecinin hızlandırıldığı bu sürece damgasını vuran Turgut Özal oldu. "Ben adamın zenginini severim" cümlesiyle özetlenen bu yaklaşım, oldukça dar bir tekel yapısına sahip olan ekonomiyi, gerçek rekabete açmaktan ziyade, daha yaygın bir oligopole çevirdi. Siyasal gücün yarattığı olanakların daha geniş bir girişimci kesime sunulması, dışa açılmanın özendirilmesi, uluslararası konjonktüre uygun biçimde mali faaliyetlerin kârlılığının hızla yükseltilmesiyle beraber, Türkiye ekonomisi büyük dalgalanmalar içinde büyüyen bir ekonomi haline geldi. Özellikle taşrada hissedilen bir sanayi canlanması, bu dinamiğe merkezkaç bir görünüş verdi.

Ne var ki bu merkezkaç iktisadi dinamiği, gücünü devlet düzenlemelerinden alan oldukça katı bir sosyal politika besliyordu. Sendikaların pazarlık gücünün sınırlandığı, üretim içinde ücretlerin payının azaldığı, kayıtdışı sektörün büyüdüğü bu antisosyal politika yaklaşımı, belli aralıklarla devreye sokulan popülist önlemlerle yumuşatılmaya çalışıldı.

İktisadi dinamizmin merkezkaç gücüne ters oranlı olarak, siyasal alanın merkezileşmesi bir çelişki olarak görünse de aslında bu bir karşı dengeydi. Bu merkezileşme de yeni bir biçimde gelişti. Resmi devlet söyleminde "milli güçler" olarak tanımlanan güç odakları, giderek artan bir hızla özerkleştiler. Kendileri için var olmaya başlayan özerk yapılar olmaya başladılar. Emniyet teşkilatı ve onun içinde özerkleşen Özel Tim türü yapılanmalar, Silahlı Kuvvetler, köy korucuları kurumu, bunun en belirgin örnekleri oldu.

Sağda veya merkez solda yer alan siyasal partiler de bu gelişmeyi izleyerek, kendisi için var olan çevrelere rant yaratma kurumları haline dönüştüler. Aşırı merkeziyetçi zihniyetin ürünü 12 Eylül düzeni, paradoksal biçimde bir tür neo-feodal devlet yapısı yarattı.

12 Eylül, güçlü devlet fikrini fetişleştirirken, Ömer Laçiner'in yerinde tespitiyle Türkiye 1990'lara birden çok güçlü bir devlet yapısıyla girdi. Devlet, birden fazla gücün siyasal iktidarı ara-

larında bölüştüğü bir siyasal feodalite haline döndü. Bu özerk güçlerin en büyüğü ve en yerleşmişi olan Türk Silahlı Kuvvetleri, M.G.K. gibi tek başına bir gökdelen işgal eden bir kurumun aracılığıyla asli konularda özerk karar alma ve uygulama ve bunu uygulatma yetkisini genişletti. Kürt sorunu karşısında politika geliştirme ve uygulama inisiyatifini hemen hemen bütünüyle tekeline alan T.S.K., "teröre ve bölücülüğe karşı mücadele eden milli güç" imajıyla toplumsal meşruiyetini tazeleyip güçlendirme olanağı buldu. Gerçekten de Kürt sorununa bağlı olarak yükselen milliyetçi-şoven toplumsal dalga, "ordulaşmış millet" tezini işleyerek böyle bir meşruiyet güçlenmesine zemin hazırlıyordu. 53. hükümetin başbakanı Mesut Yılmaz ve Kültür Bakanı Agâh Oktay Güner'in aynı günlerde Türkiye'nin kadim "ordu-millet" geleneğinden sitayişle bahsetmeleri, merkez-sağın sivilleşmesinin dar sınırlarını gözler önüne seriyordu.

Ordunun yanında, polis teşkilatı ve özellikle Özel Tim de benzer bir özerk siyasal güç haline geldi. Bunun en canlı örneklerini, İstanbul Emniyet Müdürü'nün, insan haklarından sorumlu CHP'li bakanı kamu önünde ağır biçimde eleştirmesi ve belli bir dokunulmazlığa sahip olduğunu ispatlamasıydı. Yerel idare amirleri aleyhine yürüyüş yapan Özel Tim elemanları, insan haklarının karşısında "polis haklarını" talep etmeye başladılar.

Etkisi daha yerel ve sınırlı olmakla beraber, sayısı 50.000'i aşan korucu ordusu da bir "özel milis teşkilatı" olarak, neo-feodal devlete uygun bir gelişme gösterdi. Önümüzdeki dönemde bu "devlet milisi"nin kendi varlığını meşru kılmak için olay yaratır duruma gelmesini beklemek gerçekçi olacaktır.

1995 genel seçimleri öncesinde, emniyet, ordu ve diğer sivil bürokrasiden ayrılan üst düzey sorumluların, özellikle DYP, biraz daha sınırlı biçimde ANAP ve diğer partilerin aday listelerinde ön sıralara yerleşmesi, neo-feodal devletleşmenin çok açık bir sonucuydu. Bu seçimler, Türkiye'de parlamenter rejim çerçevesinde sürdürülecek siyasal arayışların hızla tükendiğini, siyasal programlar arasında program beğenme olanağını 12 Eylül'den beri kaybetmiş Türkiyeli seçmenin, çıkar partileri arasında parti beğenme noktasını da kaybedip, güç çevreleri arasında güç beğenme

aşamasına getirildiğini gösterdi.

Neo-feodal yapılanmanın en açık belirtisi, M.G.K.'nin yanında Genelkurmay Başkanlığı'nın da aktif bir siyasal aktör olarak, asli konularda ve giderek artan bir sıklıkta siyaset alanında yer alması. Gazeteciler hakkında suç duyurusunda bulunan, Meclis ve hükümet yerine başka ülkelerle askeri anlaşmaları kendisi imzalayan, büyük bir askeri sanayi kompleksinin etrafında özerk bir sanayi politikası ve özel çıkar ilişkileri çevresini idare eden, askeri olmayan konularda da yasal düzenlemelere karışan, asker olmayan kişileri askeri mahkemelerde yargılatan bu askeri-siyasal güç odağı, iç devletin duvarlarını hızla tahkim ediyor. Olası bir Refah Partisi iktidarında, hükümetin asli siyasal konularda devredışı kalmasının koşullarını da hazırlamış oluyor.

Bu güç çevrelerinin Kürt sorunuyla bağlantılı olarak askeri seçimleri tartışmasız tek çözüm olarak dayatmaları ve bu çözümle elde ettikleri siyasal ve iktisadi özerklik, onları bir "savaş partisi" içinde zımnen yan yana getiriyor. "Savaş partisinin" ordu, polis, korucu üçlüsü dışında, sivil üyeleri de bulunan çok geniş bir cephe; MHP, BBP, ANAP, DYP ve DSP'ye kadar uzanan bu yelpaze içinde, şahinlikle muhafazakârlık arasında gidip gelen geniş bir kitle var. Bunların bir kısmı bilinçli olarak, şahinlerin safında yer alırken belki daha önemli bir kısmı ise başka çözüm yolları üzerine düşünememekten dolayı "savaş partisinin" fanatik taraftarlığını yapıyor.

Çevresi düşman ülkelerle kuşatılmış ülke psikozunun güçlenmesi, Kürt sorununda askeri çözümlerden beklenen sonuçların ters tepmesi ve Avrupa Gümrük Birliği'ne giriş sürecinde yaşanan bir dizi hayal kırıklığının yıprattığı özgüvenin doğal sonucu olarak milliyetçi tezahürler arttı. Dile getirene güven verme amacı taşıyan "En büyük Türkiye" ve "Türkiye'yi seviyorum" sloganlarının uzantısında "Ya sev ya terk et" fikri yer alıyordu. Bu bağlamda devlet güçlerinin neo-feodal yapılanmalarını tamamlayan olgunun sivil toplum içinde çığırtkan bir milliyetçilik olduğunu söylemek mümkün. Günlük hayatta, en beklenmedik ortamlarda artarak ifade edilen hem şoven hem pop milliyetçilik

işaretleri, olur olmaz yerde söylenen İstiklal Marşları, asker sevki sonrası MHP'lilerin organize ettiği gece alayları artarken, Türkiye'de önemli bir kesim, bunları artan Kürt milliyetçiliği ve PKK terörüne karşı gelişen basit ve olağan tepkiler olarak ele alıyorlar. İki tarafta da yükselen milliyetçiliğin böyle bir tepkisel boyut içerdiği aşikâr. Fakat bu durum aynı zamanda bir iç dinamikten de kaynaklanıyor. Kaybolan güven noktalarının, silikleşen anlam işaretlerinin yarattığı siyasal-toplumsal referans boşluğunu hızla milliyetçilik dolduruyor. Böylece şoven-milliyetçi ideolojinin olağanlaştığı, günlük yaşamın bir parçası olduğu süreç hızla ilerliyor. Tırmanan bu bir tür yerli faşizm, milliyetçiliğin MHP'lileşmesi olarak da değerlendirilebilir. Böylece MHP denge ve düzen partisi olarak kendine yeni bir imaj yaratma olanağı buluyor.

Düzen saplantısının düzensizliğin giderek artmasına bağlı olarak fetişleşmesi, sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin değil, Türkiye toplumunun da yaşadığı yüzyıllık bunalımın tepe noktalarına geldiğimize işaret ediyor. Bir yanda dışa açılma, refah toplumundaki üretim seviyesini tutturma, hızlı zenginleşme arzusunun tutkulu biçimde ifade edildiği; ama diğer yanda "milli birlik ve beraberlik" düzeninin kalıplarının, sadece Kürt sorununda değil, her konuda olduğu gibi kalması gerektiği inancının yarattığı gerginlik tüm şiddetiyle etkisini gösteriyor. Çağdaşlaşmanın büyüsünün bozulduğu bu yeni ortamda, kalkınmayı yeni tür bir inançlar sistemiyle bütünleştirmeyi öneren İslami hareketin büyüsünün artması olağan. Monolitik bir aidiyeti on yıllar boyunca fetişleştiren "Atatürkçülük ideolojisinin" bunalıma girdiği noktada, resmi söylemin asırlık can düşmanı başka bir güçlü ve monolitik aidiyetin toplumun içinde yankı uyandırması tarihin acımasız bir cilvesi.

Düzen ve kalkınma arasında yıllardır sıkışan Türkiye toplumunun yeni bir düzen ve yeni bir toplumsal ufuk yönünde kalkınma sorununu gündeme getirecek yeni toplumsal hareketleri beklediğini söylemek, umarım basit bir temenniden öte bir anlam taşıyordur.

Bu kitabın tercümesini titizlikle yapan ve kitabın yazarın anadiline çevrilmesinin yarattığı gerginliği paylaşan Ayşegül Sönmezay'a çok teşekkür ederim.

Ahmet İnsel
Nisan 1996

GİRİŞ

Gelişme sorunuyla ilgilenen herkesin karşısına ilk elde devlet çıkar. Ancak bu karşılaşmanın nasıl gerçekleşeceği, benimsenecek çözümleme yöntemine bağlıdır.

Birinci olasılık devleti görüş alanının dışına çıkarmak ve böylece ekonomik gelişme hareketinin "ilksel" saflığını korumaktır. Devleti evrensel olarak saf dışı bırakma yöntemini benimseyen kuramsal girişimin "evreler"i, niceliksel ekonomik göstergelerin evrimi sayesinde eklemlenen bir gelişme kuramına dönüşür. Gelişme olgusu bu usavurma çerçevesinde ele alındığında, evrenseli kapsayabilecek doğrusal bir model kurmak için nicelendirme yönteminden başka bir yol olmadığı görülür. Buna bağlı olarak, bu yaklaşımın açıklayıcı gücü nicelendirilebilen değerlerin alanına

hapsolur ve çözümleme konusu, tarih içinde, bugünkü Batı toplumundan uzaklaştıkça, model, bulgusal kuvvetini yitirir.

İkinci olasılığı ise marksizm sunar bize. Burada söz konusu olan ne devleti unutmak ne de tarihi saf dışı bırakmaktır; devlet ve tarih, "maddi üretici güçler"in evrimi sonucu insanoğlunun kaderini belirleyen bir hareketin yansımaları olarak görülür ve bütünleştirilir. Bu düşünce akımını benimseyenlerden bazıları, yakın geçmişte, marksizmin bu yaygın kabulünde saklı olan evrimci ve mekanik çerçeveyi aşmaya çalıştılar. Ne var ki, başka bir çalışmamızda[1] göstermeye çalıştığımız gibi, bu çabalardan kayda değer sonuçlar alınamadı; bunun da başlıca nedeni, söz konusu girişimlerin marksizmi "maddeci" bir tarih okuması olarak algılamakta inat etmiş olmalarıydı. Bu okumanın, *bütün* toplumları kucaklayabilmek ve tarihe bir anlam vermek için başvurabileceği tek bir araç kalıyordu: "Maddi üretici güçler."

Nihayet, üçüncü bir düşünce biçimi, ekonomik gelişimi *tarihsel* alana yerleştirir; bu alanın tanımını veren olgu iktidar olma iradesi ve bu iktidar iradesinin en anlamlı suretiyse devlettir. Çıkış noktası ilk iki yaklaşıma eleştirel bir gözle bakmak olduğu halde bu üçüncü düşünce biçimi evrensel ve tarihötesi yapılanmalara pek çabuk kayma özelliği gösterir. Örneğin iktidar ilişkilerinin toplumsal dinamiğin kökeninde yattığını öne sürmek, çoğunlukla bu tür yaklaşımların ulaştığı mantıksal sonuçtur. Bu düşünce biçimi de başka bir tarih felsefesinin tohumlarını taşır. Ama bu görüş aynı zamanda, iktisadi bakış açısının dar görüş açısını genişletebilmekte ve gelişim konusuna ilişkin "ekonomist" yaklaşımların günümüzdeki gücünü, bu gücün nedenlerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

İki öğe bizi üçüncü düşünce biçimini benimsemeye itti: Bu öğelerden birincisi, ilk iki yaklaşımı belirleyen derin ekonomizmdir. Bu yaklaşımlar, farklı kavramlardan ve toplumun algılanmasında son derece çelişkili tarzlardan yola çıkmakla birlikte, ikisi de iktisadi kertenin katı çerçevesini zorlayamamakta

1.C. Aktar ve A. İnsel, *L'anthropologie économique des marxistes* (Marksistlerin ekonomik antropolojisi), Paris 1 Üniversitesi'nde hazırlanan master tezi, 1978; çalışmada, bu girişimi temsil eden dört yazarın kaleme aldığı görüşlerin çözümlemesi yapılmaktadır: M.Godelier, C. Meillassoux, Ph. Rey ve E. Terray.

ve iktisat dışındaki bilgi alanlarının gelişme olgusunu çözümlemek için önerdiklerine sırt çevirmektedirler. İkinci öğe, ele aldığımız konunun ta kendisi. Konumuz, devletin açık iradesiyle başlatılan "gecikmeli gelişme" sürecinin belirgin bir örneğini sunmaktadır.

Gelişme olgusuna ilişkin geleneksel çözümlemelerde Sermaye ve Pazar, genleşme katsayısı yüksek kategoriler olarak iş görürler. İktisatçı bunlardan yararlanarak her şeyi içine alan evrensel modeller oluşturmaya çalışır. Ne var ki bu modeller varsayımsal olmaktan da öteye gidemezler. Genelden özele geçmek gerektiğinde, sırf bunları kullanabilme uğruna büyük bir bedel ödemek gerekir: Genelden yola çıkarak özeli oluşturmaya çalışırken özeli özel yapan bütün ayrıntıları dışlamak ya da değiştirmek zorunda kalınır. Başka bir deyişle, Güney Amerikalı yerli avcı Tupi-Guarani ile XIII. yüzyılda Anadolu yaylalarında yaşayan köylü ve Detroit fabrikalarında çalışan nitelikli işçi arasında en küçük bir fark kalmaz: Her biri üretici güç sureti, bir *homo-economicus*'tur. Onların varlığını, Sermaye ve Pazar kategorilerinin bir ifadesine indirgediğimizde, bir determinizmi kovup onun tahtına başka bir determinizmi oturtmaktan başka bir şey yapmış olmayız.

Niyetimiz ekonomik çalışmaların günümüzde ve geçmiş zamanda bilime kazandırdıklarını küçümsemek değil. Antropoloji alanında yapılan nicelendirme çalışmaları bu katkının en güzel örneklerinden biri (hatta bu alanda elde edilen kimi sonuçlar ekonomistlerin varsayımlarını çürütmekte yeterli olabiliyor). Amacımız ekonomist tüm yaklaşımların günümüz iktidar alanları içinden konuştukları gerçeğinin akıldan çıkmamasını sağlamak.

Özellikle de "gelişmemişlik"in ve "gecikme"nin nedenlerini sorgulamayı gerektiren "gelişme" konusu ortaya atıldığında söylem, bu genel göndergenin bir ürünü olan mucize çözümlerden yakasını kurtaramamaktadır. Oysa bunların birer mucize çözüm olarak görülmelerinin başlıca nedeni, tarih sahnesinde diğer çözümlerden daha önce boy göstermeleri değil de nedir? Gelişme uzmanları gezegenimizin dört bir yanına dağılıp hastalıklı vakaları ortaya çıkarmaya, bu ülkelerin hastalıkları karşısında, iktisadiyata uygun tedavi yöntemleri bulmaya çalışıyorlar. Neden?

İnsan topluluklarını topluma dönüştürüp bu toplumların tarihini/tarihlerini bu tek ortak hedefe yönlendirmek için.

Bu kalkınma mühendis ve misyonerlerinin savunma sistemleri üç aşağı beş yukarı aynı: Zaten bu toplumlar şu an büyük bir değişim süreci yaşamıyorlar mı? Bugüne dek belli bir ekonomik gelişme göstermediler mi? Ve buna bağlı olarak, tek bir ortak hedefe yöneleceklerine göre onların diğerlerinden farklı olmasına yol açan özellikleri bilmenin ne yararı olabilir? İşte kalkınma mühendislerinin son savları: Tatlı ütopyadan değil gerçeklikten, mistisizmle el ele vermiş bir romantizmden değil capcanlı bir gelecekten yana olmak.

Kuşkusuz, insanlığın bir bölümünü kasıp kavuran açlık, salgın hastalıklar ve yetersiz beslenme karşısında sesimizi yükseltmek zorundayız. Ne var ki, ülkeler arasında var olan uçurumun derinleşmesiyle gün geçtikçe daha dayanılmaz bir hal alan bu tür trajik gerçekler iktisadın egemenliğinin vahim sonuçları değil mi? Bunlar, kendi başına ve kendisi için var olan iktisadın, iktidar mercii olma işine soyunan iktisadi kertenin yol açtığı sıkıntılar değil mi? İşte bu noktada bir kez daha iktidar sorunuyla karşılaşıyoruz. İktidar olgusunu doğru değerlendirebilmek için somut iktidarın tarihselliğini çözümlemeye girişmeli, bu çözümlemeden yararlanarak toplumu etkileyen dinamikleri anlamaya çalışmalıyız. Ve en önemlisi toplumsalı, soyut ekonomik-toplumsal (gerçekte toplumsal olmaktan çok ekonomik) modeller süzgecinden geçirerek anlamanın yeterli olacağı inancından kaçınmalıyız. Bu bağlamda bizi ilgilendiren tarihin (bütün bir tarih değil), salt tarihsel tarih olmadığını belirtmekte yarar görüyoruz.

Bu düzeyde, gelişme çözümlemelerinden birini, iktidarı kendi şemasıyla bütünleştiren bir akımı ön plana çıkarmak gerekiyor. ABD'de Immanuel Wallerstein'ın[2] başını çektiği bu akım, araç olarak bütünsel yapılardan ("tarih sistemleri") yararlanıyor ve bu yapılar içindeki etkenler birbiriyle "organik" bir etkileşim halinde

2. I. Wallerstein, *The Modern World-System* (Çağdaş Dünya Sistemi), New York, Acedemic Press, 1. cilt, 1974, 2. cilt, 1980. Bu yaklaşımın Türkiye'ye ilişkin bir uygulaması için Keyder, (1981): "*The position of the periphery in this totality determined by the requirements of marchant capital which introduces world market determinations into pre-capitalist economy.*" (s.1).

bulunuyorlar. Yapılardan biri, yani "kapitalist dünya ekonomisi", bütün dünyayı kapsıyor. Wallerstein, bu ekonominin gelişerek "çağdaş dünyanın bütün büyük kurumlarının, sınıfların, gruplar-yurttaşların, ailenin ve devletlerin oluşması"na[3] neden olduğunu öne sürüyor. Wallerstein'a göre çağdaşlığı belirleyen bütün yapılar kapitalizmin ürünü ve "kapitalist dünya ekonomisinin kurumsal girdabının" öğeleridirler. Sözü edilen "dünya ekonomisi"nin kaynağında temel bir çelişki yatar. Bu, "çekirdek-çevre" ilişkisinden doğan çelişkidir. İkilide adı geçen ve merkez kavramından çok daha anlamlı olan çekirdek, iktisadın ve de iktidarın bütün belirlemelerini içinde barındırır.

Böylece Wallerstein, ekonomik belirleme varsayımı çerçevesinde ve merkez çekirdeğin iktidar koşullarını belirlemek amacıyla tarihi baştan sona ele alır. Sonuç olarak çevrenin tarihi de, dünya pazarının isteklerine koşut olarak son derece faydacı bir ekonomi tarihi üzerine kurulur.[4]

Ekonomik çözümlemeler, devletlerin (örneğin Türkiye'de, Suriye'de, Senegal'de ya da Mozambik'te) gelişmeyi temel hedef olarak benimsemelerini ve çoğunlukla çağdaşlığın ölçütü sayılan bu gelişme hareketinin en önemli itici gücü olma görevini üstlenmelerini açıklayamadıkları gibi, kararlı bir tavırla çağdaşlığa karşı çıkan toplumlardan da söz etmiyorlar. Tam tersine iktisadi kalkınmalar, ilerlemeci türedi prenslerin ekonomi danışmanlığına soyunuyorlar!

Kısacası ekonomik modeller, gelişme olgusunu incelerken tek bir akılcı davranış yöntemini ele alıyorlar: Bu siyasalı, toplumsalı, hatta "toplumsal-tarihsel tahayyülü" birer araç haline dönüştüren bütünsel iktisadi akılcılık davranış modelidir. Oysa toplumlar, özelikle de "gelişmemiş" toplumların bu denli saydam ve tekparçalı olması olanaksızdır.

Saydamlığa ve bu modeli oluşturmak için gerekli olan berrak bakış açısına ulaşmanın tek yolu "ekonomi toplumu" kavramına

3. Wallerstein, (1980), s. 799.

4. "Bu gruplar (belli bir devletin sınırları içinde de olsalar, dışında da kalsalar) iktidar (devlet) topluluklarını değiştirmeye çalışıyorlar; çünkü bu değişiklikler sonucunda dünya pazarındaki işlemlerden, dolaylı ya da dolaysız, daha iyi yararlanabileceklerini seziyorlar". Wallerstein, (1980), s. 799. Bu yaklaşımı konu alan bir eleştiri için bkz. İnsel (1983).

başvurmak, toplumsalın bütününü bu merkezi merciden türetmektir. Söz konusu genelleştirme düzeyinde anlaşılabilir olan tek merci budur; çünkü, kavramsal bakımdan toplumsal ilişkiyi, malların maddiliğiyle insanlar arasındaki ilişkiye indirgemektedir.

Bu noktada gelişme çözümlemecilerinin konumunda görülen sapma, onların yaklaşımlarının esas hedeflerini de ele vermektedir. Gelişme çözümlemesi, çoğu zaman farkına varmadan gelişme kuralına dönüşmektedir. Çünkü toplumun, bu tür çözümlemeler için anlaşılabilir olan yanları, kuralcı bir göstergeden, "ekonomi toplumu"ndan yararlanmayı zorunlu kılmaktadır.

Bu kitapta ele aldığımız konunun tarihsel alanıyla Batı'nın tarihsel alanını birbirinden ayıran uzaklık, tek bir disipline bel bağlamanın sakıncalarını ortaya koyuyor; ne var ki, birden çok disipline başvurmanın, zor konuları işlerken susma, konudan kaçma kolaylığı sağladığını ve özellikle bütünsel bilgiye ulaşmak arzusunu içinde barındırdığını belirtmek gerekiyor. Bu bütünsel bilgi saplantısının varlığının bilincinde olmak umarız, onu sınırlamak için yeterli olsun.

Türkiye'de iktisadi alanın devlet eliyle kurumlaşması, bu araştırmanın eksenini oluşturuyor. Türkiye'de devlet, iktisadı ve ulusalı hem öğretmeye hem de kurumlaştırmaya çalışırken bunları, toplumsallığa yeni bir biçim vermek üzere hazırladığı kalıbın iki ayrı boyutu olarak ele alır. Ancak devletin çok daha önemli başka bir işlevi vardır: Bu yeni toplumsallığı bir devletçi-toplumsala, yani devletin kendini gerçekleştireceği bir mekâna dönüştürmek için gerekli olan bütün kurumları (yeniden) oluşturmak. İşte burada batılılaşma iradesinin temel ikilemiyle karşı karşıya geliriz: Hem köklü bir değişim sürecini gerçekleştiren hem de düzeni koruyan toplumsal aktör olmak; batılılaşma iradesinin içinde bulunduğu bu büyük ikilem, hem aşılması hem de geri dönülmesi olanaksız bir engeldir.

Türkiye'de devletin elle tutulur, gözle görülür bir olgu olarak ta başından beri var olması, ekonominin kendi kaderini belirleyen özerk bir alan olarak algılanmasını olanaksız kılarken iktisadiyatın kurumlaşması sürecinin içinde siyaset alanının gözle görülebilir olmasını sağlamıştır. Bu alanın fizyolojisi tarihsel ya-

pıların, özellikle de patrimonyalizmin[5] yapısal ağırlığını ortaya koymaktadır. Patrimonyalizm özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ve bir ölçüde de Türkiye Cumhuriyeti döneminde devlet-biçimin "maddi iskeleti"ni oluşturmaktadır; daha da önemlisi patrimonyalizm meşru simgeselin sınırlarını belirlemekte, yani devletin kendini tanıtma ve davranış biçimlerini saptamaktadır.

Patrimonyalizmle yakından ilgilenmemizin nedenlerine gelince: Bu olgu batılılaşma-gelişme sürecinin devindirici gücü olma özelliğini taşımaktadır. Topluma karşın toplum içinde "devrimler yapma" girişiminin meşru gerekçelerini hazırlamakta, farklı ve yeni biçimlerden yararlanarak devletin etki alanını genişletmektedir. Patrimonyalizm renkten renge girerek Osmanlı tarihinde altı yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüş ve nihayet çağdaş Türk Devleti'nin dokusuna sinmiş, giderek bilinçaltına itilen bir refleks haline gelmiştir. Bu yüzden de Türkiye'nin yakın tarihi gözönüne alındığında patrimonyalizm söylemi, derin bunalım[6] dönemlerinde kendini gösteren ve belli bir süre için devlet düzeni üreten bir irkiliş ve temel değerlere, yani kemalizme zorunlu bir geri dönüş olarak tezahür etmeye başlamıştır.

---

5. Max Weber patrimonyalizmi bir egemenlik biçimi olarak tanımlıyor: "Patrimonyal sıfatıyla nitelediğimiz egemenlik biçimi, temel doğrultusu gelenekler tarafından belirlenen, ancak gerekleri mutlak bir kişisel hukuk adına yerine getirilen her tür egemenliktir." Weber (1971), s. 238. Biz bu kavramın bir egemenlik biçimi olmaktan daha derin bir anlam taşıdığına inanıyoruz; bize göre patrimonyalizm toplumsal bir örgütlenme biçimidir. Bu örgütlenme içinde bulunan toprakların tümü ve insanlar, bir devletin patrimuanına aittir; devletin kimliğiyle padişahın kişiliği ise iç içe geçmiş, birbiriyle bütünleşmiştir. Bu kitapta, patrimonyalizmin önemli sonuçlarından birinin, kendini toplumun tek kefili sayan bir yönetim geleneğinin yavaş yavaş yerleşmesi olduğu görülecektir. Weber'in görüşlerini benimseyen Eisenstadt ise patrimonyalizm terimini günümüzün "azgelişmiş siyasal sistemleri"ni belirtmek için kullanmıştır, S.N.Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity* (Gelenek, Değişim ve Çağdaşlık), New York, Wiley, 1973, s. 103, Heper tarafından aktarılıyor, (1977), s. 36. Patrimonyalizm kavramındaki bu son anlam genişlemesini pek doğru bulmadığımızı belirtmeliyiz.

6. Habermas tarafından önerilen bunalım tanımının (1978), sistemin çıkmazlarını doğru olarak ortaya koyduğuna inanıyoruz. Yazara göre, derin bunalımı belirleyen an öyle bir andır ki, "bir sorunla karşı karşıya kalan bir toplumsal sistemin yapısı, sistemin yalnızca varlığını sürdürmek için sunulmasını beklediği çözüm olasılıklarından daha azını kabul eder". (s. 13).

Araştırmayı gerçekleştirirken çok uzun bir tarihsel kesiti ele aldık; bu durum, çözümlemenin kimi aşamalarında, işlenen konuyu tarihselliğe indirgeyen bir yapısalcılığın egemen olduğu izlenimi verebilir. Patrimonyalizm kavramından bolca yararlanmamıza karşılık, aslında tarihin, herhangi bir yapısal –ve sürekli olma özelliği gösterdiği için tarihsel olmayan, statüsü gereği de değişmez olan– öğeden yola çıkılarak anlaşılamayacağını düşünüyoruz. Elbette bu, kalıcı yapılar kullanmadığımız anlamına gelmiyor; benimsediğimiz anlatım tarzı bunun en belirgin örneklerinden biri. Ancak bir yapıda bulunan "kendi kendini düzenleme" sisteminin dayattığı korunum sınırları içinde kalmak koşuluyla bu yapıya ilişkin "dönüşüm sistemi"ni de gözardı etmedik.[7]

Patrimonyalizm, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde, söz konusu yapısal özelliği göstermektedir. Uzun sayılabilecek bir tarih kesiti boyunca varlığını sürdürmekle birlikte, konumu derin bir değişime uğramış, bu değişime yol açan temel etken de Batı tarihiyle Osmanlı tarihi arasında giderek büyüyen çağ farkı olmuştur.

Buna tepki olarak patrimonyalist devlet geleneksel söyleminden vazgeçerek önce batılılaşma daha sonraları da cumhuriyetçilik, laiklik ve ulusalcılık söylemlerini benimsemiştir. Kısacası, devrevi zamanın egemen olduğu bir düzenden çizgisel zaman düzenine geçmiştir. Bu aynı zamanda iktidarın dünyevileşmesi aşamasıdır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tersine, Osmanlı Devleti'nde her şey, zamanı dondurmaya, toplumu, onun etkinliklerini ve varlığını ortaya koyma biçimlerini toplumötesi bir düzene bağımlı kılmaya yöneliktir. Gelişme dinamiğine dönüşebilecek her olay Osmanlı örgütlenmesi içinde yok edilmeye mahkûmdur. İşte bu nedenle ilk aşamada patrimonyal Osmanlı Devleti ve iktisadi gelişmenin olanaksızlığını (birinci bölüm) ele aldık.

Oysa Cumhuriyet Devleti bu noktada çok farklı bir tavır takınmakta ve kuvvetli bir değişme isteği göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne

7. Piaget (1979), s. 10-14.

geçilirken gelişme sürecinin kesintiye uğramadığını öne sürmek için tarihötesi yapılar dışında kalan her şeyi gözardı etmek gerekiyor. Bunun tersini savunan görüşler de yaptıkları sayısız çözümlemelerde tarihi tümüyle bir yana bırakarak, örneğin 1920-1923 arasında kalan dönemin, "duraklama hali"nden çağdaşlığa geçişin yaşandığı anlamlı ve topyekün bir kopuşa –doğal bir değişimin kolaylığı içinde gerçekleşen bir kopuşa– sahne olduğunu öne sürüyorlar. Bize göre bu bakış açısındaki saplantı, "resmi toplum"un tek başına her şeyi değiştirmeye yeterli olduğu inancıdır.

"Batı yanlıları"nın patrimonyalizm anlayışı, çağdaş devlet biçiminin 'egemen' olduğu toplumsal ilişki sisteminin gereklerine ayak uydurmaya çalışır. Bununla birlikte, bu geçiş dönemini de tarihsel süreklilik belirler. Bu, devlet izlerini en mahrem noktalarında hisseden, devlet karşısında bir baş eğme içgüdüsü taşıyan toplumsallığı kurumlaştırma isteğidir.

H. Lefebvre'e göre devlet, "kendi yarattığı büyük referans boşluğunun bir gereği ve zorunlu bir sonucudur".[8] Bu öneri uyarınca laikleşme, alfabenin değiştirilmesi, dilin türkçeleştirilmesi, tarihin yeniden kaleme alınması, toplumsal ilişkilerin dinsel köklerinden koparılarak yeniden düzene konması, güdümlü bir ekonomi yaratmak için gerekli olan kurumların oluşturulması, Türkiye'de devletin var olma koşulları konusunda önemli ipuçları vermektedir; Türkiye'de devlet, toplumun kendini düşünme, kendini tanımlama olanağı bulabildiği tek alan olma çabasındadır. Yukarıda sayılan reformlar bu çabanın değişik alanlardaki tezahürleridir.

Böyle bir toplumsallıkla beraber kurumlaştırılan iktisadi alanın var olabilmesi için önce, içinde devlet ve seçkinlerin, bir daha birbirlerinden ayrılmamak üzere kenetlenebilecekleri bir siyasal alana ihtiyaç vardır. Milliyetçilik, işte bu siyasal alanın temel dölyatağıdır. Milliyetçilik tarihsel hareketin çerçevesini çizer, gerekli homojenleştirme alanını yaratır, iç mekânın çevresiyle eklemlenmesini sağlayan eşdeğerlik ilkesini kurar. G. Balandier'nin de belirttiği gibi toplumun, kendi denetimi altında olmayan bir iktisadi gelişme süreci yaşamak zorunda bırakılması, "değişim ha-

8. Lefebvre (1980), s. 78. "Referans boşluğu" toplumsal olgulara anlamını veren simgelerin ortadan kalkmasına işaret etmektedir.

linde olan her toplumda görülen milliyetçi tepkinin şiddeti"ni açıklar.[9]

Türkiye'deki Cumhuriyetçi seçkinler için iktisadın kurulması, her şeyden önce "ulusal ekonominin" kurum olarak kurulmasıdır. Bu, devletin çağdaş koşullarda kendini var edebileceği bir kurum demektir. Devlet eliyle sağlanan kalkınma, aynı zamanda iktisadın da kurumlaştırılmasını gerektirir (ikinci bölüm).

Ne var ki, bu kurumsallaşma sürecinin de diğerleri kadar karanlık kaldığını belirtmeliyiz. Türkiye'de bu süreç dünyada "Üçüncü Dünya" kültürünün patlak verdiği dönemden önce başlar; bu yüzden de uygarlaşma ve toplumsallaşma yönleriyle ele alınır, resmi olarak da batılılaşma terimiyle bu kurumsallaşma süreci tanımlanır. Devletin Osmanlı döneminden miras kalan simgeseli, batılılaşma iradesinin gerçekleştirilme çabalarını da aynı alana hapseder.

Uygarlaşma söylemi içinde ifade edilmiş olmakla birlikte, devlet eliyle gelişme isteği, toplumsal kuralların ve "Batı"yı simgeleyen kurumların yerleştirilmesiyle yetinmemektedir. Elle tutulur, gözle görülür maddi kurumların temelleri atılmalıdır; bunların başında da işletmeler gelir. Bu maddi ve içsel kurumlar yaratılmaksızın devletin ne toplumu ne de kendi iradesiyle başlattığı hareketi avucunun içine alması mümkündür.

Devlet girişimleri, kalkınma tahayyülünün ve toplum üstünde belli bir denetim kurma isteğinin buluştuğu bu bulanık noktada yeşerirler. Bu buluşmanın meyveleri olarak, hem girişim hem de devlet girişimi olma gibi çifte kimlik sahibi olurlar. Bütün girişimlerin üstlendiği üretim, dağıtım, birikim gibi ekonomik işlevler, bu kurum-girişimlerin başta gelen görevleri sayılmamakta, hatta kimi kez bu işlevlerden tümüyle vazgeçilebilmektedir. Çoğu durumda söz konusu girişimler, bir üretim süreci mantığı içinde ve bir sanayi dokusu dikkate alınarak kurulmamışlardır. Bu yüzden de iyiden iyiye kendi içlerine kapanıp kalabilmiş ve tam anlamıyla bir kurum görünümüne bürünmüşlerdir.

İktidarın kurumlaşmasının Türkiye'deki tarihsel sürecini izlerken devlet işletmelerinden yola çıktık, çünkü siyasalla iktisadın ilk buluşmasına ilişkin birkaç görüntüyü ön plana çıkarıp vur-

9. Balandier (1981), s. 198.

gulamak ve işletme kavramının pazar mantığını kendiliğinden kapsadığını savunan paradigmanın katı çerçevesini aşmak istiyorduk. Yukarıda belirtilen yöntemde savunulanın aksine bu işletme-kurumların yapısı, pazar ve devletle sürdürdükleri ilişkiler, buralarda çalışan insanların statüsü, sermayelerinden nasıl yararlanıldığı, oluşumları aşamasında etkili olan öğeler onlara esas olarak siyasal bir kimlik kazandırmaktadır. Bu yüzden de işletme-kurumların tüm eylemlerinin ekonomik hedeflere yöneldiğini öne sürmek yanlış olacaktır. Onları "siyaset sistemi olarak işletmeler" biçiminde tanımlamaktan çok[10] doğrudan doğruya siyasal kurumlar olarak adlandırmayı yeğliyoruz. Üçüncü bölümde, *Türkiye'ye özgü bir siyasal kurum: Devlet girişimleri* üstüne bir çözümleme taslağı sunuyoruz.

Sonuç olarak, devlet girişiminin farklı işlevleri iktisadi tasarımın çerçevesini aşar. Bunun üç temel nedeni var. Kendi kendine kurumlaşmayan iktisat, devlet tarafından kurulmuştur ve daha da önemlisi, devlet girişimleri bu kurumlaşma sürecinin iç eksenini oluşturmuştur. İkincisi, devlet ve onun kurucu tasarımları küçük güç merkezleriyle birarada var olmaya ve pazarın özerkleşmesine uyum gösterememişlerdir. Üçüncüsü, işletme-kurumların doğar doğmaz varlıklarını sürdürebilmek için geliştirdikleri mantık, pazarın akılcılığından çok farklı yönde gelişmiştir.

Devlet girişimlerinin kurumsal özelliklerini üç ayrı boyutta çözümlemeye çalışacağız. Bu boyutlar, her zaman birarada bulunmasalar da iktisadi alanın genel çerçevesini oluşturmaktadırlar: 1) Ulus-devletin yetki alanının belirlenmesi ve homojenleştirilmesi; 2) toplumsal denetimin kurulmasına yönelik işlevler (devletin pazar içindeki varlığını özel bir hukuksal biçime dayanarak sürdürmesi; yeni oluşan işçi sınıfının, devletin meşru saydığı alan içinde yer alan diğer toplumsal güçlerle hemen bütünleşmesi sonucunda ücret ilişkilerinin belirlenmesi); 3) sermayenin değerlenmesi koşullarına daha yakından tabi olan girişimlere göre daha büyük oranlarda sermaye pompalayıp emebilen, "ulusal ekonomi"nin çevresiyle olan ilişkilerini süzüp

10. Pierre Jarniou'nun yazdığı bir kitabın adı, PUF, Paris, 1981.

şokları yumuşatabilen araçların pazar içinde oluşturulması.

Türkiye'deki devlet girişimlerini konu alan araştırmalar, çoğunlukla iktisadın içsel bir olgu olduğu varsayımından yola çıkmaktadır. Aynı araştırmalar, devlet girişimlerine tek bir işlev yüklemektedir: "Ulusal burjuvazi"nin yaratılması. Kamu sektöründeki değerin özel sektöre aktarıldığını öne süren ve olayı salt ekonomik yönüyle ele alan ve devleti yalnızca bir araç olarak gören bu çözümlemeler Türkiye'nin tarihsel-toplumsal özgüllüğünü bir kenara iterler.

Bu tür yaklaşımlar, devlet sermayesiyle özel sermayenin bir arada var olmasını sağlayan kimi mekanizmaların anlaşılmasını kolaylaştırmakla birlikte bazı seçenekleri gözardı etmektedirler; örneğin, devletin toplum içinde belirleyici yapılar oluşturmak için işletme biçimini tercih etmesi (bu tür çözümlemeler için önemli olan yalnızca sermayedir) ve onun iktidar iradesini yönlendiren ekonomi dışı belirlemeler. Bir kez daha, ekonomik modele ve altyapıya indirgenmiş çözümlemelerin dayattığı sınırlarla yüz yüze kalıyoruz ve sonuç olarak çözümlemenin alanı daralıyor. Zaman ve mekân içinde evrensel bir iktisadiyat ilkesinden türetilen davranış kalıplarıyla bütün toplumları ele alan araştırmalar, birbirlerini tekrarlamaktan öteye gidemiyorlar. Oysa tam da bu noktada (ekonomik) gelişmenin en önemli hedefi gözden kaçıyor: Akılcı bir ekonomik davranış biçimine uygun toplumsal kuralların egemen olması.

Giriş bölümüne son vermeden önce şu noktaları vurgulamakta yarar görüyoruz: Çalışmamız belli bir bakış açısının ürünüdür; "kendi başına anlamı olan (...) tanrılarüstü bir mekânda'[11] bulunduğu ve her şeyi buradan açıkça görebildiği iddiasında değildir. Belli bir bakış açısını benimsemek her seferinde belli bir konumda yer almak ve belli bir cepheyi ele almak anlamına gelir; asla değişmeyecek bütünsel bir tarih bilgisine vakıf olunduğunu öne sürmek değil.[12] Türkiye'de devletin yeni bir toplumsallık ge-

11. Castoriadis (1975), s. 55.

12. "Bir nesnenin, ancak ve ancak birbirini izleyen görünümlerini keşfedebiliriz; bu olgu, su içinde duran bir çubuğun eğriymiş gibi görünmesinin, gözün yanılmasından başka bir şey olmadığını bilenlerle bilmeyenleri birbirinden ayrı tutmamıza engel değildir (...); çünkü bu fizik olayını bilenler, eğri çubuğa bakarken aynı zamanda düzgün çubuğu görürler", *ay.y.*, s. 55.

liştirme ve bunu kurumsallaştırma iradesinin anlamı, kuşkusuz 1930'larda, bugünkü anlamından çok farklıydı; nasıl ki, Rus Devrimi'nin anlamı 1918'de, 1925'te, 1936'da ve bugün birbirinden çok farklıysa.

"Tarih, geçmişin farklı koşullarda sorgulanmasıdır; çünkü tarih bugünün gereksinimlerini ve kimi kez boğucu sıkıntılarını adım adım izlemek zorundadır".[13]

Günümüz Türkiye'sinin boğucu sıkıntıları tarihe bakışımızı belirleyen temel dürtü oldu.

13. Fernand Braudel, *La Méditerrannée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Philippe II Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası), A. Collin, Paris 1949, s. 1099, (altını biz çizdik).

I.
OSMANLI DÜZENİ VE HARAÇ TOPLUMU

BİR DÜZEN TOPLUMUNUN "İKTİSADİ" EVRİMİ ÜSTÜNE BİRKAÇ SORU

1. GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu, feodalizmden kapitalizme geçişin yaşandığı doğrusal bir gelişme süreci izlememiştir. Bununla birlikte bazı araştırmacılar[1], imparatorluk bünyesinde feodal ilişkilerin bulunduğunu ve egemen olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır; bu araştırmacılar, Osmanlı düzenine ilişkin açıklamalarında kapitalizme mantıksal yoldan ulaşılamamasını, Avrupa kapitalizminin etkisi altında kalan feodalizmin gecikmeli olarak gelişmesine bağlamışlardır. Bu düşünce akımına göre, sözü edilen dış etken geciktirici bir öğe işlevi görmüş, bu da "çarpık kapitalizmin" gelişmesine yol açmıştır.

1. Avcıoğlu (1973), Sencer (1974), Boran (1970) ve özellikle Sovyet araştırmacılar.

Bunun tam tersini savunan iki farklı yaklaşım ise konuyu çok daha özgül bir düzlemde ele almaya çalışmıştır. Birinci yaklaşım; Osmanlılar'ı, akla gelebilecek her tür genellemeden soyutlamış, yani tarih sahnesinin dışına çıkarmıştır. Konunun açıklanabilmesi ve anlaşılabilmesinin tek yolu ısmarlama kavramlar türetip bunlardan yararlanmaktır. Ne yazık ki, bu görüş yeterince açıklayıcı olabilecek özgül kavram yaratamadığı için, iktidarı meşrulaştırmak amacıyla daha önce önerilen kavramları benimsemiş ve zamanla bunların arasına sıkışıp kalmıştır. Bununla birlikte söz konusu girişimler, deneyci yanlarıyla Osmanlı toplum düzeninin ayrıntılı bir betimlemesini bizlere sunmakta ve Osmanlı iktidar söyleminin işleyişinin canlı örneklerini gözler önüne sermektedirler.[2]

İkinci akım, Godelier'nin çalışmalarına dayanarak Doğu toplumlarının genel görünümü içinde özel bir noktaya parmak basmıştır[3]; bu yaklaşım, merkeziyetçi ve "üretim sistemi"ne doğrudan müdahele eden devletin, kapitalizmin yeşermesine asla izin vermediği anafikri çevresinde biçimlenmiştir. Bu görüşü benimseyen yazarlar, yüzyıllar boyu egemen olan yeniden üretim olgusunu anlayabilmek için, "Doğu tutuculuğu" kavramını bütün dünya ülkelerinin ekonomisine uygulamışlardır.

ATÜT yandaşları, daha sonraları bu modeli Osmanlı toplumuna uyarlarken epeyce yumuşatmışlardır. Osmanlı tarihinin, bu tarih içindeki evrimlerin, geri dönüşlerin gözönüne alınması modelciliğin katı sınırlarının biraz olsun aşılmasını ve toplumun evrimindeki karmaşıklığın anlaşılmasını sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu yayıldığı çok geniş alan üzerinde, örneğin XIX. yüzyılda, "ilkel ekonomi" içinde yaşayan adacıkların yanında "feodalizm"in, "göçebe ekonomisi"nin ve hatta "kapitalizm"in izlerini bulmak zor değildir. Bu öğeler konumlarından soyutlandıklarında ve salt bir üretim mantığına indirgendiklerinde belli bir modelin ispatlanmasında kullanılan dayanaklar olmaktan öteye gidemezler!

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı toplumunun anlaşılmasını sağlayacak en uygun "üretim tarzı"nı bulmak değil. Kitabımızın ana

2. Bkz. Ö.L.Barkan (1964, 1981) ve İ.H. Uzunçarşılı'nın (1954) çalışmaları.
3. Bkz. Divitçioğlu (1981) ve Küçükömer'in (1977) çalışmaları.

konusu başka. Osmanlı İmparatorluğu'nu ele almanın ve bu devletin özelliklerini ortaya koyan kimi öğeleri incelemenin kaçınılmaz olduğuna inanıyoruz; çünkü bu dönemi irdelemeden bir sonraki dönemi, devletçilik olgusunu, kamu girişimlerini ve ekonominin devlet tarafından kurulması sürecini anlamanın olanaksız olduğunu biliyoruz.

Yanlış anlaşılmaları önlemek üzere bir noktaya daha değinmekte yarar var: İnsanlık tarihini ve özel olarak Osmanlılar'ı ele alırken istemeye istemeye "üretim biçimi" kavramını kullanmak zorunda kaldık; çünkü henüz bu kavramdan daha uygunu üretilmedi. Oysa biz bu kavramın tarihsel devinimi teknolojiye indirgediğini düşünüyoruz. Ayrıca, yine bu kavramla insan ve insan emeği en yalın maddi görünümlerine indirgenmekte, "üretim" eyleminin mekânsal boyutu tümüyle gözardı edilmektedir.

Marx bile bu kavrama kuşkuyla yaklaşır. Ona göre üretim "bir toplumsal öğeden, bir toplumsal özneden başka bir şey değildir (...)".[4] Ne var ki toplumsal bir özne, ancak kendi toplumsal alanı içinde değerlendirilerek anlaşılabilir. Bu alanı oluşturan vektörlerin iç değişimi ya da toplumsal alanın değişmesi onun konusunu da, yani üretimi de değiştirmez mi? Bu durumda, XIV. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı köylüsünün "üretimi"yle bugünün Türkiye'sinde yaşayan bir köylünün "üretim"i arasında, ürünün kendisinden başka bir ortak nokta bulabilir miyiz?

Bir yandan bu toplumsal boyutun gözönüne alınması, diğer yandan da bu boyutu son tahlilde iktisat içinde bütünleştirme isteği, üretim biçimlerine ilişkin bir dizi adlandırmanın türetilmesine yol açmıştır. Örneğin S. Gürsel,[5] Osmanlı İmparatorluğu için S. Amin'in yarattığı[6] "haraca dayanan üretim biçimi" kavramını kullanırken haracın, Osmanlılar'ın toplumsal oluşumunda merkezi vektör olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Gerçekten de çok önemli dönüşümler yaşamış olmakla birlikte, bütün tarihi boyunca Osmanlı Devleti'nin ayırt edici özelliği, pat-

4. K. Marx, F. Engels, *Textes sur la Méthode de Science Économique,* (İktisat Biliminde Yöntem Üstüne Metinler), Éd. Sociales, s. 119.
5. Gürsel (1979). Haraç kavramını tanımlamak için S. Gürsel'in sorunsalından yararlandık.
6. Amin (1973), s. 10.

rimonyalizm olmuştur (1. bölüm). İktidarın geleneklere bağlı kalması; merkezin çevresine karşı baba rolünü üstlenmesi, mülkiyetin padişah devletinin kişiliğiyle temsil edilmesi; bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu sonrası oluşan yapıların devraldığı mirasın belirgin parçalarıdır.

Bu patrimonyal devletin benimsediği temel siyaset felsefesi, bir tür savunma mekanizmasından güç almıştır ve düzeni yeniden üretmek için bütün olanaklar seferber edilmiştir. Başlangıçta kurulan düzenin koşullarını, yani toplumun "yönetenler" ve "yönetilenler" diye ikiye ayrılmasını yeniden üretmek gerekmektedir; her yerde hazır ve nazır olan, her şeyi bilen, ayrıca vergilerin (haraç) toplanması ve müsaderenin meşrulaştırılması için son derece geliştirilmiş bir aygıt olan devletin sürekliliğini sağlamak şarttır.

Bu düzenin yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'na özgü olduğunu söyleyemeyiz. Aynı düzen İslam-Arap devletlerinde ve göçebe kabilelerin kurduğu devletlerde de görülmektedir. İbni Haldun, bu düzenin işleyişine ilişkin ayrıntılı bir betimleme sunmaktadır. Kendisi de bir "devlet adamı" olan İbni Haldun, bu betimlemeden yola çıkarak doğrusal bir gelişmenin olanaksız olduğu sonucuna varmaktadır. Oysa çağdaş ekonomizm bu doğrusal gelişmenin, ekonomik-toplumsal yapıların evrimiyle tam ve evrensel bir uyum içinde olduğunu öne sürmektedir. Yukarıda sözü edilen düzen, farklı toplumlarda benzer biçimde kurulmakta, hüküm sürmekte ve yok olmaktadır; onun yerini alan "yeni" iktidar ise tekrardan üretilme biçimi ve yazgısı bakımından tıpatıp bir öncekine benzemektedir.

Düzen ve kalkınma adeta iki farklı kutup gibi. Kalkınmanın "filizler"i, sistemli bir biçimde, düzeni hedefleyen irade tarafından yok ediliyor (2. bölüm). Başka bir deyişle, kalkınma düzenle tam bir çatışma halinde. Bunun bir istisnası var: İçinde bulunduğumuz yüzyılda da gözlemlediğimiz gibi, eğer dışarıdan bir "gelişme düzeni" dayatılmışsa.[7]

Sonuç olarak bu iradeyi devletin kendisi XX. yüzyılda gösterecek ve bunu çağdaş iktidarın temel boyutu olarak kabul edecektir (2. bölüm).

7. Ballandier (1981), s. 94; gelişmişlik ve azgelişmişlik görüntülerinin kavranmasında uluslararası çevrenin önemini vurgulamaktadır.

2. PATRİMONYAL DEVLETİN ÖZGÜL GÖRÜNTÜLERİ

Max Weber patrimonyalizmi geleneksel egemenlik çerçevesinde, "iktidarı elinde tutanın yönetsel (ve askeri), aynı zamanda da tümüyle kişisel yöntemi" olarak tanımlar.[8] Bu yönetimin en gelişmiş hali "sultanlık"tır: İktidar ortakları *uyruğa,* efendinin hakkı da kişisel bir hakka dönüşmüştür; bu hak, efendinin sahip olduğu varsayılan herhangi bir nesne gibi yalnızca ona aittir.[9] Böylece efendinin çevresinde bir "hizmetkârlar" katmanı oluşur; bunlar sultanın kişisel hakkının bir parçasıdır. İktidarın meşrulaştığı tek yer olan devlet içindeki toplumsal konumlarına yerleştirilirler. Max Weber'e göre "patrimonyal hizmetkârlar"ın kalıcılığını sağ-

8. Weber (1971), 1. Cilt, s. 237.
9. *Ay.y.,* s. 238.

layan, efendileri tarafından onlara atfedilen bir konumdur.[10] Bu konum esas olarak sultanın "hizmetkârlar"ına bahşettiği bir lütuf olarak görülmelidir.

Osmanlı sistemi de, Max Weber'in bu sultancı patrimonyalizm betimlemesine uygun öğeler içerir. Ancak söz konusu olan Weber kategorilerinden yararlanmaya kalkışınca önemli bir sorunla karşı karşıya kalınmaktadır: Weber'in yaklaşımında çekirdeği oluşturan bürokrasi modeli öylesine katıdır ki bunun Osmanlılar sonrası sistemi çözümlemekte kullanılması olanaksızdır.

Gerçekte, Weber'in bürokrasi modeli meşru-akılcı bir otoriteyle çakışmaktadır, çünkü bu model, daha yüzyılın başında sanayileşmiş Batı ülkelerinin bürokrasisinin gelişiminin incelenmesinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Bu modele dayanan bir önvarsayıma göre devletten bağımsız, girişimci orta sınıflar toplumda boy verecek, yönetenlerin ayrıcalıklarını sınırlayarak siyasal yaşamda etkin bir konum edinecekler ve sivil bürokrasiye kendi değerlerini dayatacaklardır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan bir sistemin çözümlemesine girişildiğinde ise bürokrasinin tavrının Weber'in modelinde olduğundan çok daha kuralcı olduğu ve toplumsal evrim süresince sürekli egemen konumda kaldığı gözlenir. İşte bu nedenlerle patrimonyalizme ilişkin Weber kategorilerini benimsemekle birlikte, Weber modelinin kavramsal sonuçlarından uzak durmaya çalışacağız. Bu sonuçlarla en yakından ilgilenenler, modernizasyon sorunsalını, özellikle "gecikmiş" toplumları incelerken yücelten sosyologlardır.

A. BİR MÜLKİYET TEKELİ

Anadolu Selçuklu Devleti'nin sınır aşiretlerinden birinin "bey"i olan Osman, 1299-1300 yılında bağımsızlığını ilan etti etmesine; ancak o günlerde Anadolu'da bulunan bir düzine devletten, üstelik de en küçüklerinden birinin başına geçmekten başka bir anlam taşımıyordu bu bağımsızlık. Kuzeyinde ve ba-

10. *Ay.y.*, s. 242.

tısında Bizans Devleti vardı; doğusunda ve güneyinde ise Selçuklular sonrasında kurulan devletler. Bunlar da miras kavgası yapıyor, Konya Selçuklu Devleti'nin son sultanından kalan toprakları elde etmeye çalışıyorlardı. Bununla birlikte, bu durum, küçücük devletin coğrafi konumunu epeyce kolaylaştırıyordu. Özellikle de Bizans İmparatorluğu'nun iç kavgalarla bölünmüş olması ona büyük bir dinamizm kazandırıyordu. Öyle ki, daha iki yüzyıl geçmeden Osmanlılar, eski Bizans İmparatorluğu'na bağlı topraklardan büyük bir bölümünün yeni sahibi olmuşlardı.

Osman'ın denetimi altında bulunan aşiretin ya da savaşçılar topluluğunun[11] iki belirgin özelliği vardı: Göçebe oldukları için yağma ve haraç geleneğini sürdürüyorlardı; ayrıca yöneten sınıf hesabına toprakların ortaklaşa mülkiyeti düşüncesi, bir ölçüde de olsa yerleşmişti. Savaş, toplumsal devingenlikte çok önemli bir rol oynuyordu.[12] Aynı zamanda topluluk hissedilir bir şekilde yerleşik düzene geçme eğilimi gösteriyordu. Nitekim, çok kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti, Selçuklu geleneğine bağlı kalarak, kentsel bir güç haline dönüşecek ve dört yüzyıl boyunca, göçebe kabilelere karşı acımasız bir mücadeleye girişecekti.

Osman ve aşireti Orta Anadolu'ya girmeden önce, Bizans İmparatorluğu döneminde geçerli olan sistemde de toprakların mülkiyeti devlete aitti[13]. Bizans İmparatoru ekonomik değeri olan ve devlete doğrudan (tarım alanları, tuzlalar ya da balıkçılık yapılabilecek alanlar) ya da vergi yoluyla bağlı alanları, yararlık gösteren ya da kimi hizmetleri yerine getiren kişilere verirdi ("pronoia"). Toprağın mülkiyeti ve avlanma hakkı tümüyle bu kişilere geçmezdi; onlar gelirin yalnızca bir bölümünü alır, kalanını da devlete vergi olarak öderlerdi. Ödeme koşullarını ve tutarını, ancak ve ancak merkezi iktidar belirleyebilirdi.

11. Bu konudaki tartışmanın, bugün bile sonuçlanmadığını belirtmek istiyoruz; gaziler, bir savaşçılar birliği miydi yoksa halifenin bu unvana layık gördüğü sıradan bireyler mi? Bkz. Köprülü (1981), s. 145-152, Berkes (1972), s. 64.
12. Köprülü (1981), s. 132-134.
13. Bkz. Ostrogorski (1952); *Recherche Internationale*'in Bizans ile ilgili özel sayısı, sayı 79, 1974. H. Antoniadis-Bibicou Bizans Devleti'ni, bütün küçük toplulukları birleştiren bir yapı olarak betimler; bu topluluklar içinde yaşayan bireylerin tümü verginin ödenmesinden sorumludur, Antoniadis-Bibicou (1974), s. 203 ve 207.

"Pronoia" oldukça geç bir dönemde, XI. yüzyılda ortaya çıktı; amacı, merkezi devletin iktidarını kurmaktı. Başlangıçta bu vergi hakkı belli bir süreyle sınırlıydı, başkasına devredilemezdi. Çoğunlukla bu hakkı elde eden kişi, askerlerin ve onlara ait donanımın bakımını sağlamakla yükümlü olurdu. Ancak daha sonraları, özellikle de XIII. yüzyıldan başlayarak merkezi iktidarın zayıflamasıyla birlikte, "pronoia" sistemi Bizans toplumundaki feodalleşme eğilimlerini belli ölçüde kuvvetlendirdi.

Köprülü, Osmanlılar'da görülen "tımar" sisteminin "pronoia"dan değil de, Selçuklular'ın buna çok benzeyen bir sisteminden, "ıkta"dan doğduğunu öne sürüyor.[14] Ancak İran'da "soyurgal",[15] Rusya'da "promeste",[16] Hindistan'da da "jagir" adıyla anılan buna çok yakın sistemlerin var olduğu bilinmektedir; bu anlamda, Osmanlı Devleti'nde mülkiyet düzenine yerel bir köken aramanın çok anlamlı olmadığına inanıyoruz.

Kimi yazarlara göre bu sistem, Ortaçağ Avrupası ekonomilerinin belirgin özelliği olan para dolaşımındaki yetersizliğin[17] sonucudur. Bu görüşe göre devlet gelirlerinin büyük bir bölümü ayni ödemelerden oluştuğu için, merkezi iktidar kendi memurlarına nakti ödemede bulunmakta yetersiz kalıyordu. Gelirinin bir bölümünü kamu hizmetlerine ve ordunun bakımına ayıran devletin eline pek az para geçiyordu, kalanı ise doğrudan belli harcamalar için ayrılıyordu.

Olaya parasal açıdan yaklaşan bu görüşlerde doğruluk payı olduğuna kuşku yok; para dolaşımındaki sıkıntının ayni tahsisat sisteminin benimsenmesi ve gelişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Ama bu tahsisatta gelir kaynağının mülkiyeti bu kaynaktan yararlananlara ait değildi. Ancak devlet mülkiyetinin, "ekonomi"nin sınırlarını aştığını da görmezlikten gelemeyiz. Bu nedenle Amerika'nın keşfinden sonra da gelişmeye devam eden bu örgütlenme sistemini anlayabilmek için, onu değerli metallerin yetersizliği sorunu içine hapsetmek yerine çok daha geniş bir alanda ele almak zorundayız.[18]

14. Köprülü (1981 a), s. 94 ve sonrası.
15. Ortaylı (1978), s. 73.
16. Anderson (1978), Cilt II, s. 153.
17. Braudel (1979), Cilt III, s. 402-416.
18. Carrère d'Encausse (1980), s. 31, Buhara Devleti'nin XIX. yüzyıl son-

XIV. yüzyılın ortalarında ve özellikle XV. yüzyılda II. Mehmet'in tahta geçmesiyle birlikte merkezi mülkiyet düzeni "tımar" çevresinde biçimlenmeye başladı.[19] Bu topraklar, sağladıkları gelire göre üç kategoride sınıflanmıştı ve devlet hizmetinde çalışan askerlerle kimi yönetsel hizmetleri karşılığında devlet adamlarına veriliyordu. Ama toprağın mülkiyeti bu kişilere geçmiyordu. Hukuksal bakımdan topraklar devletin, yani padişahın malıydı. Buralarda çalışan köylüler de "tımar sahibi"nin malı sayılmıyordu. Üzerinde doğdukları toprakları işlemekle yükümlü, üretim araçlarının *yaşam boyu kiracısı* konumundaydılar. Köy topluluğundaki yapı içinde bulunan akrabalık bağları onlara, doğar doğmaz böyle bir konum sunuyordu. "Reaya" da denen bu köylü katmanı, vergi ödemek ve savaşa gitmekle de yükümlüydü.

"Tımar sahipleri"nin bir bölümü, yani "sipahiler", "tımar"a bağlı köylülerden bir bölümünü asker olarak yetiştirmek ve bunlara bakmakla yükümlüydüler. Ordunun emrine verilecek asker sayısını tımarın geliri belirliyordu. Ama tımarların hepsi asker yetiştirmekle yükümlü değildi. Sivil kamu görevlerinin yerine getirilmesi karşılığında tımar verildiği de oluyordu.

Bu sistem sayesinde Osmanlı Devleti büyük bir ordu kurmayı başardı; ordu, doğrudan merkezi iktidara bağlıydı ve her an savaşmaya hazırdı. Asker-köylülerden oluşan bu ordu, barış zamanında hazineye hiçbir mali yük getirmiyordu.

"Tımar sahibi" topraklarını satamaz, onu miras olarak bırakamazdı. "Tımar"ın, ölen "tımar sahibi"nin oğluna verilmesi çok sık rastlanan bir olaydı, ancak mirasçılara aynı toprakların verilmesi şart değildi. Çokça görülen bir olay da tahtın el değiştirmesiyle birlikte tımarlıların yer değiştirmesiydi; XVI. yüzyılın sonlarında bu tür yer değiştirmeler hemen hemen kalmadı.

Buna karşılık, devlet mülkiyetinde kurulan merkezi düzen (arz-ı miri), Osmanlı topraklarının tümünü kapsamıyordu. Yıllık ürünün onda birinin vergi olarak ödenmesi karşılığında Müslüman ailelere ya da salma ödenmesi karşılığında Müslüman olmayan ai-

---

larındaki durumunu şöyle betimler: "Toprak, devletin malıydı ve toprağı kullanma hakkı devlet başkanına aitti; devlet başkanı ise ruhani ve cismani iktidarın tek sahibiydi".

19. Barkan (1980), s. 804 ve sonrası, İnalcık (1973), sayfa 111-113.

lelere verilen toprakların bütün mülkiyet hakları bu ailelere aitti. Ancak Akdağ'a göre, köylülerin kullanımına sunulan bu topraklar oldukça sınırlıydı. Söz konusu "çiftlikler" 80 ile 150 dönümden büyük olamazdı.

Fiilen ya da yasal bakımdan özerk olan toprakların konumu merkezi mülkiyet düzenine aykırıydı. Bununla birlikte barışçı ilişkiler kurulamadığı için (Kürt toprakları) ya da merkezden uzak kaldıkları için (Yemen) ya da pek az bir çabayla imparatorluk sınırları içine katılan yerlerde (Eflak ve Boğdan) Osmanlı Devleti var olan toplumsal örgütlenmeye dokunmuyor, yerel hükümdarları görevlerinin başında bırakıyor (pek ender olarak bu hükümdarın yerine onun hizmetindekilerden birini geçiriyor) ve büyük miktarlarda haraç ödenmesi karşılığında görece büyük bir iç özerklik tanıyordu.

Son olarak, özel mülkiyetle devlet mülkiyeti arasındaki sınırı daha da belirsizleştiren başka bir düzen vardı. Orta Anadolu'nun kimi bölgelerinde, özellikle de Osmanlı egemenliğine direnç göstermeden boyun eğen yörelerde ikili mülkiyet sistemi ortaya çıktı: Toprağı işleten kişi mülkün yasal sahibine kira ödüyor, ayrıca, köylülerden topladığı vergileri doğrudan doğruya devlete aktarıyordu.[20] Barkan'a göre, özellikle Orta Anadolu'nun kuzeydoğu kesiminde görülen bu sistem, merkezi mülkiyet düzenine yumuşak bir biçimde geçilmesinin koşullarını hazırladı.

Buna karşılık, bu bölgenin uzantısında yer alan ve Osmanlılar'ın yerel Hıristiyan aristokrasiyi kovup yok ettikleri Trabzon ve çevresinde, yukarıda sözü edilen sistemin örneklerine rastlanmaz.[21]

Bununla birlikte, İnalcık'ın değerlendirmelerine göre,[22] 1528'de, Osmanlı topraklarının yüzde 87'si merkezi mülkiyet düzenine bağlıydı (miri). Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu son derece büyük bir mülk sahibi olarak niteleyebiliriz; bu mülk sahibinin esas geliri de kendi topraklarında yaşayan insanlardan topladığı vergilerdi.

20. Barkan (1980), s. 154.
21. Ay.y., s. 168.
22. İnalcık (1973), s. 110. Timur (1979), devlete gelir getiren toprakları ölçüt alan bu değerlendirmenin doğru olamayacağını iddia eder, s. 199.

Bu mülkiyet düzeni devletin temellerini oluşturmaktadır. Onun kuruluşunda o denli önemli bir işlevi vardır ki devlet, gücünü, kuvvetini ve zenginliğini bu mülkiyet düzeninden alır. Bu nedenle örneğin XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçileri, "miri" sisteminden bolca söz ederken diğer mülkiyet sistemlerini tümüyle bir kenara bırakırlar.

Bu mülkiyet düzeni bizi, yalnızca tarihsel önemi bakımından değil, yüzyıllar boyu Anadolu halkının (hatta daha uzaklarda yaşayan halkların) toplumsal tahayyülünü belirlemesi bakımından da ilgilendiriyor. Bu tahayyül içinde devletin toplumsal ve ekonomik yaşamda işgal ettiği yer, XX. yüzyılın ilk yarısına kadar varlığını sürdürebilecek bir süreklilik gösterir.

Bir noktayı daha vurgulamakta yarar var: Bu mülkiyet sisteminin çözümlemesi hukuksal, yani statik bir tartışma platformunda yapıldığı sürece ondan hiçbir yarar beklenmemelidir. Oysa, Osmanlı Devleti'nde mülkiyet sisteminin önemi, bu mülkün kendi sınırlarını genişletmesi söz konusu olduğunda daha iyi anlaşılmaktadır. Yayılmayı meşru yapan tek bir etken vardır, o da devletin iradesidir. Bu anlamda, sözü edilen mülkiyeti, son noktada devletin çıplak kuvvetinden başka bir meşruluk ortamı aramaya gerek duyulmaksızın, bütün toprakları egemenliği altına alabilme potansiyel gücü olarak tanımlayabiliriz. Devlet gerekli olduğuna karar verdiği ve gücü, kuvveti yeterli olduğu anda, özel mülkiyeti ve evkafı kendi mülküne katabilir. Padişahın aklına eser de kutsal bir meşruluk arama çabasına girerse, bütün yapması gereken din adamlarından bir ferman hazırlamalarını istemektir. Böylelikle eylemin, müslümanlığın ilkelerine tümüyle uygun olduğu kolayca kanıtlanabilecektir. Ne var ki, din adamları özerk olmadıkları için meşrulaştırma işleminin değeri de görelidir; zaten çoğu kez, bu meşrulaştırmaya sonradan başvurulur. Ayrıca, söz konusu el koyma eyleminin meşruluğunu tanıtlamaya gerek de yoktur; çünkü eylem, taraflar arasında karşılıklı olarak varılan yazılı ya da sözlü bir anlaşmanın ürünü değildir.

Konunun can alıcı yönü olan son bir nokta daha var: Mülkiyet kavramının kendisi, üretimin yapıldığı topraklardan kopuktur. Padişahın kişiliğinde devlet, topraktan elde edilen gelir oranında alınan vergilerin, kiraların, zanaatın ve ticaretin tek sahibidir. Buna

bağlı olarak mülkiyet, toplumsal yapının tümünü içine almakta ve devletselle özel arasındaki sınırlar öylesine silinmektedir ki mülkiyet kavramı padişah sözcüğünden başka hiçbir özneyle kullanılamaz hale gelmektedir.[23]

Osmanlılar'da siyaset felsefesi öyle bir denge üstüne kurulmuştur ki burada ancak ve ancak tek bir mülkiyet biçimi varlığını sürdürebilir; bu mülkiyet de devletin temellerini oluşturur.[24] Osmanlıca'da "mülk" terimi hem bu mülkiyet biçimini hem de devletin kendisini ifade eder.[25]

Devlet ("mülk") belli bir alanı işgal edip buradan haraç toplama hakkını tesis etmeyle kurulur. Mülk-devlet bu vergilendirme hakkından yararlanırken kendi toprakları üstünde rakip tanımaz.

Devlet, kendi adamlarının hizmetlerinin karşılığını ödemek ve/ya da kendi gelirini artırmak (iltizam) için bu gelirin bir bölümünü onlara tahsis eder. Buna karşılık, bu kullar kendilerine bahşedilen konumu değiştirmezler; başka bir deyişle, verginin bölüştürülmesinde devletin küçücük ortakları konumunu, padişahın siyasal gücüne rakip güç konumuna dönüştüremezler.

İmparatorluk bünyesinde kalıcı ve babadan oğula geçen bir soyluluğun var olması olanaksızdır. Böyle bir kurumun oluşması için her şeyden önce mülkiyetin güvence altına alınmış olması gerekmektedir. Zenginlik ve saygınlık devletle iç içe geçmiştir. Hiyerarşi, sadece ve sadece mevkiye aittir, onları işgal eden kişilere değil. Hiç kimsenin bir gün sonra aynı mevkide bulunacağının güvencesi yoktur.[26]

Köylülerin tahayyül dünyasına gelince: Onların dilinde mülkiyet ("mülk") kavramına yer yoktur. Onların "mülkiyet"ini, yani toprağı işleme hakkını ifade eden terim "mal"dır. O dönemlerde bir köylü, örneğin tarlasından söz ederken sarf edeceği mal sözcüğünü, tasarruf hakkına sahip olduğu, istediği gibi satabileceği ya da işlemeden bırakabileceği bir ticaret eşyasını belirtmek

23. Gürsel (1979), s. 58-59, tarafından önerilen sorunsal, bu anlamda doğrudur; çünkü iktidar ilişkisi alanını verginin içine yerleştirmektedir.
24. Berkes (1972), s. 60-61.
25. "Mülk" kavramı, yönetme, yüzyıllardan beri sürüp gelen otoriteyi uygulama ve sahip olma hakkı anlamına gelir.
26. Anderson (1978), s. 192.

değil, bir gelir kaynağını[27] belirtmek için kullanırdı. Bu ortamda zengin olmak, tümüyle rastlantılara bağlıdır. Zenginlik hasada ve vergilere, savaşa ve yağmalara bütünüyle bağımlı, sıradan insanın ufkunu aşan bir konumdur. Zenginlik bir birikim, bir stok olarak, döngüsel bir akış olarak algılanır. Köylülerin mülk yoluyla zengin olması hemen hemen olanaksızdır.

Devlet tarafından yollanan tımar sahibinin durumu da buna çok benzer. Onun da köylüler gibi miras yoluyla ya da mülkün değerini artırmak için göstereceği kişisel çabalar sonucunda zengin olması olanaksızdır. Ayrıca, sırtında çok daha ağır başka bir yük taşır. Hem mülk sahibi değildir hem de çoğu zaman kendisi şahsen devletin mülkü içinde sayılır. Genç yaşta devlet örgütlenmesi içinde yer alan tımar sahiplerinin hayat hakları padişahın elindedir. Bu siyasal-toplumsal düzen, feodal sistemden oldukça uzaktı. Mülk sahibi ve onun yerel temsilcisi olan tımar sahibi sadece haracın toplanması işine karışır. Köylülerin bilinen en yüksek verimle çalışabilmeleri için yerel düzenin bozulmaması onun temel görevidir. Zaten bunun ötesine kavuşabilmek, yani toplumsal üretimi fiilen yönetebilmek için gerekli teknik bilgilerden genellikle tümüyle yoksundur.[28] Tımar sahibi ordu kökenlidir ve onun asker konumu devam eder.[29] O, asker konumunda bir devlet görevlisidir. Tımar sahibinin üretimde yeni bir örgütlenmeye önayak olması, ayrıcalıklarını kötüye kullanmak, düzeni bozmak olarak anlaşılabilir.

Köylünün ortakçı konumunda olduğu birkaç çiftlik dışında, devlet ne tohum verir ne de tarım araç-gereci. Neyin ekilip biçileceğini de belirlemez. Tımar sahibi, yalnızca kamu malının (yol, çeşme, vb.) yapımı ve bakımıyla ilgilenir.[30] Bu konuda ge-

27. Berkes (1972), s. 61.

28. Cem'e göre (1973), s. 61, "tımar sahipleri" köylülere, silo yapmaları için emir verdiğinde bu, üretimin düzenlenmesine müdahale etmek anlamı taşıyordu. Oysa, vergi ayni olarak ödendiğine göre, ürünün tımar sahibi tarafından stoklanmasıyla vergi olarak ödenen ürün arasında hiçbir bağlantı kurulamazdı. Zaten köylüler tımar sahibiyle ortak değillerdi. Her birinin küçük bir toprağı vardı ve herkes kendi tarlasından sorumluydu.

29. "Kapıkulları" bölümünde de göreceğimiz gibi yönetici sınıfın üyeleri, savaşlara katılmasalar bile asker olarak niteleniyorlardı (din adamları dışında).

30. Anderson'a göre (1978) "tımar sahipleri kırsal üretimde hiçbir rol oy-

çerli tek bir kural vardır: bilineni yapmak.[31] Aksi taktirde devlet hemen tedirgin olur, kaşlarını çatar ve olayları "olağan" seyrine sokmak için gerekli müdahaleyi yapar. Devletin bu tedirginliğinin iki nedeni vardır: Mali (değişiklik üretimin sonuçlarının, yani vergi gelirlerinin rastlantısal olması anlamına gelir) ve toplumsal.

Zaten devletten, üretim tekniklerinin ve ürünün değiştirilmesi isteğinde bulunan da olmaz. Osmanlı köylüsü altı yüzyıl boyunca kara saban kullanır, toprağı zenginleştirecek dönerli ekim sistemlerinden habersiz kalır.

Mülkiyetin haraç kavramıyla birlikte algılanması, çeşitli biçimlerde kentlere kadar yayılır. Kentlerde, mülkiyet bütünlüğünü korur, yani devir ve temlik haklarını da kapsar. Osmanlı iktidarının, her şeyden önce bir kent iktidarı olduğu unutulmamalıdır. Ancak, zanaat ve ticaret yönetilenlerin işidir. Bunun anlamı, bu etkinliklerden elde edilen gelirin de vergiye tabi olması demektir.

İmparatorluğun en verimli zenginlik kaynağını oluşturan kentsel etkinlikler elbette, yalnızca vergilerle denetlenemezdi. Bu nedenle devlet kent yaşamını ve özellikle de üretim ve ticaret etkinliklerini düzenlenmekte tereddüt etmedi.

Vergilerin yanı sıra, ganimetler ve müsadere de devlete önemli miktarda gelir sağlıyordu.[32] Savaş ganimetinin beşte biri, doğrudan doğruya padişaha veriliyor, kalanı da ganimeti ele geçirenler arasında, rütbeler gözönüne alınarak paylaşılıyordu. Müsaderenin nesnesi ise özellikle "devlet adamları"nın, yani padişahın kullarının malvarlığıydı. Bunlar ölür ölmez, taşınır ve taşınmaz bütün malları doğrudan padişaha devrediliyordu. Yani simgesel olarak, devletin geliriyle elde edilen zenginlik dönüp dolaşıp yine devlete aktarılıyordu.

---

namıyorlardı: Onlar, tarım ekonomisinin neredeyse tümüyle dışında yaşayan insanlardı" a.g.y., s. 195.

31. Sombart (1966), kapitalizm öncesi dönemde geçerli olan üretim anlayışını aynı terimlerle tanımlar: "Gelenekçilik; işte, son derece kişisel olan bu ekonomik davranışın ayırt edici yanı. Deneysel ve gelenekçi ekonomi şu anlama gelir: Başkalarının verdiği kullanılır, başkalarının öğrettiği yapılır ve alışkanlıklardan vazgeçilmez... Sık sık dönülüp arkaya bakılır; insanlar, her zaman bir ilkörnek, bir model ve deneyim arayışı içindedir." s. 23.

32. Doğrudan doğruya sarayın yönettiği çiftliklerden elde edilen geliri dikkate almadık. Bkz. Barkan (1980), s. 721-724.

XVII. yüzyılın sonlarında vergi toplama düzeni, yavaş yavaş iltizama dönüştü.[33] Bununla birlikte, benimsenen siyaset felsefesi öyle derinlere kök salmıştı ki bu değişiklik ve hatta Rumeli'de "kaydı hayat şartıyla çitlik"lerin[34] kurulması bile haraca bağlı mülkiyet sisteminin köklerini yerinden oynatamadı. Her ne kadar, yöre eşrafı ve bir süre için "kaydı hayat şartıyla çiftlik" kiralayan "paşalar", gün geçtikçe güçlenen yeni bir sınıf oluşturmaya başladılarsa da bunların varlıkları güvence altında değildi. Yalnızca intifa hakkı verilen bu tür çiftliklerin sayısı ne olursa olsun, devlet, evkaf dışındaki bütün toprakların asaleten sahibiydi. İmparatorluk süresince latifundia çiftlik sistemi yasallık kazanamadı ve 1826'ya kadar, kullarla mültezimler öldüğünde, onların servetine padişah tarafından el konabiliyordu.[35]

Mülkiyet ve özellikle "soyluluk" unvanları kesinlikle güvence altına alınmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarından başlayarak padişah, üst düzeyde görevli memurlarından herhangi birinin yargılanmaksızın öldürülmesi doğrultusunda emir verebilirdi; bu "siyaseten katl" kararı, ya siyasal nedenlerle veriliyordu ya da yalnızca o kişinin malvarlığını Hazine'ye aktarabilmek için. Her ne kadar XIX. yüzyılın başlarında yerel eşrafın ve Avrupa'daki bazı güçlerin etkisiyle müsadereye son verilmiş olsa da edinilen toplumsal konumdaki belirsizlikler imparatorluğun son günlerine dek sürdü. Bu belirsizlikler özellikle tebanın devletle kurduğu ilişkiyi tasarlamasını biçimlendirmeye devam etti.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında devlet mülkiyet düzeni, çok kısa bir sürede ve ancak biçimsel olarak özel mülkiyet sistemine dönüştü; bu dönüşümde en önemli etken olan 1858 tarihli Arazi Ka-

33. Anderson (1978), s. 212-213. "Babıhümayun, eski tımar sahiplerinin gözetimindeki toprakların vergilendirilmesinde kararlı bir siyaset izledi; ya bunları imparatorluk sarayının topraklarıyla birleştirdikten sonra spekülatörlere kiraladı ve böylece nakdi gelirini artırdı ya da saray memurları tarafından yönetilen insanlara verdi. (....) Böylece, askeri yararlık sonucu verilen topraklar iltizama dönüştü, yani Hazine'ye daha fazla miktarda para akmaya başladı."

34. Ay.y., s. 214.

35. Müsadere sıradan bir şahsa da istisnai olarak uygulanabiliyordu; örneğin Braudel (1979), Cilt II, s. 42, Michel Kantakuzen'in başına gelenleri anımsatıyor ve onun "bir tür Osmanlı Fugger'i" olduğunu söylüyor.

nunu'nda "miri" toprakların durumu özel mülkiyete yaklaştırıldı. Yasalardaki yeni düzenlemeyle toprak mülkiyetinin mülkiyet beyanlarıyla kayda geçirilmesi ve böylece mülkiyetin hukuksal güvence kazanması sağlandı.[36]

1861, 1862 ve 1870 yıllarında yapılan düzenlemelerle "kamuya ait" toprakların satışı kolaylaştırıldı. 1880'de Hazine'ye, devlete ait toprakları, özel çiftliklere dönüştürdükten sonra satma yetkisi verildi. Nihayet 1911'de, "geçici bir yasa" ile her tür borcu ödeyebilmek için toprak satma hakkı tanındı ve böylece mülkiyetle "miri" mülkiyet arasındaki ayrım ortadan kalkmış oldu.[37]

Bununla birlikte, 1858 reformu daha yakından incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin, kırsal kesimde etkili olan "ekonomik güçler"i tümüyle özgür bırakmadığı görülür. Söz konusu toprak yasasının çeşitli maddeleri dikkatle ele alındığında ortaya şu çıkar: Büyük çiftliklerin oluşumu sınırlanmaya çalışılmış, buna karşılık kırsal kesimde, örgütlenme modeli olarak, bağımsız küçük mülkiyet yerleştirilmek istenmiştir.[38]

Ayrıca 1858 yasası, devlet müdahalesi için kapıyı açık bırakmaktadır. Örneğin devlet, art arda üç yıl boyunca işlenmeyen topraklara el koyma hakkına sahiptir.[39]

Ancak yine de bütünü içinde ele aldığımızda, XIX. yüzyıl boyunca, özel mülkiyetin iktisadi kalkınmanın önkoşulu olduğu inancı yönetici sınıf içinde giderek güç kazanır. Ne var ki, aynı kişilerin kafasında bu mülkiyet biçimine verilen güvencelerin tanımı ve özellikle devletin bu alana müdahalesinin sınırları konusu bulanık kalır. Osmanlılardaki merkezi mülkiyet düzeni, batılılaşma istemlerine karşın, siyasal tasarımdaki etkisini yitirmez. Cumhuriyet düzeni de yönetici sınıf bünyesinde kökleşen bu tasarımdan nasibini alır; mülkiyet, son tahlilde, devlet mülkünün yetki alanına girer.

Sonuç olarak, patrimonyalizmin yan etkileri, toplumsal tahayyüldeki varlığını sürdürür ve cumhuriyetçi radikallerin aşırı güdümcü tavırlarını meşrulaştırmada etkili olur.

36. Barkan (1980), s. 332 ve sonrası.
37. A. Aybay "1923-1938 döneminde mülkiyet sorunu", İTİA (1977), s. 402.
38. Barkan (1980), s. 337.
39. Aybay ay.y., s. 401.

B. PATRİMONYAL BİR İMPARATORLUKTA TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME

"Osmanlı toplumu"nun toplumsal bir varlık olabilmesini sağlayan tek bir etken vardı: İmparatorluk devleti. Ordusu, haracı, biricik ve merkezi güç olduğuna ilişkin efsanevi görünümüyle devlet, bir "magma"yı *minumum düzeyde homojenleştirmekteydi.* Bu magmayı oluşturan çok sayıda ve çeşitli toplumsallıklar arasında hiçbir doğrudan etkileşim, hatta hiçbir etkileşim yoktu.

Bu çeşitlilik, kuşkusuz bütün imparatorlukların ortak özelliğidir. Bu anlamda, Osmanlılar'da görülen çeşitliliğin özgül bir yanı yoktu. Bir istisna dışında: Toplum hemen hemen bütün dinleri bünyesinde barındırırken devlet, son derece belirgin teokratik özellikler gösterebiliyordu.

Bütünü içinde ele alındığında imparatorluk devleti, bu çeşitliliğin aynı biçimde yeniden üretilmesi konusunda son derece titiz davranıyordu; özellikle de farklı toplumsal bileşenleri bütünleştirebilecek yatay ilişkileri şiddetle cezalandırıyordu.

"Toplum" içinde yer alan öğelerden birinin toplumsallaşması, yani bir konum, bir bilgi ve bir görevle toplum içinde yer alabilmesi için devletin, yukarıdan aşağıya o kişiye güvendiğini ifade etmesi şarttı.

Böylesi bir süreç sonunda çok parçalı bir "toplum" ortaya çıktı; bu parçalar, fetihler ve bozgunlar, ayaklanmalar ve baskılar karşısında birleşti. Devlet düzeninin temelini oluşturan da bu parçalanmışlıktı.

Osmanlı Devleti için insan sadece toplumsal ve mesleki örgütlenme içinde düşünülebilirdi. "Toplum"un da bu anlamda tek bir tanımı vardı: Mesleklerin toplamı. Başka bir deyişle "toplum", kesinlikle bir değildi; "toplum" her zaman, kendi içine kapalı parçalardan oluşmalıydı.

Bu yarı-kamusal parçalardan birine ait olması dışında "çıplak" insanın toplumsal varlığını tanıtması mümkün değildi. Mesleklerin büyük bir çoğunluğu için giyim-kuşam zorunluluğu getirilmişti; bu mesleği seçenler derhal tanınabilsin, yani insanlar sokakta kolayca sınıflanabilsin, kimin ne olduğu bilinsin diye. Toplumu mesleklere göre (en geniş anlamda, yani örneğin, der-

vişleri de kapsayacak biçimde) parçalama, toplumsal bölünmenin birinci biçimiydi.

Bölünmenin ikinci biçiminde geçerli olan ölçüt dindi. Osmanlı İmparatorluğu devleti bütün dinleri, kendi içinde özgür bırakmakla birlikte, her birinin çevresine ördüğü duvarı giderek yükseltti. Kentlerde, örneğin belli bir dine bağlı olan insanların kendilerine ayrı bir mahalle kurmasını destekledi; Müslüman olmayanlara, Müslümanlar'a özgü kimi giysileri ve şapkaları yasakladı vb. Kısacası bireyi belirleyen ölçütler, hangi dinsel ve hangi mesleki topluluğa bağlı olduğuydu. Böylelikle Osmanlı mülkü, birbirinden farklı çok sayıda topluluğu bünyesinde barındırabildi.

Buna karşılık etnik ayrım, bölünmenin önemli etkenlerinden biri değildi. Kuşkusuz Çerkezler, Araplar, Arnavutlar, Gürcüler, Türkler, Lazlar, Kürtler, Tatarlar birbirinden farklıydı; ancak Osmanlılar'ın gözünde Kürtler ile Türkler'i Ermeniler'den ayıran temel etken dinlerinin farklı olmasıydı.

Kültürel ve etnik çeşitliliği yaratan Osmanlı Devleti değildi. Egemen olduğu alan, bütün tarihi boyunca sürekli olarak parçalanmıştı. Bu yüzden de Osmanlılar'a düşen, bir yandan bu çeşitliliğin yeniden üretilmesine özen gösterirken bir yandan da topluluklara kendi iç işleyişlerinde özgürlük tanımaktı.

Bu toplumsal örgütlenmenin en belirgin yanı, *toplumsal-devletsel* olma özelliği göstermesiydi. Bu örgütlenmeyle yaratılan "toplum", ancak ve ancak devlet (merkez) ile birlikte var olabilirdi; bu örgütlenmenin bir parçası olan devlet, gücünü yine kendinden alıyor ve güçlenmek için toplumötesi güvenceleri birer araç haline dönüştürüyordu.[40]

Bu çok parçalı yapı içinde devletin isteklerine karşı çıkan ve muhalefet edenlerin kendi aralarında iletişim kurabilecekleri yapılar oluşturmaları son derece zordu. Cumhuriyet Devleti toplumun bu düşey parçalanmasından destek aldı ve kendi iradesi karşısında gelişebilecek geniş ve örgütlü bir muhalefetin oluşmasına engel oldu (yeni iktidarın ulusçu özelliklerinden kaynaklanan yeni sorunlar dışında).

Cumhuriyetçilere kalan mirası iyi anlamak için, bu toplum-

40. Örneğin tarihçiler, 'tuğba ağacı' imgesini sık sık kullanıyorlardı. Bu ağacın kökleri gökte, dalları ise toprağın içindeydi.

devlet örgütlenmesini genel hatlarıyla gözden geçirelim. Böylelikle, kırsal kesimin ve kentlerin ekonomik örgütlenmesine ilişkin temel öğeleri belirginleştirebiliriz.

a) Devlet mülkiyeti düzeni, kırsal kesimin örgütlenmesinde çok çeşitli biçimler almakla birlikte, kırsal yapının tümüne egemendi. Köylülerin büyük çoğunluğunun yaşamını belirleyip daha da önemlisi, onlara toplumsal statülerini veriyordu. Patrimonyal anlamda bu mülkiyet, toprak mülkiyetiyle sınırlı hukuksal bir ilişkinin sınırlarını aşan bir kavramdı.

Örneğin, devletin "tahsis ettiği" topraklarda yaşayan ve çalışan köylüler –geleneksel anlamda– ne köleydi ne de serf. Ama bunlar özgür köylüler de değillerdi. Devlet, vergiden başka daha pek çok konuda köylüler üzerinde yaptırım yetkisine sahipti.

Bu insanlar, gerçekte, Osmanlı Devleti'nin tebasıydılar. Toprak mülkiyetinin merkezî devlete ait olmadığı bölgelerde bile köylülerin konumu, "miri" topraklarda çalışan köylülerin konumuna yakındı. Bu olgu, mülkiyetle ilgili toplumsal ilişkileri sadece hukukun katı sınırları içinde ele almanın bize çok kısmî bir gerçeği gösterdiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Köylüler işledikleri toprakları terk edemezlerdi. Aksi taktirde tımar sahibinin onları aratıp buldurma, geri getirme, neden oldukları zararı onlara ödetme hakkı doğardı. Bu tür "suçlar" için bedensel cezalara pek başvurulmazdı. Arandığı halde on yıl kaçmayı başaran bir köylü, özel bir vergi ödemek koşuluyla kente yerleşebiliyordu.

Tımar sahipleri köylülerin yükümlülüklerini belirleme konusunda söz sahibi değildiler. Bunların köylülerle kuracakları her tür ilişki devlet tarafından düzenleniyordu.[41] Devlet tarafından atanan kadı her iki tarafın da şikâyetini kabul etmekle yükümlüydü.

Bir yandan, bu sistem, köylünün "derebeyi"nin insafına terk edilmesini önlerken[42] diğer yandan, devlet mülkiyeti düzeni, köylünün küçük üretime özgü zorluklarla karşı karşıya kalmasını engelliyordu. Bu gerçek, kimi yazarların[43] konuya ilişkin de-

41. İnalcık (1973), s. 110-112.

42. Köylülerin şikâyetleri üstüne kimi "tımar sahipleri"nin görevinden alındığı olmuştur.

43. Örneğin Cem (1973), s. 62. Bu görüşü ele alan bir eleştiri için Gürsel (1979), s. 42.

gerlendirmelerinde olduğu gibi yanlış yorumlanmamalı. Köylülüğü koruma kaygısının altında yatan gerçek, bireyi toplumsal bakımdan koruma dürtüleri ya da kerim devletin ifadeleri değildi.

Osmanlı Devleti köylülüğü korurken gerçekte, kendi kurduğu düzeni ve gelirlerini koruyordu. Üretimin normal koşullarda gerçekleşmesini sağlayan bu koruyucu örtünün astarı gözetimdi. Bu gözetim, toplumsal durağanlığı en uç noktasına vardırıyordu. Pek seyrek görülen birkaç istisna dışında, bir köylünün oğlu köylü olarak yaşamaya mahkûmdu; sırası geldiğinde, hemen hemen babasının ödediği miktarda aynî vergiyi ödeyecekti.

Kuşkusuz iktidar, bu koruma silahını, köylülüğün katılımını sağlamak için değil, itaati meşrulaştırmak için kullanılmaktaydı. Ancak bu meşrulaştırma, iktidar ilişkilerinin bir sözleşme tasarımı içinde kurulması demek değildi.

Köylünün, devletin ondan istediği miktarda üretebilmesi ve devletin temsilcisine, önceden belirlenen miktarda vergi ödeyebilmesi gerekiyordu. Bu çerçevede, her tür değişiklik devleti huzursuz ediyordu; bunlar ister teknolojik nitelikte olsun ister köylünün işlediği toprakları terk etmesinden ya da tımar sahiplerinin onun üstünde uyguladığı baskılardan kaynaklansın.[44] Çünkü yenilikler zamanın devrevi dolaşımını kesintiye uğratıyor ve vergilerin ödenmesinde gelişigüzelliğe neden olduğu için düzenin tekrardan üretilmesini engelliyordu.

Tımar sisteminin giderek terk edilmesi köylülerin yerel güçlere bağımlılığını artırdı. Bu güçler içinde en önemlileri, kiralanan toprakların tekelini elinde tutan eşraf yani âyanlar ve Anadolu vadilerinin efendileri yani derebeyleriydi.[45] Daha sonraları yerel toprakların sahipleri olarak ağalar ortaya çıktı. Ancak köylülüğün köleleştirilmesi için asla hukuksal bir girişimde bulunulmadı. Devletin sistemli olarak buna karşı çıkmasının nedeni insancıl düşünceleri benimsemesi değildi; köylülüğe bu tür bir hukuksal konum verilmesi, iktidarın tekliği ilkesinin kısmen ve geri dönüşü olmayan bir şekilde rafa kaldırılması demekti.

b) Tarım için ayrılan toprakların aksine kentlerde, hiçbir zaman merkezî mülkiyet düzeni uygulanmadı. Yine de bu ke-

44. Berkes (1972), s. 62.
45. Anderson (1978), s. 215.

simde sürdürülen etkinlikler denetim ve düzenden yoksun değildi.

Şu noktayı öncelikle belirlemekte yarar var: XV. yüzyılda, kurulduğu ilk günden başlayarak Osmanlı geleneğinde kentsel özgürlük ya da yönetsel özerklik söz konusu olmadı.[46] Kentler ailelerin, mahallelerin ve loncaların bir yığışımıydı.[47] Ancak Ortaçağ Avrupası'ndan farklı olarak kentler, kırsal kesime egemendi. Nitekim, Osmanlı iktidarı daima kentleri temel aldı. Devlet, büyük bir titizlikle zanaat ürünlerinin fiyatını, niteliğini ve taşınmasını düzenlerdi. Zanaat ve ticaret etkinliklerine ilişkin bir dizi özel vergi kentlerde gerçekleştirilen ticareti düzenliyor ve devlete önemli miktarda gelir sağlıyordu.

Zanaatkâr "sınıf"ı[48] loncaların çevresinde toplanıyor, aynı meslekten olanlar, örneğin aynı sokakta çalışıyordu. Bunlar birbirlerine güçlü bir dayanışma duygusuyla bağlıydılar. Devletin en önemli kaygısı, belki de bu sınıfın denetlenmesi ve böylece iç düzenin sürdürülmesiydi. Zanaatkâr sınıfı Osmanlı iktidarı için potansiyel bir tehlike oluşturuyordu; çünkü o, bir bakıma bir karşıt-iktidar kaynağıydı. Oysa patrimonyal devlet, asla böyle bir durum yaratılmasını kabul edemezdi.

Devlet, zanaatın ve ticaretin olası özerkliğini iki anahtarla kilitledi. Birincisi lonca sisteminin kendisiydi. Bunlar Ortaçağ Avrupası'ndaki loncaların aksine, resmi ve yarı yarıya devlete bağımlı bir yapıdaydılar. Lonca başkanını üyeler seçer, kadı da onaylardı. Başkan, iktidar karşısında, o kentte yaşayan üyelerden sorumluydu. İkinci kilit yeniçerilerdi. XVI. yüzyıldan başlayarak yeniçeriler, zanaatkâr-askerlere dönüştüler. Orduya araç-gereç üretmeye yönelik işlerde çalışıyorlardı. Berkes, tarım kesiminde çalışan "tımar sahipleri"nin varlığıyla zanaatta çalışan yeniçerilerin varlığı arasında bir koşutluk bulunduğunu öne sürer.[49] Genel olarak zanaatkârların kullandığı üretim yöntemleri ve kâr oranları, doğrudan doğruya devletin denetimindeydi.[50]

Loncalarda son derece katı bir disiplin uygulanıyordu. Çırak

46. Ay.y., s. 203.
47. Lewis (1961), s. 53.
48. Osmanlılar'dan bize kalan bir alışkanlıkla hâlâ halk dilinde sınıf kelimesini lonca anlamında kullanırız: Şoför sınıfı, hamal sınıfı, vb.
49. Berkes (1972), s. 76.
50. İnalcık (1969), s. 98.

ve usta unvanının elde edilmesi, lonca bünyesinde bulunan çeşitli makamlarca düzenleniyor ve denetleniyordu. Usta olmak için çıraklık dönemini başarıyla tamamlamak yeterli değildi; ayrıca kentte, kendi mesleğini uygulayabileceği uygun bir yer, bir gedik bulmak gerekiyordu. Ne var ki, rekabeti azaltmak için her meslek için belli sayıda mekân ayrılmıştı. Lonca, fiyatlar ve nitelik konusunda da özen gösteriyordu.[51] Kadıya bağlı olarak çalışan devlet memurları da fiyat ve nitelik kurallarına uyulması için gerekli denetimi yapıyorlardı. Kurallara uymayanlar bedensel (topluluk içinde falaka) ve parasal cezaya çarptırılıyorlardı.

Rekabet yasaktı ve loncalar, bu konuda üstlerine düşeni yapmakla yükümlüydüler.[52] Her meslek kendisi için gerekli olan hammaddeyi topluca satın alıyor, bu işte de aracılık rolü üstlenen loncalar, ürünleri devletten alıp üyelerine dağıtıyorlardı. Devletin hammadde konusunda böyle bir mekanizma kurmasının amacı, spekülasyonun ve karaborsanın önüne geçmekti.[53]

Akdağ,[54] kadının fiyatları belirlerken kent eşrafı ve satıcının önerilerini, tüketicilerin satın alma gücünü gözönüne aldığını belirtir. Fiyat tespitinde özellikle, mal ve hizmetlerin üretilmesi için harcanan zaman hesaba katılıyordu. Zanaatkârlar ve tüccarlar, devlete ve kentte bulunan çeşitli örgütlere çeşitli vergiler ödemekle yükümlüydüler. Bu yüzden de sermaye biriktirmeleri son derece zordu.[55]

Öte yandan devlet, kimi malları üretmekte tereddüt etmiyordu. Robert Matran'a göre, XVII. yüzyılda İstanbul'da bulunan 29 işletmede devlet hesabına çalışan yaklaşık 10.000 ücretli vardı; oysa 20.000 özel üretim biriminde 80.000 kişi çalışıyordu.[56]

51. Devlet, malın niteliğini belirleme konusunda son derece katı kurallar uyguluyordu. Örneğin bir kürk mantonun 80 samurdan ya da 70 vaşaktan ya da 150 kakımdan edilmiş olması gerekiyordu. Uzunçarşılı (1954) III. Cilt, 2. Kısım, s. 799. Yücel (1982), 1640'ta satılan ürünlerin fiyat ve niteliklerinin belirlenmesinde ayrıntılara ilişkin derecelendirmeyi açıklar.
52. Örneğin Sencer, XVII. yüzyılın başlarında alınan bir kararı aktarıyor: Devlet, kemer dokuma atölyelerinin büyük bir hızla çoğaldığına, denetim zorlaştığı için bu alanda hile yapılması olasılığının arttığına dikkat çektikten sonra atölye sayısının yüze indirilmesi emrini veriyor. Sencer (1974), s. 30.
53. Cem (1973), s. 84.
54. Akdağ (1979), s. 219.
55. Ay.y., s. 219.
56. Matran (1962), s. 412.

Öte yandan devlet ülkenin en büyük tüketicisiydi. Sarayın, devlet adamlarıyla ailelerinin ve nihayet İstanbul kentinin[57] gereksinimlerini karşılamak için bir dağıtım sistemi oluşturulmuş, bu sistemin merkezine de İstanbul yerleştirilmişti. Böylece, başkentin gereksinimleri öncelikle gözönüne alınmış oluyor, hatta kimi kez mallar, talepte bulunan yerlere gönderilmiyordu. Bazı meslek grupları yalnızca saray ve çevresi için çalışıyordu. Sarayda tüketilmek üzere bir bölgenin bütün ürünlerinin satın alınmasını emreden fermanlar çıkarılıyordu.

Barkan, biraz fazla çağdaş sayılabilecek bir bakış açısıyla Osmanlı Devleti'nin dağıtım konusunda duyduğu belli başlı kaygıları şöyle özetliyordu:

> "Ticareti teşkilatlandırıp devletin idare ve murakabesi altında devletleştirmek, Osmanlı İmparatorluğu için bir ara prensip olarak kabul edilmişti. Serbest ticaret rejimi yerine monopoller ve imtiyazlar tanıyan, ticareti bir nevi devlet memuriyeti haline sokan ve icabında devlet sermayesi ile finanse eden, miri ambarlar tesisi ile tevzi işini bizzat eline alan bir iktisat politikası takip etmek bu imparatorluğun hayatı için zaruri görülmekteydi."[58]

Başka bir deyişle ticaret, devletin ve yönetici sınıfın gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir görevdi.[59] Ama hangi ticaret?

Zanaatkârlar ürünlerini, çoğunlukla yöre pazarlarında doğrudan kendileri satıyorlardı. Buna karşılık bezirgânlar ya da tüccarlar, uzak ticaretle ilgileniyorlardı.[60]

Tüccarlar, loncaların ve yerel otoritelerin denetiminden kolayca kaçabiliyor, iş yaptıkları pazarlar dağınık olduğu için ürün fiyatlarıyla rahatça oynayabiliyorlardı. Bu yüzden de yöneticilerin son derece kuşkulu, lonca üyelerinin de düşmanca tavırlarıyla karşı karşıya kalıyorlardı.[61] Gerçekten de tüccarlar, o dönemde, vergi kaçakçılığının, birikmiş servetle yapılan tefeciliğin, "hisba"

57. XV. yüzyılın sonlarında İstanbul'un nüfusu 400.000'i aşıyordu.
58. Barkan'dan nakleden Cem (1973), s. 79.
59. Divitçioğlu (1981), s. 97.
60. İnalcık (1969), s. 103.
61. Ay.y., s. 105.

kurallarını çiğnemenin simgesi olmuşlardı. Kısacası tüccarlar, "sivil" bir sınıf görünümü yaratıyor ve büyük bir olasılıkla bu nedenle devlet tarafından hoş karşılanmıyorlardı.[62] Hoş karşılanmayan bu etkinlikte, özellikle dış ticarette, Müslüman olmayanlara çokça rastlanıyordu.[63]

Bununla birlikte, XVII. yüzyılın sonlarına doğru, üst düzey yöneticilerle tüccarların bir bölümü ve özellikle bankacılar arasındaki ilişkiler giderek yakınlaşmaya başladı. Tefecilik mesleğinin hâlâ küçük görülmesine karşın, yöneticiler ellerinde biriken serveti tüccarlara ve bankacılara veriyorlardı. Böylelikle bu insanlar XIX. yüzyılda, devlet kademelerinde küçük, ama önemli bir konum edinmeye başladılar. Sanayi etkinliklerinin gelişmesiyle birlikte, bürokrasinin duyduğu bu güvensizlik, kentlerde sürdürülen özel etkinliklerin tümünü kapsamaya başladı. Ancak güvensizlik, çelişkileri de içinde barındırıyordu. Sonuçta öyle bir gün geldi ki milliyetçilik, "milli" tüccarlara ya da "milli girişimciler"e el uzatılmasını gerektirdi; bu kişilerin kazancı "haklı", yani devletin haklarına uygun kazanç sayılmaya başlandı.

Barkan devletin, üretimin ve ticaretin örgütlenmesinde hazır ve nazır olmaya zorlayan dürtüleri yalın bir ilkeyle özetliyor: "Ekonomik güçlerin, devletin denetleyemeyeceği kadar güçlü bir biçimde zincirlerinden boşanarak toplumsal düzeni altüst etmesi tehlikesi"ni[64] önlemek.

1933'te, Başbakan İnönü, devletçilik ilkesinden söz ederken benzer bir bakış açısı ortaya koyacaktı (bkz. 2. Bölüm).

62. Berkes (1972), s. 77.
63. Anderson, bu konuda şunları söylüyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı gereği, ticaretle uğraşan Türk burjuvazisinin rahatça gelişmesi için koruma altına alınmış bir bölge yoktu ve XVII. yüzyıldan başlayarak ticari etkinlikler giderek azınlık grupların denetimi altına girmeye başladı. (....) Zaten bu gruplar Batı'ya yönelik ihracata egemendi." Anderson (1978), s. 203.
64. Barkan (1964), s. 18.

C. KAPIKULLARI: DEVLETLEŞTİRİLMİŞ VE TOPLUMDIŞI BIRAKILMIŞ BİR YÖNETİCİ SINIF

Osmanlılar'ın siyaset anlayışında iki sınıf vardı: Yönetilenler, yani "reaya", yani sözlük anlamıyla "sürü",[65] çalışan ve vergi ödeyen Müslüman ve Hıristiyanlar'dan oluşuyordu: Yönetenler, yani "Osmanlılar"ın[66] ise en önemli ayırt edici özellikleri vergiden bağışık olmalarıydı; bunların, devletle aralarındaki bağ dışında hiçbir toplumsal bağlarının olmaması esastı.

Doğu devletlerinin çoğunda, örneğin Moğol öncesi dönemde ve Moğollar'ın egemen olduğu sıralarda Hindistan'da, Mısır'da egemen olan Türk, Kürt ve Çerkes hanedanlarında, Selçuklu Devleti'nde egemen olan hanedanlarda, hanedan ve adamları toplumla aynı kökten gelmezlerdi. Devlet, bu bütünsel farklılığın, bu toplumsal aykırılığın, toplumun çeşitli bileşenleri tarafından bozulmamasına özen gösterirdi.

İbni Haldun, bu konudaki çözümlemeyi daha da geliştirip Akdeniz'de bulunan İslam devletlerinde egemenlik olgusunu bütünüyle demerî bir düzen mantığı içinde ele alır. Söz konusu çevrime göre bu zorba devletler, zaman içinde devletle toplumun mutlak ayrılığı kuralını unuturlar ya da bunu başka kurallarla karıştırırlar. Toplum yavaş yavaş devletin içine girer, onunla bir iletişim sistemi kurar ve giderek devleti denetimi altına alıp "uygarlaştırır". İbni Haldun'a göre, zorba devletin "uygarlaştırılması" süreci, aynı zamanda bu hanedanın egemenliğinin son bulması sürecidir; çünkü bu yolla hanedanlık, "asabiye"sini, savaşma coşkusunu, yayılmacılık ruhunu yitiririr.

Devletle ona bağlı olan "toplum"un mutlak dışsallığı anlayışı Osmanlı iktidarının benimsediği temel kuraldı.

Ortalama Osmanlı devlet adamının siyasal tasarımına göre "toplum", yani yönetilenler topraktan biterler, oysa devlet gökten,

65. İnalcık (1973), s. 82.

66. "Etnik değil de yalnızca siyasal bir terim olan Osmanlı sözcüğünün, eski tarihçilere göre tek bir anlamı vardı: Egemen olan, yöneten, devletin hizmetinde çalışan ve bütün gelirini devlet bütçesinden sağlayan sınıf", Köprülü (1981), s. 39.

yani dışarıdan gelirdi.[67] Devleti tanımlayan sıfatlar, Efendi ve Baba'ydı. Devlet gücünü kullarından, onların öteden beri kendisini meşru kabul etmelerinden almıyordu. Sürü kendi çobanını seçemeyeceği gibi, çoban da sürüsünün geleceği konusunda bütün yetkileri elinde tutardı.

Üstelik yönetici sınıf homojen değildi. "Askerler"den ve "ulema"dan oluşuyordu. Özellikle asker sınıfı, egemenlik altındaki toplumun tümüyle dışındaydı.

Daha çözümlemesel bir bakış açısıyla Osmanlılar'da yönetici sınıf üçe ayrılabilir: *Tımar sahipleri,* en önemli görevleri tarım etkinliklerinin gözetimi ve denetimiydi, kırsal kesimde otururlardı; *kapıkulları,* profesyonel memurlardı, kentlerde, özellikle başkentte otururlardı; son olarak da *ulema,* din ve bilim alanında çalışırlar, gelirlerini devletten sağlar ve hem kentlerde hem de kırsal kesimde oturur, adalet ve eğitim işleriyle ilgilenirlerdi.

Padişah yönetici sınıfın üstünde yer alıyordu ve en azından XVII. yüzyıla kadar, kendi kişiliğinde, mutlak anlamda devleti, "Babıhümayun"u, yani, sözcüğün tam anlamıyla iktidarı temsil ediyordu.

Bu üç yönetici kesime adam yetiştirmek için özenle ve belli kurallar çerçevesinde seçim yapılıyordu. İmparatorluğun ilk dönemlerindeki egemen örgütlenme biçimini temsil eden tımar sahiplerinin çok büyük bir bölümü "asker" kökenliydi, yani devlete verdikleri hizmet karşılığında gelir elde ediyorlardı. Osmanlılar, mümkün olduğu ölçüde vergi ödemekle yükümlü "çalışanlar"a "tımar" vermekten kaçınıyordu.[68] Kısacası "reaya", daha merdivenin ilk basamaklarında devlet hizmetlerinin dışına itiliyordu. İnalcık'ın, Osmanlı yönetimine ilişkin bir çizelgede de gösterdiği gibi,[69] tımar sahipleri, çoğunlukla sarayın kullarıydılar ve hizmetleri karşılığında tımar alıyorlardı. Ancak, "padişahın kulları" oldukları halde zamanla saraydan uzaklaşıp hiyerarşi içinde yükselme olasılığını hemen hemen tümüyle yitirmeye başlayınca,

67. Berkes (1972), s. 56. Bu betimleme devrevi döngüyü tamamlar. Zaman aşımına uğramayan bir toplum zaman dışı semavi bir iktidar tarafından yönetilir.
68. İnalcık, "Fatih devri üzerine tetkikler ve vesikalar", bölüm 1., s. 168., Yetkin (1980), s. 86 tarafından aktarılıyor.
69. İnalcık (1973), s. 82.

devlet *içinde* merkezkaç bir kuvvet oluşturdular. Özellikle XVII. yüzyılda, bir dizi ayaklanmanın başını çektiler.

Kapıkulları, yani merkez ya da taşra yönetiminde padişahın hizmetinde çalışan kişiler, XVII. yüzyıla kadar iktidar, devlet ve Babıhümayun için büyük bir önem taşıyorlardı. Yönetici sınıfın bu üç kesimine adam yetiştirmek için kullanılan kaynaklar birbirinden farklıydı ve bu amaçla kullanılacak yöntemler titizlikle belirlenmişti.

Tımar sahipleri göçebe-asker geleneğinin kalıntılarıydı. XVI. yüzyıldan başlayarak ağırlıkları yavaş yavaş azaldı ve yerlerini mültezimler aldı. Buna karşılık kapıkulları, yaptığımız çalışmanın kapsamı bakımından daha büyük bir önem taşıyor. Çünkü onların ideolojisi XX. yüzyıl bürokratlarını derinden etkileyecekti.

1380 yılında kurulan "devşirme" sistemi[70] şuna dayanıyordu: Özellikle Balkanlar'da yaşayan Hıristiyan ailelerin erkek çocukları ana-babalarının elinden alınıyor, başkente ya da Anadolu'ya gönderiliyor, Müslüman geleneklerine göre yetiştiriliyor; askeri ve yönetsel görevlere hazırlanıyorlardı. Böylece devletin bünyesinde, hiçbir toplumsal temeli, hiçbir yerel ya da etnik bağlılığı olmayan, yani varlığı doğrudan doğruya devlete bağlı olan bir topluluk oluşturuldu.[71]

Enderun'da ve üst düzeyde görevli memurların yanında uzun bir "devletleştirme" sürecinden geçirilen bu insanların ideolojisi devleti, yani kendi varlık nedenlerini ayakta tutmaya dayanıyordu. Veziriazamlık ve eyalet valiliği gibi yüksek görevler için en uygun kişiler onların içinden yetişiyordu. Öte yandan hümayuna bağlı düzenli ordunun yeniçerilerin ve başkentte ikâmet

70. Anderson (1978), s. 193, S. Vryonis'den aktarıyor, *Isidore Glabasand Turkish Devshirme* (Türk Devşirme Isidore Glabasand), spekulum XXXI, Temmuz 1956, sayı 3.

71. "Osmanlı padişahlarının yönetme sanatında gösterdikleri en büyük başarı, belki de sınıfsal bağımlılığı, geleneği, vatanı, ulusu ve hatta bir anlamda dini olmayan çok özel bir insan türünü yaratmaları ve devletin yönetimini bu makine-insanlara emanet etmeleriydi"; Berkes (1972), Cilt II, s. 58; Yetkin (1980), s. 147, XV. yüzyıl ortalarıyla XVI. yüzyıl ortalarında görev alan 48 veziriazamdan yalnızca 4 tanesinin Türk kökenli olduğunu belirtiyor. Grammont (1887), Cezayir'de bulunan Osmanlılar'ın, yerli kadınlardan doğan çocuklarının önemli görevlere ulaşmalarını engellediklerini ve bunları, özellikle topçuluk alanında kullandıklarını belirtiyor.

eden sipahilerin tümü onlardan oluşuyordu.

Kapıkullarının yaşamı ve ölümü tümüyle padişahın, yani mutlak efendinin ellerindeydi.[72] Padişah bu insanların siyaseten katledilmeleri emrini verme yetkisini tekelinde tutardı.[73] Mutlak iktidar tarafından yasal olarak katledilen bu "kullar"ın taşınır ve taşınmaz mallarına, doğrudan doğruya padişah yani bu iktidarın mutlak sahibi el koyardı.[74]

Devlet içindeki kuvvetlerin XVI. yüzyılda ulaştıkları denge şöyle özetlenebilir: Bir yanda Türk ya da Bizans kökenli, toprağa bağlı ve feodalleşmeye yönelen potansiyel güçleriyle merkezkaç bir kuvveti temsil eden tımar sahipleri; bunların karşısında hiçbir toplumsal bağı olmayan, önemli bir bölümü Hıristiyan kökenli, teokratik eğilimli Müslüman bir devleti yöneten, devletin merkezcil kuvvetini temsil eden bir sınıf ve üçüncüsü, Türk-Müslüman ailelerden gelen, ancak eğitimleri sırasında Anadolu halkının değerlerine tümüyle yabancılaşacak kadar derin farklılaştırma ve araplaştırma sürecinden geçirilen din adamları. Yukarıda sözü edilen son grup, "Osmanlı halkı"nı evrensel İslam değerleri çevresinde birleştiren kuvvetti.[75]

XVI. yüzyılın sonlarına doğru tımar sahiplerinin yavaş yavaş saf dışı bırakılmasıyla birlikte kapıkullarıyla din adamları arasındaki çatışma kızışmaya başladı. XX. yüzyıla dek uzanan bu savaşın galibi kapıkulları oldu.

Bu grubun, Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle Türkiye Cumhuriyeti tarihleri üstündeki etkisini anlayabilmek için birkaç önemli olayı ele alıp bu devlet adamlarının imparatorluk içindeki konumlarının nasıl yavaş yavaş ve derinden değişime uğradığını incelemeliyiz.

---

72. Bu insanlar Avrupa'da çoğunlukla köle olarak niteleniyordu; oysa Osmanlı sistemine göre köle, eğitimi sırasında "devletleştirme süreci"nden geçirilmemiş olan kişiydi, Berkes (1972), s. 104.

73. Kimi istisnai durumlarda din adamları ve "halk" da "siyasal kararla öldürülebilir"di; ancak "kapıkulları", konumları gereği ve itiraz hakkı olmaksızın her an bu cezayı alabilirlerdi.

74. XVII. yüzyıla doğru, üst düzeyde görevli memurların öldürülmesi, padişahın Hazine'sini zenginleştirme yollarından birine dönüştü.

75. Berkes'e göre (1972), "parçalanmış toplumla devlet arasına konan çimento işlevini görüyorlardı", s. 115.

İnalcık'a göre, "köle-hizmetkâr"lardan yararlanılan denetim sisteminin kurulması I. Bayazıt (1389-1402) dönemine dayanır; bu sistem, yarım yüzyıl sonra padişahların bütün taşrada mutlak bir otorite kurmasını sağladı.[76]

Kuruluş aşamasında yalnızca savaş esirlerinden ve padişahın kölelerinden oluşan yeniçeriler zamanla gelişti ve beylerin taşradaki etkisi azalmaya başladı. Yeniçeriler yerel yöneticilere bağlı değildi ve emirleri, doğrudan doğruya başkentten alıyorlardı.[77]

Bununla birlikte, tam anlamıyla mutlakiyetçi, soyut ve toplumsal bakımdan tümüyle yalıtılmış bir devlet düzeninin kurulması Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı dönemine (1451-1481) rastlar. Fatih, ulemayı yavaş yavaş uzaklaştırıp önceki padişahların "silah arkadaşları" olan ve özellikle Anadolu'daki mülklerinin gücüne dayanan eski aileleri saf dışı bırakarak kendi "kul-köle"leri sayılan kapıkullarını çevresine topladı. Örneğin, biri dışında bütün vezirlerini bu insanların arasından seçti.[78] Böylece veziriazam, padişahın istediği gibi kullandığı bir *araç* görünümü aldı ve yönetim, *ehl-i ilmin* elinden *ehl-i örfün* eline geçti.[79]

Öte yandan II. Mehmet, mülkün hanedan üyeleri arasında bölüşülmesine dayanan aşiret geleneğine son verdi.[80] Böylece Osmanlı hanedanının iktidarını kişileştirmeye yönelik bir temsil sistemi kurdu. Bu çerçevede çıkardığı bir yasayla tahta çıkacak olan padişaha "dünya düzeni için" erkek kardeşlerini öldürtme yetkisi verdi.

Akdağ, II. Mehmet döneminden itibaren "devlet kadrosunda hükümdarın (kendi iddiasının aksine olarak) artık 'mülkün sahibi' durumunda bulunmadığı, padişahlık görevinde ancak irsi bir memur gibi oturduğu oluntusu yürüyecek, bundan böyle Osmanlı Ailesi üzerinde "mülk-i memur" olduğu kimsenin aklından geçmeyecek, onun yerine, devletin bölünmez bir bütün olduğu ve bir-

76. İnalcık (1979), s. 280.
77. Ay.y., s. 301.
78. Ay.y., s. 302.
79. Akdağ (1975), Cilt II, s. 72.
80. Divitçioğlu (1981), s. 48.

liği padişah tarafından temsil olunan tek ve bölünmez devlet bulunduğu kavramı zihinlerde yerleşmiş olduğunu" vurgular.[81]

Özellikle XVI. yüzyılın ortalarından başlayarak padişah, devşirmelerin gözündeki yarı-tanrısal görünümünü yitirmekle birlikte şan, zenginlik ve ölümün yaratıcısı olma niteliklerini korudu. O, hiçbir devşirmenin ulaşamayacağı bir konumu temsil ediyordu ve daha da önemlisi devlet iktidarının, dolayısıyla da kapıkullarının siyasal-toplumsal meşruiyetini sağlıyordu.

Padişah, Osmanlı hanedanından geldiği için imparatorluğun toplumötesi güvencesi konumunu dolduruyordu. Konumu kullarının elinde bir araca dönüşmüş olsa da Osmanlı devlet adamlarının Osmanlı hanedanını saf dışı bırakmayı düşünmeleri olanaksızdı.[82] Çünkü, böyle bir durum söz konusu olduğunda kendileri de tümüyle saf dışı kalacaklardı.

Ne var ki padişah, gün geçtikçe sarayda kurulan ittifakları gözönüne almak, kullarının gücünü ve kendisine verdikleri desteği hesaplamak durumunda kalıyordu.[83] Sarayda bulunan kişiler, tahta kimin çıkacağı sorununun çözümünde belirleyici bir rol oynamaya başladılar ve çoğunlukla kan dökülmesine neden oldular.

Osmanlı iktidarının soyutlaşması sürecinin ikinci aşaması XVII. yüzyılın sonlarında tamamlandı. II. Mehmet, padişahlara, erkek kardeşlerini öldürtme yetkisi verdi vermesine, ancak bu yasa, taht yüzünden çıkan kanlı kavgaları önlemeye yetmedi. Padişahlar, eski bir yönetim geleneğine uyarak oğullarını eyalet valiliklerine yollamaya devam ettiler. Ancak II. Selim (1566-1603) ve III. Murat (1574-1595) eyalet valiliğine yalnızca en büyük

81. Akdağ (1975), s. 73.

82. IV. Murat'ın hükümdarlığı döneminde (1623-1640), padişahın oğlu olmadığı ve hayatta kalan tek erkek kardeşi de akıl hastası olduğu için, hangi ailenin tahtı devralacağı tartışma konusu oldu: Kızıl Ahmedlu ailesi mi yoksa Osmanlı padişahlarıyla pek çok akrabalık bağı bulunan Kırım Hanlığı mı, Mordtman (1978), Cilt IV. İslam Ansiklopedisi, "İsfendiyaroğlu" maddesi. Sonuç olarak, 1640'ta, IV. Murat'ın hasta kardeşi tahta geçti.

83. XVI. yüzyılın başlarında yeniçeriler evlenme ve çocuk yetiştirme hakkını elde ettiler. 1574'te, erkek çocuklarına yeniçeri birliklerinde görev verme hakkına kavuştular. Başlangıçta profesyonel ve seçkin bir asker grubuyken zamanla askerliğin babadan oğula geçtiği, yarı-zanaatkâr bir milise dönüştüler. 1589'da aylıklarının artırılmasını sağlamak için başkaldırdılar; hem isteklerini elde etmeyi başardılar hem de veziriazamı devirdiler.

oğullarını gönderip diğer oğullarını sarayda gözetim altında tuttular.[84] Sonunda III. Mehmet (1595-1603) bu uygulamaya son verdi. 17 kardeşini boğdurttuktan sonra hiçbir oğlunu taşraya yollamadı. Böylece bu tarihten sonra ve yaklaşık bir yüzyıl boyunca veliaht prensler, çoğunlukla sarayın bir odasına kapatılarak burada mahpus yaşamı sürdüler.

Son aşama, II. Osman'ın, 1622'de ayaklanan yeniçeriler tarafından tahttan indirilip boğulmasıdır. Böylece padişahların dokunulmazlığı kalktı ve otoriteleri, kullarının gözünde derin yaralar aldı. Veliaht her an cellatın gelmesini bekleyen bir mahpustu; padişah ise adamlarının kendisine karşı komplo düzenleyebileceklerini bilen ve sürekli böylesi bir tedirginlik içinde yaşayan bir "kadir-i mutlak"!

1628'de, ilk kez bir yeniçeri ağası veziriazamlığa atandı[85] ve 1632'de kapıkulları bir kez daha ayaklanarak saraya girdiler; adalet adına veziriazamın vücudunu padişahın gözleri önünde paramparça ettiler.[86]

Nihayet 1634'te, devşirmelerin baskısı karşısında padişah şeyhülislamın katledilmesini emretti. Oysa din adamları, o güne dek "siyaseten katl"den muaf tutuluyorlardı.[87]

Padişahın kişisel otoritesinin sarsılmasıyla birlikte veziriazamın gücü gün geçtikçe arttı. 1654'ten sonra veziriazamlar, saray içinde bulunan ve kendilerine ayrılan bir köşkte yaşamaya başladılar: Babıâli. Hükümet toplantıları bu köşkte ve veziriazamın başkanlığında yapılıyordu. Padişah, hükümet toplantılarına hemen hemen hiç katılmıyordu.[88] Osmanlı Devleti, artık Babıâli çevresinde yapılanmaya başlamıştı ve kullar, bundan böyle padişahın değil, devletin hizmetinde çalışıyorlardı. Böylece, soyut bir devlet hizmeti ideolojisi yerleşmeye başladı. XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemeye başlamasıyla birlikte bu ideoloji, güçlü bir "devleti yaşatma" saplantısına dönüştü; çünkü devlet adamlarının gözünde bu kurum,

84. İnalcık (1973), s. 60.
85. İnalcık, *Ward'et Rustow*'da (1970), s. 46.
86. İnalcık (1973), s. 92.
87. Cem (1973), s. 227.
88. Lewis (1961), s. 372.

kendi güç ve otoritelerinin yegâne kaynağı olma özelliğini korumaya devam ediyordu.

İmparatorluğun en zor günlerinde devlet adamları, Avrupa'da ve Rusya'da bulunan kimi güçlerle kafa kafaya verip siyasal çözüm yolu arayışına giriştiler; ne var ki bu çabaların amacı "vatan"ı ya da "ulus"u kurtarmak değildi; onlar devleti yani haraç alma hakkını koruyabilecekleri asgari toprak parçasını kurtarmaya çalışıyorlardı.

1630'da devşirme sistemine son verilmesiyle birlikte, özellikle de XVIII. yüzyılın ortalarından başlayarak memurlardan oluşan bir yapılanma ortaya çıktı. 1803'te, ilk kez bir bürokrat, veziriazamlığa atandı.[89] Birkaç yıl sonra yeniçeri ordusunun kanlı biçimde ortadan kaldırılması, padişah ve ulemanın, eski Osmanlı mutlakiyetçiliğine dönmek için gösterdikleri son çırpınışlardı. Öteden beri süregelen bu mücadeleye, bu olaydan yaklaşık yüzyıl sonra son verenler, Batı yanlısı yeni bürokratlar olacaklardı.

Ancak yukarıda sözü edilen "devleti kollama ve koruma" ideolojisi, XX. yüzyılın milliyetçilik kavramıyla da pekiştirilerek cumhuriyetçi devletin temel enerji kaynağını oluşturacak olan batılılaşma taraftarı mülkî zümreyi etkisi altına aldı.

D. SİYASAL-ASKERİ BİR İKTİDAR

Osmanlı iktidarının temelleri, fethedilen topraklardan haraç alma hakkına dayanıyordu. Buna bağlı olarak, "İmparatorluğun yayılmasında temel devindirici kuvvetin belirleyici yanı, askeri nitelikte olmasıydı".[90] Bu bağlamda, Osmanlılar'ın yayılmaya dayanan dinamiğinde, göçebe kabilelerde görülen bir savaş geleneği egemendi: Ganimet.

Ganimet, fetihten doğan doğal bir haktı. Ganimetin beşte biri, doğrudan doğruya padişaha veriliyordu. Geri kalan bölümü de askeri hiyerarşiye uygun olarak paylaşılıyordu. Ancak bu yayılmacı görünüm bir yana bırakıldığında, devletin kendi iç yapısının askeri bir örgütlenmeye dayandığı, aynı örgütlenmenin vergi akışını

89. İnalcık (1970), s. 353.
90. Anderson (1978), s. 203.

kolaylaştırdığı görülür. Böylelikle "devlet adamları"nın devlete bağlı olmaları dürtüsü, onların varlık nedenlerini de açıklayan bir anlam kazanır: Devlet, en önemli zenginlik kaynağı ve toplumsal yapıda meşru tek güç odağıydı.

Güç, iktidar ve zenginlik anlamı taşıyan "Bap" simgeseli, tüm iktidar biçimlerinin devlet bünyesinde aşırı ölçüde yoğunlaşmasını ifade ediyordu.[91] Devlet, gelirlerinin boyutuna göre hiyerarşik olarak sıralanmış "kapılar"dan oluşuyordu. Babıâli, yani veziriazamın mevkisi, devlet adamlarının iç hiyerarşisinin doruğuydu.

Buna karşılık padişahlık makamı bu hiyerarşinin dışında yer alıyordu. O, bütün yönetim hiyerarşisini kapsayan hiyerarşi-ötesi bir mevkiydi, yani tüm kapıların sahibi padişahtı. Vergi ödeyen kullar (*reaya*) karşısında toplumötesi bir meşruluk taşıyan yalnızca oydu. Bu nokta, Ankara yönetiminin ilk yıllarında, cumhuriyetçilerle padişahçılar arasındaki mücadelenin ana konusuydu.

"Siyaseten katl"in yürürlükten kaldırıldığı 1826'ya değin, devlet adamlarının yaşamlarına ve ölümlerine ilişkin tek karar mercisi padişahın kendisiydi. *Kadı*nın hükmettiği ölüm cezaları "siyasal fiil"den sayılmıyordu. Kadı, yalnız *reaya*yı cezalandırabilirdi.

Çalışmamızın konusu gözönüne alındığında bizim için önemli olan nokta bu siyasal görüşün Osmanlı İmparatorluğu'nu da aşarak cumhuriyet geleneğinde egemen olmasıdır.[92] Nitekim, siyasal egemenliğin kurulması, iktidarın yeniden üretilmesi için yeterli koşul sayılmış ve 1920'li yıllarda askerlerin ortaya attığı "anti-emperyalist" görüşler batılı ekonomik güçlerin çağrılarıyla tam bir uyuşum göstermiştir.

---

91. Kapı simgeselinin Yakın Doğu mitolojisinde kullanılması bundan çok daha eski dönemlere dayanır. Örneğin M. Eliade, Babil'de, yerle yerin daha altında bulunan katmanlar arasında bir bağ kurulduğunu anımsatır; "çünkü kent *bab-apsi*, yani apsu kapısı üstünde kurulmuştu; *apsu*'nun anlamı da, yaratılış öncesi yaşanan kaosun sularıdır", *Èlidae'de* (1952), s. 52. Kapı simgesine *sufî* geleneğinde de bolca rastlanır; bu gelenekte kapı, bir durumdan diğerine, bir mevkiden diğerine geçişi temsil ediyordu. Kısacası, bütün bir mitoloji içinde ele alındığında kapı, üç kozmik bölge arasında geçişi sağlayan yer anlamı taşır.
92. Heper (1979), s. 4; Akarlı (1975), s. 135.

Böylesi bir siyasal tahayyül, iktidar merkezlerinin birden çok olmasına katlanamazdı. Ortodoks görüşün yandaşları, özellikle de marksizmin saflarında yer alan ortodokslar, İmparatorluk tarihinden yerel iktidar örnekleri seçip bunları toplayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda feodal üretim biçiminin egemen olduğu sonucuna varırlar.[93] Böylelikle, XV. yüzyılda görülen feodalleşme örnekleri XVIII. yüzyılda görülen örnekleri pekiştirir. Ne var ki Osmanlı Devleti, sözleşmelerden ve özerk yapılardan oluşan bir mozaik değildi. Buna bağlı olarak merkezle yerel iktidarlar arasında sağlanan karşılıklı anlaşmayla tarafların birbirini tanıması sonucunda meşrulaşmıyordu. Devlet, ordu kurma konusunda, hiçbir zaman kendi derebeylerine bağımlı olmadı. Onun, kendisine ait düzenli bir ordusu vardı ve yerel ordu birliklerinin kurulmasına izin vermedi.[94] Kentlerde, lonca üyelerinden oluşan yerel milislerin örgütlenmesi bile kadının vesayeti altındaydı. Siyasal denetim doğrudan uygulanmakla birlikte devlet, yerel ve ancak doğrudan doğruya kendi hiyerarşisine bağlı bir polis kuvveti bulunduruyordu.

Merkez ve çevre kuramlarının çözümlemesel sınırlarının farkında olmakla beraber[95] Osmanlı toplumunda egemen olan siyasal-toplumsal ilişkilerin, *çevrenin olası özerkliği* karşısında merkezin durup dinlenmeden verdiği bir mücadele olarak nitelemek yanlış olmaz.[96] Bu ilişki biçiminin ayırt edici özelliklerine, günümüzün siyasal sisteminde de rastlanır.[97]

Özellikle merkeziyetçi biçimiyle iktidar ilişkileri, günlük yaşanan ve dolaysız bir ilişki türü olmaktan çok, potansiyel bir nitelik taşıyordu. Devlet mülkiyeti dışında kalan mülkiyet biçimleri bir hak değil bir ayrıcalıktı.[98] Bu ayrıcalık, bir kişiden alınıp başka bir kişiye verilebilirdi. Ayrıcalığı tahsis etme hakkı ise devletin tekelindeydi.

---

93. Özellikle Sencer (1974), s. 23-25.
94. Bütünleşmenin henüz tamamlanmadığı Doğu bölgeleri dışında.
95. Bu terimleri S. Amin ve C. Palloix'in kullandıkları anlamda değil de, "ulusal" siyaset alanında geçerli olan iktidar ilişkilerini belirtmek için kullanacağız.
96. Heper (1979), yazının bütünü içinde bu önerme tanıtlanmaya çalışılmıştır.
97. Mardin (1973), s. 143.
98. Berkes (1972), Cilt I, s. 100.

Osmanlı Devleti, sürekli olarak, hatta en zayıf düştüğü anlarda bile[99] toplum içinde gelişen merkezkaç eğilimlerle mücadele etti. Ancak bu, bütün iktidarlarda bulanan bir özelliktir. Osmanlı iktidarını diğerlerinden farklılaştıran ise kendi çevresi üstünde egemenlik kurarken dolaysız bir egemenlik peşinde koşması ve yerel grup ya da gruplarla ittifaka girmeyi reddetmesiydi. Taşrada etkili olmak için sürekli çaba gösterirken bunun hep doğrudan egemenlik biçiminde oluşmasına çalıştı. Bu açıdan, Faruk Birtek'in belirttiği gibi, "Osmanlılar'ın gerçek merkeziyetçiliği, Tudorlar'ın yalancı merkeziyetçiliğinden farklıydı".[100]

Maddi olarak bu merkeziyetçilik, devlet mülkiyeti ideolojisine (ayrıca bkz. 1. bölüm) ve müsadere hakkına dayanıyordu.[101]

Müsadere her şeyden önce padişahın, kapıkullarının taşınır ve taşınmaz mallarına el koymasıydı[102]. Böylesi bir uygulamayla karşı karşıya kalanlar, özellikle yüksek bir mevkiye ulaşmış –yani önemli miktarda servet biriktirmiş– memurlardı. Böylelikle, imparatorluk bünyesinde, hem babadan oğula geçen bir aristokrasinin gelişmesi engellendi hem de en verimli servet biriktirme kaynakları sistemli olarak kurutuldu. Mirasa dayanan bir gücün ortaya çıkması önlendi.[103]

Sürgünler de aşiretlerin parçalanmasında,[104] belli yörelerde güçlenen ailelerin kendi toplumsal çevrelerinden koparılmasında ve Osmanlı toplumunda yer alan kültürel bileşenlerden bir bölümünün diğerleri üstünde egemenlik kurmasının engellenmesinde önemli bir rol oynadı.

99. Örneğin, Avrupa'da bulunan kimi güçler tarafından mali bakımdan ezilen yerel eşrafın gelişmesinden tedirgin olan devlet, 1858'de Arazi Kanunnamesi'ni çıkardı. Bu yasada yer alan hükümlerle, devletin ve yoksul köylülüğün aleyhine olabilecek gelişmeleri engellemeye çalıştı. Bir köyün toprak mülkiyetinin tek bir kişide toplanmasını kesinlikle yasakladı. Heper (1979), s. 25.

100. Birtek, *The state and the transition to capitalism in England and Turkey: a social structural model* (İngiltere'de ve Türkiye'de devlet ve kapitalizme geçiş: Yapısal toplumsal model), Berkeley'e sunulan tez, Kaliforniya, 1978, s. 151., Heper (1979), s. 25, tarafından aktarılıyor.

101. Timur (1979), s. 280.

102. Akşin ,(1977), s. 31.

103. Timur'un da belirttiği gibi, Osmanlı Devleti'nin bir *mülk* olarak görülmesi devletin müdahale alanını sonsuz ölçüde genişletiyor ve özel mülkiyetin sürekli olarak tehdit altında kalmasına yol açıyordu.

104. Cem (1973), s. 101.

"Türkmen" aşiretlerin Asya'dan göçü XVII. yüzyıla dek sürdü. Osmanlı iktidarı onları kabul ederken boylar halinde parçalamaya ve her boya, diğerlerinden uzak bir toprak parçası vermeye özen gösteriyordu. Aynı biçimde, bir bölge fethedildikten sonra, özel bir anlaşma yapılmadığı taktirde, yerel iktidar temsilcileri imparatorluğun öbür ucuna sürülüyordu.[105]

Anadolu'da yaşayan ailelerin yeni fethedilen topraklarda iskân edilmelerinin sonucunda yerel toplumsal ilişkiler zayıflıyor ve böylece yeni Osmanlı iktidarı buralara daha rahat yerleşiyordu.[106]

İslam, bu merkezkaç eğilimlerle merkezcil sistemi toplumsal alanda birleştirme rolü oynadı; çünkü topluluk parça parçaydı, milliyetçi duygular yeşermemişti ve egemen olan aidiyet; boy, aşiret, köy ya da dinsel cemaat biçiminde tezahür ediyordu.

Bu uyumsuzluk karşısında, tek başına fiziksel kuvvet uygulamak, olsa olsa savunmaya yönelik bir yasaklama rolü oynayabilirdi. Peki, o halde, hareket yaratmak için hangi yolu kullanmak gerekiyordu? Müslümanlık, toplumsal tasarım düzeyinde fethi cihada, baskıyı tanrısal idareye dönüştürme işlevi gördü. Göçebe toplulukların yağma ve ganimet gelenekleriyle fethin dinsel meşruluğunu bir araya getirip bütünleştiren "savaşçılar", teokratik cepheleri olan bu devletin temellerini attılar.[107]

Ancak patrimonyal devlet böylesine nazik bir dengeyle ayakta dururken din adamlarının örgütlenmesi, bir kutuplaşma tehlikesi yaratmıyor muydu?

1517'da, Osmanlı padişahının halife unvanına el koyması, bu endişelerin tezahüründen başka bir şey değildi. Aynı biçimde, Şiiler'e karşı duyulan genel güvensizlik de Sünni padişah-halifenin, bu mezhebi kendi denetimi altında tutamamasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı Devleti, tanrısal ve maddi gücün temsilciliğini yaparak bir eliyle attığı rekabet tohumlarını diğer eliyle ayıklıyor ve din adamlarını memurlaştırarak onları kendi iktidar sistemiyle bü-

105. Örneğin, Trabzon Pontus İmparatorluğu'nun fethinden sonra, yerli Hıristiyan derebeylerinin tümü Rumeli'ye sürüldü, Timur (1979), s. 197.
106. Örneğin, Kıbrıs'ın fethinden sonra, Orta Anadolu'nun dört ilinde yaşayan on aileden biri bu adaya sürüldü, İnalcık (1952).
107. Bkz. "Fütüvvet", *Encylopédie de l'Islam*'da.

tünleştiriyordu. Bu çerçevede dinsel hiyerarşi, bir devlet organı olmaktan başka bir anlam ifade etmiyor[108] ve bundan böyle devlet karşısında dini temsil etmesi mümkün olamıyordu. Osmanlı yönetimiyle bütünleşen Sünni dinsel hiyerarşi, halktan çok devlete yakındı.

XVI. yüzyılda ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın padişahlığı döneminde (1526-1566) İslami kurallar yavaş yavaş Osmanlılar'ın yaşamına yönelik belli düzenlemeler getirmeye başladı. İki "şeyhülislam", Kemalpaşazade ve Ebusuut Efendi, dinsel kuralların giderek egemen olmasında büyük rol oynadılar. Mısır'ın 1517'de fethedilmesinden sonra padişah, bütün Müslümanlar'ın halifesi unvanını alarak dinsel konularda en büyük otorite olma konumunu elde etti.[109]

Devşirmeler, din adamlarının yükselmesi karşısında şiddetli bir tepki gösterdiler ve bu olay iki grup arasında uzun süre dinmeyecek bir mücadelenin başlangıcı oldu.[110] XIX. yüzyılda ve özellikle XX. yüzyılın başlarında, askeri bürokrasinin bir bölümüyle dinsel hiyerarşinin karşı karşıya geldiği mücadele, bu eski savaşın kimi izlerini taşır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün dönemlerinde aynı kargaşa yaşandı: Merkezkaç kuvvetlerle merkezcil kuvvetlerin çarpışması, ayaklanmalar ve kanlı bastırmalar, Babıhümayun'un görkemi ve kurduğu düzenin gün geçtikçe daha bir açığa çıkan kof-

108. Berkes (1972), s. 116.

109. Osmanlı padişahlarının halifeliği ellerine geçirmelerinden çok önce halifeler, sikke hakkı, hutbe hakkı gibi ayrıcalıklarını yitirmişlerdi. Özellikle 1261'den sonra padişahlar halifelere özgü geleneksel işaretlerden en önemli olanlarını taşımaya başladılar. Sourdel (1978). XVIII. yüzyılın başlarına dek Osmanlı padişahları halifelik unvanını fiili olarak kullanmadılar. Halifeliğe ancak imparatorluğun çöküş döneminde, o da oldukça geç bir tarihte sarıldılar. Ancak bundan sonra *fıkıh* kalıplarını benimseyen Abbasiler'in kuramsal halifelik anlayışına yöneldiler. Bkz. İnalcık (1970), s. 323.
Son Osmanlı padişahının İstanbul'dan kovulması karşısında İslam dünyasında anlamlı hiçbir tepki gösterilmemesi, halifelik unvanının çoktan beri bir araç haline dönüştüğünün en açık göstergelerinden biridir. Örneğin, bkz. Bacqué-Grammont ve Manmeri, "Sur le pélérinage et quelques proclamations de Mehmed VI en exil" (Sürgünde yaşayan VI. Mehmet'in hac ziyareti ve birkaç açıklaması üstüne), Turcica'da, Cilt XIV, 1982.

110. Müslümanlığın heterodoks mezhepleri devşirmeler arasında büyük bir hızla yayıldı. Bu mezhepler dinsel hiyerarşinin denetiminin dış sınırlarında yer alıyorlardı. Şerif Mardin bunları "halk İslamı" olarak tanımlar.

luğu, son dönemlerde ortaya çıkan Batı rekabeti... Bu koşullara karşın hangi dönemde yaşamış olurlarsa olsunlar bütün devlet adamları tek bir düşünce karşısında devletin gücünü, devletin dışında kalan "sınıf"lardan bir bölümüne dayandırma düşüncesi karşısında derhal ve kolaylıkla birleştiler.

Osmanlılar'a göre, yalnızca bunun tersi söz konusu olabilirdi. Devlet, gücünü, kendisinin altında bulunan toplumsal sınıflardan alamazdı; tam tersine, bu sınıfların güç kaynağı ve varlık nedeni devletti.[111]

Gerçekten de cumhuriyetçiler 1789 Devrimi'nin söylemini benimserken son derece önemli bir eksiklikle karşı karşıya kaldılar. Devletin, yaratan güç konumunda olacak ve bu nedenle devleti kendi "temsilci"si olarak kabul edecek bir toplumsal hareketi yoktu. Zaten böylesi bir hareketi düşünmek bile devlet adamlarının çoğunun kanını dondurmak için yeterliydi!

Küçükömer bu gelişimi, ekonomik sonuçları bakımından ustaca özetler:

> Sosyal üretim ilişkilerinin politik-militer niteliği: a) Bir yandan üretime dayalı yeni politik güçler çıkmasına, yani politik topluma girerek, kendini politika ile üretmesine engel olur; yani anti-sivil toplum öğesidir karşımızdaki engel; bu engel kuramsal olarak yüzyıllar sürebilir (Osmanlı'da olduğu gibi) b) Öte yandan da merkantilist bir gelişme için ortamı uyumsuz kılar. Olsa olsa çaresizlikle bir tür kamusal üretim denenir."[112]

1930'lu yılların güdümcülüğü, ("devletçilik"), buraya dek anlatılana yakın bir siyasal ve toplumsal ortamda gelişti; temel farklılıklar, sistemin kendi iç yapısından değil, XX. yüzyılın özgüllüğünden kaynaklanıyordu.

111. Berkes (1972), s. 54.
112. Küçükömer (1977), s. 23-24.

3. DÜZEN Mİ, GELİŞME Mİ?

X. yüzyıldan bu yana İslam politikacıları iki durumun birbirine karşıt olduğunu savundular: "Düzen hali" ile "kargaşa hali".[113] Bu karşıtlık, tarihe ilişkin "diakronik" bir görüşü yansıtmaktan uzaktı ve toplumsal evrimin "tarihsiz" kavranmasının ürünüydü; çünkü düzen ve kargaşa halleri hiç değişmeden birbirini izliyor, devrevi bir devinimle birbirine ekleniyor, tarih de her bir düzen haliyle birlikte başlıyor ve son buluyordu. Kargaşa hali ise tam bir yadsıma ve bir yıkılış anıydı. Kargaşa politikacıların ve tarihçilerin gözünde, yalnız ve yalnız bir sonun öğelerini barındırıyordu. Bu son, aynı zamanda var olan devletin tarihten silindiğini ve o dev-

113. O dönemde kargaşa ve devrim sözcükleri aynı anlamda kullanılıyordu: Düzenin yıkılması.

letin adamlarının yerini yenilerinin aldığı bir ana işaret ediyordu.

İbni Haldun, bu tarihsel görüşü benimseyerek insanlığın evrimini düzen ve kargaşa kutupları çevresinde sunar. Böylelikle de bu ardışıklığı sistemleştirir. İbni Haldun'un amacı "genel olarak toplumu incelemek" değil, "çeşitli devletlerin yazgısı"nı açıklamaktır.[114] Toplum, –eğer bu çağdaş terim, kabile ve ailelerin toplamından oluşan bir alanı ifade etmek için kullanılabilirse– bu devlet düzeninin altında yer alır. Kargaşa, toplumu ya hiç ilgilendirmez ya da yeni vasisi vergiyle ilgili baskılarını artırıp azalttığı zaman, ancak dolaylı olarak ilgilendirir. Yeni düzen de yalnızca, egemenlik kuran yeni hanedanın kişiliği bakımından yenidir. Yoksa düzen bütünüyle aynı yapıyı tekrardan ayağa kaldırır.

İbni Haldun'un amacı, her şeyden önce, Ortaçağ'da Mağrip hanedanlarının nasıl büyük bir hızla değiştiğini açıklamaktı. Dolayısıyla onun izah sistemini bütün bir İslam-Arap uygarlığı için genelleştirmek tehlikelidir.[115]

Ne var ki İbni Haldun'un düşüncesi, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda son derece etkili oldu. Mukaddime, Osmanlıca'ya çevrildi[116] ve dönemin tarih yazarlarının tarihle ilgili görüşlerini derinden etkiledi. XVII. yüzyılda Mukaddime'nin çevrilmesiyle Osmanlı düzeninin sarsıldığının ve "çöküş hali"nin başladığının bilincine varılması aynı döneme rastlar. Yaşanan kargaşanın nedenlerini anlamaya çalışan birkaç devlet adamı, İbni Haldun'un tarih görüşüne yöneldiler. Bununla birlikte bu insanların, "hükümdarın danışmanı" olan İbni Haldun'un yaşadığı çaresizlikten haberdar olup olmadığını bilmiyoruz: O, kendi tarih görüşünün sarsılmaz olduğuna inanıyor, ancak bu görüşü oluştururken kuvvet aldığı düzeni kurtarmak için hiçbir şey yapamıyordu. İbni Haldun'un öngördüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini başka bir hanedan alıp onunkine benzeyen "yeni" bir düzen kurmadı ve Osmanlılar şaşılacak kadar uzun bir süre egemenliklerini sürdürmeyi başardılar. Ama yanılan İbni Haldun değildi. Artık mo-

114. Lacoste (1978), s. 130.
115. Lacoste (1978), s. 122.
116. Mukaddime'nin, İbni Haldun'un yaşadığı dönemde yazılmış dört kopyası İstanbul kütüphanelerindedir, Berkes (1972), s. 15.

dern tarih başlamıştı ve fetihler, yalnızca süvarilerin savaşma gücüyle gerçekleştirilmiyordu.

İbni Haldun'un tanımında genel olarak devlet,bir asabiyeden ve kabilelerin kendi içinde dayanışmasından vücut bulur. Asabiye çevresinde oluşan bir kabile ya da bir hanedan, belli bir toprak parçası üstünde kendi düzenini kurar ve gücünü, egemen olan hanedan içinde baskın çıkan bu "dayanışma anlayışı"ndan alır. Bu hanedan, gücünü yeniden üretmek için, fethedilen topraklarda yaşayan bir kesimden destek almaz. Hanedan tümüyle bu alanın dışındadır ve işlerini, yeri yurdu olmayan hizmetkârlara gördürür. Bundan sonra *asabiye* yavaş yavaş yerini, mülk devletin kişiliğinde somutlaşan bir dayanışma anlayışına bırakır. Böylece bir refah evresi başlar ve bu sonun başlangıcıdır. Devletin ilk dönemlerde gösterdiği coşku artık yoktur; refah evresi devletin parçalanmasının ve yerini başka bir devletin almasının koşullarını hazırlar.[117]

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasetle uğraşan sınıf, XVII. yüzyılda, düzeni sağlamak ve İmparatorluğa eski görkemini yeniden kazandırmak için çareler aramaya başladı. Ne var ki onların amacı, yeni reçeteler bulmak ya da devleti yeni boyutlarda yeniden üretebilecek yeni bir durum yaratmak değildi. Osmanlı tarihinin ilk maliye toplantısından (1622) sonuncusuna dek hedefler değişmedi: Eski dengeleri yeniden kurmak, devlet gücünün güvencesi sayılan Hazine'yi eski durumuna getirmek. Bu hedeflere uygun olarak, vergiden bağışık tutulan dinsel kuruluşlar devletin yönetimine alındı.[118] Bir yandan üst düzey memurluklar açık artırmayla satılırken bir yandan da devlet içindeki mevkilerini kötüye kullananlara ölüm cezası getirildi.

İki yüzyıl boyunca, maliye toplantılarının[119] ana konusu, her zaman kamu maliyesi oldu. Bu toplantılarda, yıkılış halinin üstesinden gelebilmek için gerekli görülen geleneksel siyasal yön-

117. "Devletin oluşmasını sağlayan asabiye, devletin gerçekleşmesiyle birlikte yok olur", Lacoste (1978), s. 156.

118. Berkes (1972), Cilt I, s. 140.

119. O dönemde "ekonomi", yalnızca vergiler bakımından ele alınıyordu. G. Ardant, Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerine ilişkin benzer bir değerlendirme yapıyor ve örgütlenmeyi, "vergiye göre biçimlendirilmiş bir toplum" olarak tanımlıyor, Ardant (1976), s. 77 ve sonrası.

temleri yeniden diriltmek amacıyla muhafazakâr –asla reformist değil– çözüm yolları arandı.[120]

Bu çerçevede, reform ve gelişme, yalnızca siyasal alana özgü bir sorun olarak kaldı.[121] Öyle ki "reformist" söylemin temel kaygısı, "devlet saflarına ekonomik çıkar düşüncesinin girmesi" ile mücadele etmekti. Bunun yanı sıra devlet adamları, Batı ile sıkı fıkı ilişkiler içinde bulunan mali güçlerle yakın ilişkiler kurmaktan geri kalmadılar ve böylece yavaş yavaş vergi gelirleri dışında zenginleşme yollarıyla tanıştılar.

Son olarak, imparatorluk içinde XIX. yüzyıla dek toplumsal ilişkilerin ifade edildiği ortamlara dönelim. Kolayca anlaşılabileceği gibi Cumhuriyet devleti, toplumsal ilişkilerde şiddete dayanan bir biçimin doğrudan ve kesintisiz mirasçısı oldu. Tımar sahipleri vergilerin azaltılması için, yeniçeriler aylıklarının yükseltilmesi için, eşraf ekonomik ve siyasal haklarının tanınması için, "Batı yanlısı askerler" meşruti bir monarşi kurulması için (1908) ayaklanıyorlardı... "Asiler" ya doğrudan doğruya devlet aygıtı içinde yer alan insanlardı (tımar sahipleri, yeniçeriler, ...) ya da toplumsal varlıkları bakımından sıkı sıkıya devlete bağımlı olan kişilerdi (örneğin âyanlar). Osmanlı tarihinde, köylülüğün merkezi iktidara başkaldırdığı özerk bir ayaklanmaya rastlanmamaktadır. XVII. yüzyılda, ayaklanmaların en şiddetli ve yoğun olduğu anlarda bile, köylülerin de içinde yer aldığı hareketlerin başını çekenler, güçten düşen tımar sahipleriydi[122] ve istekleri, çoğunlukla "kelle istiyoruz" ile sınırlı kaldı. Kendi kullarının yaşam ve ölüm hakkını elinde tutan padişahın böylesi bir isteği yerine getirmesi son derece kolaydı. "Diyalog", ancak bu *si-*

120. Berkes (1972), Cilt II, s. 326.

121. "1720 gibi bir tarihte, vezirler için bir 'Nasihat kitabı' yazan defterdar Sarı Mehmet Paşa kendinden yaklaşık iki yüzyıl önce aynı konudan söz eden 'Asafname yazarı Lütfi Paşanın sözlerini daha şümullü olarak tekrarlar: 'Vezir, narhlara mukayyet olmalı. Çünkü bu bir devlet işidir, kadıların eline bırakılacak bir iş değildir. 'Siyaset' etme işi onun elinde olmadığından kadı bu işi yapamaz. Padişah ve vezir narha mukayyet olmazsa her kişi istediği gibi alır, satar; helâl mala yılan zehiri katar. Padişahların hizmetine ve seferine yaramayan erazil zengin olur; kazandığı büyük servetle devlet ve memleket büyükleri arasına girer ve o zaman saygı gösterilecek büyükler, fakirleşir, güçsüzleşir. İflas yollarına düşer.' ". Berkes, Cilt II, s. 279.

122. Akdağ (1975), s. 15-21.

yaset alanı içinde gerçekleşebilirdi.

Devletin gücünü ve görkemini sergilediği tek alan buydu; çünkü kulların kaderi, padişahın telaffuz edeceği "siyasal karar"a bağlıydı.[123]

Devletin zayıf anlarında sözlü olarak tanıdığı "ayrıcalıklar", bu "reform"un anlamını saptırabilecek kadar güçlü olduğu dönemlerde yasallaştırılıyordu. Örneğin, XIX. yüzyılda eşraf, bütün nazırlıklarda, üyeleri eşraf tarafından seçilecek bir danışma kurulu oluşturulma hakkı elde etti. Ne var ki devlet bu kurulları oluşturmak için eşrafın öfkesinin yatışmasını bekledi, sonra bir düzenlemeyle üyelerin yönetim tarafından atanacağını duyurdu. Sonuç olarak üyeliklerin büyük bir bölümüne memurlar yerleştirildi.

İktidarların belli bir cephesine karşı, pek de etkili olmayan bir mücadele içindeki bu güçler, çağdaş ve Batı'da kullanılan anlamda, sivil toplumun çekirdekleri miydi? Başka bir deyişle onlar, geleneksel düzenin yeniden tartışma konusu yapılacağı ve toplumsal bir örgütlenmenin demokratik geleneklerinin oluşturulacağı bir ortamı mı savunuyorlardı? Kısacası onlar, kurucu toplumsal güçler miydi?

Bizanslılar'a demokrasiyle ilgili görüşlerini sorabilseydik herhalde bize dehşetin ve kıyamet gününün bir betimlemesini yaparlardı. H. Ahrweiler'e göre, Bizans'ta demokrasi teriminin anlamı "doğal bir afet, işlediğimiz günahlar karşısında Tanrı'nın verdiği bir ceza"ydı.[124] Bizanslılar, "demokrasi"nin gelmesi için feodal eğilimlerin kuvvetlenmesi ve merkezi devletin gücünü yi-

123. 1730'da, asilerin önderinin aldığı tavır son derece anlamlıdır. Eski bir yeniçeri olan Patrona Halil, veziriazamın başını kestirip padişahı devirdikten ve biçimsel olarak başkenti ele geçirdikten sonra tahta veliahtın geçmesini sağlar. Onun huzuruna çıkarak asilerin isteklerini dile getirir ve her ne olursa olsun, kendisinin öldürüleceğinden emin olduğunu belirtmeyi de ihmal etmez. Yetkin (1980), s. 280. Gerçekten de bu olaydan bir ay sonra Patrona Halil hükümet toplantısına katılmak üzere çağrıldığında, hemen oracıkta, adamlarıyla birlikte idam edilir. Asilere önderlik edenlerin asıl kaygısı İstanbul halkını örgütlemek, Osmanlı hanedanını devirmek, örgütlenmiş bir kitle hareketinden destek almak, vb. değildi. Tümü, daha mücadelenin başında, kazansalar bile uzun vadede yine kendilerinin kaybedeceğini, çünkü kurumlarla değil, kişilerle savaştıklarını biliyor ve bu durumu büyük bir tevekkülle karşılıyorlardı.

124. Ahrweiler (1975), s. 59.

tirmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Örneğin, Türkler'in gerçekleştirdiği fetihler sırasında Konstantinopolis'te, demokrasinin gelebileceğinden ve monarşiyle uygarlığı yok edeceğinden söz ediliyordu.

Buna karşılık Osmanlılar, ne demokrasi sözcüğünü ne de monarşi kavramını kullandılar.[125] Onlar, daha özgül bir anlam taşıyan *adl* ya da *adalet* kavramını yeğliyorlardı. Bu sözcükler, o dönemlerde, bugünkü anlamından farklı olarak toplumun "dengesini" sağlam tutmak anlamı taşıyordu.[126] Yalnızca dört tümce, Osmanlı Devleti'nin ekonomiye ve toplumsal yaşama ilişkin görüşlerini ortaya koymak için yeterliydi: "Ordu olmaksızın devlet, silah olmaksızın ordu, para olmaksızın silah, reaya olmaksızın para ve adalet olmaksızın reaya olmaz" (yani toplumsal denge ve düzen olamaz).[127]

Bazı çağdaş araştırmacılar Osmanlı Devleti'nin düzen ve adaletle ilgili görüşlerinin, onun "cömertlik", "iyi niyetlilik" ya da "kerimlik" gibi özelliklerinin bir yansıması olduğunu savunurlar. Örneğin vakıf sistemini, "kerim devletin, halkı düşünen, koruyan devletin bir sembolü olarak ele alırlar".[128] Aynı araştırmacılar, pazarın siyasal bakımdan denetlenmesini, "refah"ı gerçekleştirme kaygısı olarak yorumlar: "Osmanlı İmparatorluğu, serbest pazar sistemi olmayan patrimonyal bir toplumdu; düzenlenmiş bir pazar sistemi vardı. Siyasi yapı içinde ele alınması gereken bir tür pazar sistemi söz konusuydu. Bu sistem serbestçe işlemiyor, siyasi iktidarın ve otoritenin sürdürülmesi, *hisba*nın (refah) başarılı olması için bir araç olarak kullanılıyordu".[129]

125. Timur (1979), s. 277.
126. Berkes (1972), s. 325-326.
127. Berkes (1972), s. 325; Sunar (1974), s. 17'deki İngilizce çeviride, toplumsal adalet kavramına bir yan anlam yükleyerek çağdaş refah anlamını öne çıkarıyor. Yanlış bir şekilde çoğunlukla *adl* terimi, bugünkü adalet sözcüğüne eşdeğer olarak kullanılıyor, örneğin, İnalcık, "The nature of Traditionnal Society in Turkey" (Türkiye'de Geleneksel Toplumun Yapısı) *Ward et Rustow*'da (1970), s. 43.
128. Cem (1973), s. 96: "Halkın eğitim ve sağlık gibi sorunlarını karşılayan öğrenciler ve fakirlere bedava yemek, yolculara yatacak yer sağlayan dinsel ihtiyaçların karşılanması ve dayanışmayı mümkün kılan bu sosyal kurumlar... Osmanlı devletçiliğinin büyük bir başarısı olarak belirmektedir." Ay.y., s. 97.
129. Sunar (1974), s. 17.

Gerçekte bu "sosyal devlet" görüntüsü çok sonraları, XX. yüzyılda ve iki farklı akım tarafından geliştirildi: 1) Laik ve cumhuriyetçi devlete muhalefet edenler, Osmanlı Devleti'nin iyi niyetinin Müslümanlık'tan ve İslâm devletinden kaynaklandığını iddia edip laik devletçiliğe karşı verdikleri mücadelede, sırtlarını tarihe dayamaya çalıştılar. 2) 1960'lı yılların devletçi radikalleri ise bu görüntünün, vazgeçilmez olduğunu savundukları bir bağı, devletçilik ve toplumsal refahın gerçekleştirilmesi arasındaki bağı vurgulayan "anlamlı" bir örnek oluşturduğunu savundular. Ancak fiyatların çok sıkı denetlenmesi gerektiğini düşünen, XVIII. yüzyılda yaşamış bir devlet adamının öne sürdüğü kanıtları yeniden ele alacak olursak, Osmanlı Devleti'nin esas amacının "devletlû sınıf"ın iktidarını güven altına almak olduğunu hemen görürüz.

Buna rağmen, kerim devlet tasarımı, Osmanlı "toplum"unda belirgin bir işlevi yerine getirdi. Birincisi, toplumsal tahayyülde, halkı merkezi güce, yani devlete bağlayan bir çekim gücü yarattı.[130] Devlet, toplumun bütün bileşenlerinin elinden, dışarıya ve toplumun diğer bileşenlerine karşı kullanabileceği savunma olanaklarını almıştı. Bu yüzden de herkesin varlığını güvence altına almak için sığınabileceği tek yer, Osmanlı'lar tarafından korunan istikrar, yine onlar tarafından dayatılan ve yeniden üretilen denge ortamıydı. Evrensel bir toplumdışı bırakma yönteminden yararlanan devlet, yaşanması kaçınılmaz olan bir toplumsallaşma süreci boyunca, ancak kendisinin derhal doldurabileceği bir boşluk yarattı. Bu anlamda "Osmanlı toplumu"nda kurucu olmayı üstlenen öğe, ancak ve ancak kurulmuş biçimiyle var olabilirdi (devlet ve toplum). Avrupa kapitalizmi, XIX. yüzyılda bütün kudretiyle Anadolu'ya girdiğinde son derece güçsüz olan köylülük ve zanaatkârlar, ekonomik bakımdan darmadağın oldular.[131] Devlet

130. "Osmanlı yönetimi tam anlamıyla, topluma dayatılan yabancı bir bürokrasi değildi. (...) öyle ki, padişahın gücü Osmanlı'da halk arasında tanımlanan deyişle babaların oğulları üstünde kurdukları otoriteden farksızdı. Devlet Baba deyişi de bu olgunun bir ifadesiydi." Sunar (1974), s. 5.

131. 1847'den önce, Bursa'da, bin dokuma tezgâhında 32.000 kg ipek üretiliyordu. Avrupa ürünlerinin ülkeye girmesiyle birlikte bu kentte topu topu 75 tezgâh kaldı ve üretim 5.200 kg a düştü. Genel olarak dokumanın, dericiliğin, bakırcılığın, vb. başına gelenler de bundan pek farklı değildi. Avcıoğlu (1973), s. 73-75. Gürsel (1979), çevrede ağır basan ve eski yapıları çevreye doğru iten,

de artık onları koruyabilecek durumda değildi: Ayrıca Avrupa devletleri ve Rusya arasındaki mücadelenin konusu Osmanlı Devleti'ydi. Osmanlı Devleti bu mücadeleyle var olmaya başladı ve bu mücadelenin sonunda tarihe karıştı.

Ne var ki bu noktada büyük bir çelişki yaşanıyordu. Bireylerin durumunda görülen bozulma, onları kurulu düzeni tartışmaya itmiyordu. Tam tersine, insanlara, "güvenli" bir ortamda yaşadıkları izlenimini veren donmuş düzene, eski toplumsal dengeye bağlılık gün geçtikçe daha derinlere kök saldı ve aynı zamanda gizli, gizemli bir görünüm kazanmaya başladı.

Bu durum, devletle ilgili iki farklı tasarımın ortaya çıkmasına neden oldu. Bir yanda ordusu ve bitmez tükenmez savaşlarıyla,[132] vergileri ve memurlarıyla daha baskıcı yöntemler uygulayan bir devlet; öte yanda koruyucu, dindar, her şeye karşın düzeni yeniden kurabilen ve en önemlisi, bütün zayıflıklarına karşın zenginlik ve güç kaynağı olan devlet.[133]

Devletten beklenen, eski düzeni yeniden kurmasıydı, çünkü tarihsel referansları içinde ve var olan örgütlenme biçimiyle bağdaşan tek düzen, bu eski düzendi.

Bu "toplumu koruma" tahayyülü, bireyleri, memurların zulmünden korumayı da kapsıyordu. Çoğu üst düzeyde görevli nice devlet adamı, eşrafın ya da zanaatkârların şikâyeti üstüne idam edildiler. Osmanlılar'a göre baskının ve üretim fazlasına el koymanın yasal çerçevesini, ancak şeriat ve yönetim gelenekleri çizebilirdi. Bu sınırları aşmaksa, zulmün başladığının işareti sayılıyordu. Başka bir deyişle böylesi bir davranış, haraç hakkı konusunda devletle rekabet etmek anlamı taşıyordu.

Kerim ve patrimonyal devlet tasarımına ilişkin bu ikili görünüm, daha sonraları cumhuriyetçi radikaller tarafından da bolca kullanıldı. Liberallere karşı, devletin ekonomiye sürekli müdahalesi kuralını destekleyen Başbakan İ. İnönü, 1930'da, Os-

---

üretime ve dağıtıma ilişkin bir toplumsal örgütlenme tarzı karşısında, "haraca dayanan üretim tarzı"nın zayıflığını vurguluyor, s. 418-419.

132. XIX. yüzyılda ordu, yalnızca çağrılı olan askerlerden oluşuyordu ve yüzyılın sonlarından 1922'ye dek ülke, sürekli olarak savaş hali yaşadı.

133. İmparatorluğun gerileme dönemine girmesiyle birlikte Osmanlı padişahları halifeliği, giderek artan ölçüde bir siyasal araç olarak kullandılar. Bunun en çarpıcı örneği II. Abdülhamit'ti. (1876-1909).

manlı sonrası toplumunda egemen olan bu toplumsal-tarihsel tahayyüle sırtını dayar:

> "Liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir (...) Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fitrî temayülüdür (...) Herkes ve her yer, hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, suyu akmayan köy, iş bulamayan adam hükümeti kabahatli bulur. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına ve isteklerine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vaz geçip, her nimeti sermayedarların faaliyetlerinden beklemek kabahat! Bu memleketin anlayacağı bir şey değildir..."[134]

Görüldüğü gibi devletçilik "üçüncü tarz" yeni bir gelişme tarzının aracı olmaktan uzaktı. Devletçilik, her şeyden önce "kapitalistler"in (kapitalizmin değil) neden olacağı öngörülmez gelişmeler karşısında bir korunma yolu, var olan yapıları savunmaya yönelik bir yöntemdi. Devlet, iktidarını bu iskelet üstünde yeniden kurmaya çalıştı ve devletçiliği toplumsal denetimi sağlayan en önemli araç olarak ele aldı.

Gelişme teriminin bile, söz konusu iktidar söyleminde yeri yoktu. Oysa gelişme, doğrusal ve sürekli bir değişimi, geçmişin silinmesini ve toplumsal düzenin sürekli olarak altüst olmasını gerektiriyordu. Cumhuriyet Devleti için söz konusu olan "ulusun iktisadi kalkınması"nı sağlamaktı. Günümüzde, resmi dilde gelişme teriminin eşanlamlısı olarak kullanılan kalkınma terimi, tarihsel bir göndergeye dayanır. Buna karşılık gelişme kavramının göndergesi ise gelecektedir. Gelişmiş ülke veya ülkelerin oluşturduğu model tarafından belirlenen gelişen ülkenin "kendi geleceği" söz konusudur. Kalkınmada ise kaybolan bir şanlı tarihin anısı egemendir.

Cumhuriyet Devleti'nin işlevi, sırtında devleti taşıyan bu tarihsel düzenle, dışarıdan ya da devletin kendisinden gelen gelişme isteklerini uyumlu kılmaktı. Başka bir deyişle, devletin tarihselliğinin toplumsal dokuyu belirlediği çağdaş Türk Devleti, düzenle gelişmenin karşı karşıya geldiği noktada yer alır.

134. Aydemir (1966), Cilt I, s. 335 ve 336.

II.
"DEVLETİN BEKASI" İÇİN İKTİSADİ ALANIN KURULMASI

1. GİRİŞ

"Ekonomistler siyasal bir kararı ya da toplumsal bir konjonktürü, çıplak gözle görülemeyen bir ekonomik olayla açıklarken, çoğunlukla farkında bile olmadan, olası tepkilerin tekil, toplumsal isteklerin de ya bayağı ya da tümüyle önemsiz olduğunu varsayarlar; oysa her şey bu varsayımın yanlışlığını ortaya koymaktadır."[1]

M. Rodinson'un, bizim ele aldığımız konuya koşut bir çalışmanın giriş bölümünde yer alan bu eleştirileri önemli bir yöntem sorununa parmak basmaktadır. Eğer bir araştırmanın konusu "Ekonomik Model" olgusunun sınırlarında gezinip sürekli olarak "ekonomi dışı" alanlara kayıyor ve bu alanlarda ifade bulan ik-

1 M. Rodinson, Hermassi için yazdığı Önsöz (1975), s. XI.

tidar ilişkileri, çıkarcı olmayan tasarımlar ve değişim biçimleri gibi konuları kapsıyorsa, akademik dünyanın kabul ettiği tek "Ekonomik Model"in pek bir bulgusal değeri kalmıyor.

Sadece birkaç adım atınca başlangıçta yararlandığı "bilgi alanı"nın sınırlarına ulaşıveren, başka mantıkların ya da başka akılcı görüşlerin komşuluğuna uyum gösteremeyen ekonomist, eşi benzeri olmadığına inandığı kendi akılcı modelinin tutsağı değil de nedir? Bu yüzden de o, her zaman iki seçenekle karşı karşıya kalır: Ya üzerinde bir imparatorluk inşa ettiği temellerin yıkılıp gitmesine seyirci kalacak ya da diğer bilgi alanlarını "kendi" modeli içinde bütünleştirmeye yönelecektir. Çoğunlukla ikinci yol seçilir ve altyapı ya da pazar temeline dayanılarak ve iktisadın birincil olduğu ilkesinden yola çıkılarak hem siyaset hem de toplumsal, duygusal ve askerî kategoriler oluşturulur (ya da yeniden oluşturulur).

Bu durumda, bizim özel ilgi alanımıza giren devlet de türetilmiş bir kurum ya da en çok, "altyapı işlevi gören bir üstyapı"[2] olmaktan öteye gidemez. Pazar, Sermaye ya da Sınıflar Savaşımı'ndan türetildiği için devlet, kolaylıkla tek bir noktaya indirgenebilir: İktisat.

Amacımız bu tür yaklaşımları eleştirmek değil; çünkü başta Fransa olmak üzere[3] ekonomizmin pek çok ülkede yeterince eleştirildiğine inanıyoruz.

Ancak şu kadarını belirtmeden de geçemeyeceğiz: Batı'ya özgü tarihsel süreçlerin dışına çıkıp devlet tarafından tasarlanmış ve oluşturulmuş bir "toplum"a yönelince, burada da devletle beraber ve onun dışında kurulmuş bir sivil toplum bulamayınca, devletin iktisattan türediğini öne süren varsayım bulgusal değerini yitirmiyor mu?

"Ekonomik Model"e ilişkin tarihsel öneriler ve özellikle kamu alanlarıyla özel alanların birbirini dışladığını öne süren öneri, Ortaçağ Avrupası tarihçilerinin çoğu tarafından onaylanmaz. Stayer'e göre, Ortaçağ boyunca bu iki alanın birbirinden ayırt edi-

2. Godelier (1980), s. 666.
3. Özellikle *Modèles Économiques Dans Les Sciences* (Bilimde Kullanılan Ekonomik Modeller), Ocak 1981, ve *La critique des Nouveaux Économistes* (Yeni Ekonomistlerin Eleştirisi), (Mart 1982), konulu Paris Panthon-Sorbonne Üniversitesi'nde düzenlenen kolokyumlara sunulan bildirilere bkz.

lememesi, varlığını sürdürebilen herhangi bir kurumun devlet yapısının bir öğesine dönüşmesini sağlar.[4] Habermas, bu çözümlemeyi daha da geliştirip tarih boyunca iktidar tasarımının boyutlarının nasıl güçlenip daraldığını inceler. Devlet iktidarı bünyesinde ordu, bürokrasi ve adalet gibi bağımsız kurumların ortaya çıkışını, sonra da saray çevresinin nasıl özel bir alana dönüştüğünü gösterir.[5]

Son olarak, her iki yazar, kilise içinde bazı dönüşümlerin gerçekleşmesi ve dinsel özgürlüğün kurumlaşmasıyla birlikte iktidarın kralda yoğunlaştığını ortaya koyarlar.[6] Buradan yola çıkılarak, siyasal toplumun ve sivil toplumun hiçbir topolojik tasarımının tarihsel çözümleme karşısında dayanamadığı ortaya çıkar.

Bununla birlikte, topolojik önerilerin geçerli olmadığına ilişkin bu saptama, onun kurumlaştırma kapasitesinin azımsanması anlamına gelmez. Çünkü o topolojik betimleme, çağdaşlık içine derinlemesine yerleşmiş toplumsal bir tasarımı kurumlaştırır. Çağdaş toplumun özünün siyasal değil, iktisadi olduğu tasarımı başka bir sava dayanır: Karşılıklı anlaşma sonucunda birbirine bağlanan birey-kişiler arasındaki ilişkilerden doğmuş bir toplum savı. Halbuki bireyselleşme süreci, doğası gereği devletin yapısına bağlıdır[7] ve zaten Batı ile Doğu'nun karşılaştırılmasını konu alan bir çözümlemede düğüm noktası da budur.

Nihayet son bir soru: Tahayyül dünyasında, tarihte ve kendi tasarımımızda yakalamaya çalıştığımız bu gerçeği kim üretiyor? Devlet mi, birey mi, toplumsal sınıflar ve/ya da onların bilinci mi, belli iktidar grupları mı, belli toplumsal ajanların, tekniklerin ve bilgilerin düzeyi mi?.. Herhangi bir yanıt bulamadığımız halde, bu soruyu, söz konusu gerçeğe ulaşabilmek üzere bir öneleme yapmak amacıyla soruyoruz:.Eğer gerçek, neo-marksist veya iş-

4. Stayer (1979), s. 19.
5. Habermas (1978), s. 23.
6. "Bütün zaferlerde olduğu gibi, Kilise'nin Unvan Savaşı'nda kazandığı zaferlerde de beklenmedik sonuçlarla karşı karşıya kalındı. (...) En inanmış gregoryen reformcular bile şu gerçekleri kabul etmek zorundaydılar: Kilise'ye yönelik gregoryen bakış açısı, adeta devlet kavramının yaratılmasını bir zorunluluk haline getirmişti" Stayer (1979), s. 69.
7. Poulantzas (1978), s. 69.

lemci sosyolojik yaklaşımların önerdiği gibi toplumsal ajanlar tarafından uygulanan stratejilerin bir sonucuysa, sosyolog Bourdieu'ye yöneltilen şu sorunun yerindeliğini kabul etmek durumundayız: "Bütün toplumsal ajanların stratejileri var mı? Yoksa bu, yalnızca bazı ajanlara özgü bir ayrıcalık mı?"[8] Sayıları pek az olan, hiç ya da hemen hemen hiç örgütlenmemiş bir işçi sınıfının stratejisi (stratejileri), bürokratların belli bir siyaset geleneğiyle, rakipsiz bir zor kullanma gücüyle ve ideolojiyle donanmış stratejisiyle (stratejileriyle) kendini bir tutabilir mi?

Toplumsal ajanların, Türkiye koşullarında strateji üretme kapasitelerine göre hiyerarşik sıralamaları yapıldığında, en tepede askeri bürokrasinin yer aldığı görülür.

Ne var ki bu "strateji", kesinlikle nesnellik, akılcılık ya da saydamlık anlamına gelmez. Stratejiler kalıcı bir düzenlemeler sistemi içinde vücut bulurlar. Bourdieu bunu "habitus" terimiyle tanımlar.[9] "Habitus", toplumsal pratik ve tasarımların üretimi ilkesi olarak çalışır. Ama "habitus", salt bilinç değildir. Amaçların her defasında bilinçli olarak tasarlanmasını gerektirmeden, pratiklerin amaçlara uyarlanmasını sağlar. Bu anlamda toplumsal pratikler, ne tarihsel olarak belirlenmiş mekanik tepkilere ne de uygulayıcıların ulaşmakta kararlı oldukları amaçlara indirgenebilirler. Toplumsal, stratejiden uygulamaya geçerken ortaya çıkan bir olgu değildir. O, stratejilerin hazırlanması sürecinin özünde vardır. Toplumsal aktörler, başka aktörlere bağlı olarak bu toplumsallık içinde yerlerini alırlar (yeniden alırlar) ve toplumsallık, illa genel bir denkliğe dayanmasa bile, birden çok strateji üretir. Söz konusu stratejiler de pratiğe aktarılmaları sırasında az ya da çok esnerler.

Sonuç olarak, strateji sorununu stratejinin kendi amaçlarına yönelik tam bir bilinç hali içinde ortaya koymak, hem toplumsala ilişkin eksiksiz bir saydamlığı hem de kendi iç ilişkilerinde tam bir tekdüzeliği gerektirir. Bu nedenle stratejilerin oluşum tarihi,

8. H. Brochier, *Modèles Économiques Dans Les Sciences* (Bilimde Kullanılan Ekonomik Modeller) konulu kolokyuma sunulan bildiri.

9. Bourdieu'ye göre alan, "bazı kazanımlar sunabilen bir oyun yeridir"; "habitus" ise "bu oyuna uygun hale getirilmiş bir düzenlemeler sistemi", Bourdieu (1980), s. 34.

çoğunlukla onların hayata geçirilmelerinin tarihinden son derece farklıdır.

H. Brochier'nin sorgulaması sürdürülerek olası stratejilerin alanı daha da özgünleştirilebilir: "Eğer her strateji simgesel sermayenin biriktirilmesine dayanıyorsa, toplumsal yaşam içinde belli bir birikime (kültürel ya da maddi) ulaşamadıkları için ve sırf bu yüzden, stratejilerin geliştirilebileceği alanın dışına atılan toplumsal aktörler yok mudur?"[10]

Bu noktada konumuza, yani patrimonyal devlete yeniden dönersek karşımıza, yüzyıllar boyu, kültürel ve maddi patrimuanın, yalnız ve yalnız kendi denetimi altında billurlaşması için mücadele eden bir kurum buluruz. Belli bir tasarıyı ve genel hedefleri belirleyebilecek, eylem olanaklarını bu hedeflerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda eşgüdümle yönlendirebilecek tek aktörün devlet ve onun askeri kolu olması uzun tarih ve bugünkü sonuçları açısından son derece anlamlıdır.

Bu çerçevede devletçilik ve özellikle onun esas cephelerinden biri olan devlet işletmeleri batılılaşma, kalkınma ve son dönemlerde büyüme söylemlerine dayanan egemenlik stratejilerinin önemli unsurlarıdırlar.

Ama neden günümüz iktidarları kendilerini yeniden üretmek ve güçlerini ispat etmek için sanayileşme alanını yeğlerler? "Eğer verimlilik, fazlalığın bir alt ürünüyse, geleneksel tarımın azalan verim sınırlamasına göre değil de üslü olarak artan bir üretimin verimliliği, fazlalık için en uygun dayanaktır. Gerçekten de ona, ölçüsüzlüğüne uygun bir görev atfeder; onun, başka güçlerin üretim eylemi dışında, kurumsal olarak hiçbir sınır tanımaksızın artmasını sağlar."[11] Fazlalıkla verimlilik arasında bulunan bu doğrudan ilişkiyi inceleme ve yeni iktidarın temellerine ilişkin ekonomist açıklamalar yapma işini Jacques Austruy'e bırakalım. Austruy'nin önerisinin ardında iktidarın "akılcı" bir bakış açısıyla algılanması yatıyor. Bu öneri kendi içinde, ekonomik verilerin tümünü ekonomik hesap yöntemlerinin akılcı diliyle hesaplayabilecek bir ekonomik aklı varsayıyor. Bu yüzden de küçük bir "azgelişmiş" ülkenin devleti, "ulusun mutluluğu için son de-

10. H. Brochier, *ay.y.*, s. 10.
11. Austruy (1974), s. 53.

rece büyük bir demir-çelik kompleksi" kurmak amacıyla uğraşıp didindiğinde derhal aklımıza verimlilik-sanayi ikilisi geliyor! Oysa, tam tersine, geleneksel toplum dokusunun dağılması pahasına bir işe kalkışan devlet, kendi rakipleri, yani diğer devletler, sanayi alanında at koşturdukları için bu alanda güç gösterisine girmek zorunda kalmıyor mu?

İşte bu noktada evrensel bir gelişmeyle karşılaşıyoruz: Eski sınıfların melezleşmesiyle ya da aydın zorbaların kıyafet değiştirmesiyle çağdaş iktidarlar, sanayi ve sanayileşme alanını işgal ediyorlar. Bismarck ve Mutsu Hito gibi "Sanayileştirici Prensler", günümüzde "devlet eliyle gelişme" dediğimiz olgunun atalarıdır.

Devletle sanayileşme arasındaki bu yaşamsal bağımlılık Türkiye'de, Japonya'dan çok sonraları kuruldu. Böylesi bir bağımlılığı gerekli hale getiren olgu, iktidarın geleneksel boyutlarının değişmesiydi. Ancak bu değişiklik, sürecin tarihsel bakımdan kesintiye uğramasına yol açmadı. Düzen içinde değişiklik yapmak (düzeni değiştirmek değil) yeni cumhuriyetin egemen siyaset felsefesiydi.

"Köylü, aşiret üyesi ve rantiye olmaya dayanan bir dinamizmin mantığını değiştirmek isteyen iktidar, kentli, bürokrat ve finansçı olmaya yöneldi" diyor J. Austruy.[12] Austruy'nin önerisinde, iktidara biraz fazlaca taraf tutan bir amaçlılık ve "ileri görüşlülük" atfedilmiş olsa bile, Ortaçağ Avrupası'nda yaşanan tarihsel sürecin kabaca tanımlandığına inanıyoruz.

Ancak iktidarın bu "yeni nitelikleri"nin çoğu, Osmanlılar'ın geleneksel iktidarında da vardı. Osmanlı iktidarı, her şeyden önce kentli ve bürokratik (Weber'in kullandığı anlamda değil, en geniş anlamda) bir iktidardı. Zaten bu nedenle Türkiye tarihi, bugünkü "Üçüncü Dünya" ülkelerinin ayırt edici özelliği olan gelişme iradesinin oldukça erken örneklerinden birini sunmadı mı?

12. Austruy (1974), s. 51.

2. CUMHURİYETÇİ YENİ SİMGESEL

XIX. yüzyıl, Osmanlı tarihi için bir dönüm noktasıdır. Avrupa toplumlarının Osmanlı toplumundan üstün olduğu düşüncesinin kabul edilmesi değişim düşüncesinin, padişah da içinde olmak üzere devletin bütün kademelerinde günden güne daha etkili olmasına neden oldu. Çevresel iç kuvvetler ve imparatorluğu paylaşma kavgası veren batılı kuvvetler tarafından zayıflatılan devletin batılılaşmadan beklediği, kendi gücünü yeniden üretebilmekti.

Anglosakson geleneğe bağlı araştırmacıların çoğu, "çağdaşlaşma" kavramını, Batı uygarlığıyla yüz yüze gelen birçok toplumda görülen dinamiği belirtmek için kullanırlar. Bu toplumlar, Batı'nın kural ve değerlerinin kendilerininkinden daha üstün ol-

duğu yargısına vararak bunları içselleştirir, ancak bu dinamiği kendi bütünselliği içinde yeniden üretmekten aciz kalırlar.

"Çağdaşlaşma" kavramına ilişkin en yaygın kabul, kavramı birkaç önvarsayıma dayandırır. Ama bunlar, bizce, kavramın kendini açıklama kabiliyetini yok eder. Hermassi'nin da altını çizerek belirttiği gibi[13] modernizasyon kavramının temel önvarsayımı; evrimi, değişen şeyin kendi iç dinamiğinin bir sonucu olarak sunmak ve böylece, bu çağdaş ideale yönelen "doğal" iç sürece öncelik vermektir. Bu yaklaşıma göre harekete geçen ve çağdaşlaşan yapı toplumdur. Bunun yanında toplumun içine aşılmaz bir ikilik yerleştirilir: Çağdaş kesim ve gelenekselci kesim.[14] Bu iki kesim arasında ortaya çıkacak dışlama ve karşıtlık dinamiği, "yeni toplumun" temel dinamiği olarak algılanır. A. Touraine, çağdaş insanın Amerikalı bir işadamı gibi davranan kişi olarak tanımlandığını belirtir.[15] Kısacası çağdaşlaşma, tek ve bölünmez bir süreç olarak görülür ve son durumu önceden bellidir. Bu anlamda, çağdaşlaşmanın kaçınılmaz yandaşı ekonomik gelişmedir.[16]

Evrimci savların tersine, değişikliğin ve toplumsal değişimin, içsel olduğu kadar dışsal bir dinamikten doğabileceğine inanıyoruz.[17] Şu noktayı anımsatmakta yarar var: Çoğu kez dışsal dinamik, değişiklik etkenleri tarafından içselleştirilip yeniden üretilir, hatta özerk ve toplumun bir bölümünün özünde bulunan bir öğe görünümü alabilir. Bu yüzden de toplumsal değişime ilişkin organik savların "geçerli" sayılmasına olanak sağlar.

"Osmanlı Devleti'nde ise modernizasyon süreci yani o dönemin deyimiyle batılılaşma, bu dış dinamiğin etkilerini ve onun nasıl derinlemesine içselleştiğini gözler önüne serer. Devlet gü-

13. Hermassi (1978), s. 5-6.
14. C. Benetti, ekonomik ikililiğe ilişkin beş ayrı yorum yapıldığını ortaya koyar: 1) Gelişmenin yolunu tıkayan ikililik; 2) gelişme etkeni olan ikililik (Nurkse ve Hirschmann); 3) gelişme evresi olan ikililik (Graziani, Parillo); 4) pazar ekonomisinde gelişmenin ifadesi olan ikililik (Myrdal, Kula); 5) gelişmiş ülkelerin dışa açılmasının sonucu olan ikililik; burada, ikili yapının kökeni, kapitalizm öncesi ekonomilerin uluslararası düzeyde bütünleşme için başvurdukları özgül bir yöntemdir (Benetti); Benetti (1974), s. 64-65.
15. A. Touraine (1976), Cilt II, s. 667.
16. "Bir karşılaştırma noktası, ulaşılması hedeflenen belli bir hal olmaksızın gelişme de söz konusu olamaz (...)." Castoriadis (1977), s. 213.
17. Balandier (1981), s. 92-94.

cünün yavaş yavaş, ama giderek artan ölçüde gerilemesine, iktidarın ithal edilen kurumlarla geleneksel meşruiyet kurumlarını yan yana işler görmesi olarak algıladığı modernleşmeye ve imparatorluğun parçalanıp küçülmesine oldukça kayıtsız kalan bir toplum vardır. Bu, öylesine sterilize edilip, ayıklanmış bir batılılaşmadır ki laikliğin oldukça sert bir dille kendini ifade etmesine kadar toplumu bütünleştiren tek kurum din olmaya devam eder."[18]

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru bu iki farklı kurumsallaşma, iyiden iyiye belirginleşti. Geleneksel meşruiyet yapıları varlıklarını sürdürmekte direniyor ve devlet, bunlardan tümüyle vazgeçmek istemiyordu. Bu nedenle laik kurumlar dinsel kurumların yerini almayıp onların yanı başında yükselerek bürokrasinin farklılaşma sürecini hızlandırdılar. Böylece, laikleşme yanlısı bürokrasiyle geleneksel bürokrasi arasındaki çatışma 1920'lere kadar sürdü.

Yönetimde ise laik ve batılı öğelerin etkisi, özellikle eğitim ve adalet alanlarında gün geçtikçe arttı. Gelecekteki etkileri bakımından ele alındığında, bu sürecin doruk noktası askeri eğitimin laikleştirilmesiydi.

Daha öncekiler kadar etkili olan son bir öğeyi daha belirtelim: Batı dinamiği, siyasal sınıfın seçiminde önemli bir rol oynadı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun batılılaşması sürecine damgasını vuran Veziriazam Âli Paşa, Batı'yı imparatorluğun üçüncü kuvveti olarak nitelemekte tereddüt etmiyordu:

> "Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hâsıl etmeye imkân yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir."[19]

Batılı ülkeler bu çağrıya icabet ederek Osmanlı İmparatorluğu üstündeki etkilerini arttırmakta gecikmediler.[20]

18. Heper (1974), s. 54.
19. Avcıoğlu (1973), Cilt I, s. 54.
20. "1850'lere doğru Osmanlı pazarının İngiltere'den ithal ettiği ürünlerin miktarı,

Bununla birlikte, batılı güçlerin bu toplu sızma harekâtı karşısında Osmanlı Devleti edilgen bir tavır takınmadı. Kendi saptadığı bir strateji uyarınca hem yabancı güçlere hem de yabancı para kaynaklarına başvurdu. Bu stratejinin amacı, tarıma dayanan çevresel güç karşısında merkezi yönetimi kuvvetlendirmek,[21] yaşanan dönemin koşullarını gözönüne alarak İngiltere'nin gücüyle Fransa'nın, Rusya'nın ya da Almanya'nın gücünü belli bir dengede tutmaktı. Yaygın olarak benimsenen bir inancın aksine, Osmanlı İmparatorluğu, o dönemde, uluslararası düzeyde etkin bir siyaset yürüttü; daha da önemlisi, yönetsel reformlarla iktidarı merkezileştirme siyaseti uyguladı.

Ne var ki toplumsal değişim konusunda, o da savunmaya dayalı belli bir strateji üretebilen tek güç, yani devlet, XIX. yüzyılda, ekonomiyi kendi dinamiğinin temel boyutu olarak görmüyordu. Kuşkusuz "ekonomi bilgisi"ne giderek artan ölçüde ilgi duyuluyordu. Ancak resmi söylemde imparatorluğun çöküşünden ekonominin sorumlu tutulması için Jöntürkler'in, özellikle de onların askeri kanadının tek başına iktidarı ele geçirmesini beklemek gerekti.

XIX. yüzyılda devlet, sarayın ve ordunun gereksinimlerini karşılamak amacıyla birkaç fabrika açtı ve birkaç geçici anonim şirket kurmaya çalıştı.[22] Buna karşılık, mamul ürünlerle rekabet edemeyen yerel zanaatın yok olup gitmesine seyirci kaldı.

Şurası açık bir gerçek: Ekonomik gelişme düşüncesi, öncelikle "azgelişmişlik" halinin içselleşmesini gerektirir. Oysa, XIX. yüzyılda "gecikme", siyasal ve kurumsal bir olay olarak görülüyordu ve belki de bu yüzden "Batı yanlıları" yüzlerini, İngiltere'den çok

---

Fransa, İtalya ve Rusya'dan ithal ettiği ürünlerin miktarından çoktu", Anderson (1978), s. 216.

21. Birtek, dış ilişkilerde, Osmanlı Devleti'nin iki (merkez ve çevre) değil üç ayrı hedefe yöneldiğini söylemenin daha doğru olacağını belirtiyor: Avrupa sanayisi, Osmanlı Devleti'nin siyasal merkezi ve Osmanlı Devleti'nin tarımsal çevresi; Birtek, Heper tarafından aktarılan tez (1979).

22. 1850'de sadrazamın girişimiyle kurulan Şirket-i Hayriye anlamlı bir örnektir. Yeterince ortak bulamayınca, üst düzeyde görevli memurlar ve Galata bankerleri bu şirketin hisselerini satın almaya zorlanır. Padişah ve annesi de hissedarlar arasına katılırlar. Üstelik belirtmekte yarar var. Bu şirketin verdiği hizmetler, daha çok, o dönemde Boğaz'da oturan yüksek devlet görevlilerine yöneliktir. Çavdar (1982), s. 71.

1789 Fransa'sına çeviriyorlardı. Dışarıdan bakıldığında, Fransa'daki siyasal kesinti oldukça netti ve kurumlar, bu kesintiden sonra çok kısa bir süre içinde yerli yerine oturmuşlardı.

Fransa'nın bütün çekiciliğine karşılık Genç Osmanlılar, temsili sistemi cumhuriyetin koşullarını hazırlayacak bir evre olarak değerlendirmiyorlardı. Getirilen hukuksal kurallar çoğunlukla biçimsel kalıyor ve yeni bir toplumsal örgütlenme anlayışını değil, devletin iç dengelerindeki gelişmeleri yansıtıyorlardı. İşte bu nedenle, meşruti monarşinin ilan edilmesinden (1876) yararlanarak tahta çıkan II. Abdülhamit, bu olaydan iki yıl sonra rahatlıkla anayasayı yürürlükten kaldırabilecekti. Bunu yaparken de birkaç Batı yanlısı dışında hiç kimsenin tepki göstermeyeceğini çok iyi biliyor ve bu bir avuç insanın muhalefetini de derhal bastırıyordu.

Devereux'nün görüşlerini aktarırken Heper'in de belirttiği gibi:

> "Osmanlının anayasalcılık deneylerinde başarısızlığının nedenleri olarak belirttiği iki husus, uzun süre devam edegelen patrimonyal sonuçları olarak ilgi çekicidir: 1) Hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin hukuka saygılı olmamaları; 2) vatandaşlarda hak ve görev anlayışının dengeli bir biçimde gelişmemesi."[23]

Nitekim, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna dek "yurttaş", devletin iktidar organlarıyla ayrıcalıklı ilişki kurabilen kişi olarak algılandı. Siyasal kararları etkileme yetkisi taşıyan kişilerin sayısı, cumhuriyet döneminde Osmanlı Devleti'ndeki gibi oldukça sınırlı kaldı. Nüfusun büyük bir bölümü "yurttaş" değil, "uyruk" yani iktidara boyun eğmesi gereken kişiler olarak görüldü. Devlet, gücünü "yurttaş"lardan değil, "yüce ülkü"sünden, "tarihsel görev"inden almaya devam etti.

A. DEVLET DİNAMİĞİ OLARAK BATILILAŞMA

Batılılaşma, XX. yüzyılın başlarında devlet söyleminin egemen konusu oldu. Devletin çeşitli kademeleri için iktidar ve de-

23. Heper (1979), s. 22.

ğişim stratejileri hazırlanmasına olanak sağlayan bir tür ortak söylemdi batılılaşma. Devletin patrimonyal ve siyasal-askeri yapısı bu söylemin çerçevesini kesin çizgilerle belirliyordu.

M. Heper'in deyimiyle, "Türk kamu bürokrasisi, hukuki-patrimonyal bir bürokrasidir."[24] Bu bürokrasi, meşrulaşmak için sırtını ayrıntılı bir hukuksal düzene dayamıştır; ancak kuralların uygulanması ve yorumlanmasında, özellikle de hukukla kamu çıkarının öznel tasarımını karşı karşıya getiren çatışmaların çözümü sırasında egemen olan görüş patrimonyalizmdir.

1908'e dek tam anlamıyla biçimlenen bu özellik, bütün hükümetlerin benimsediği bir bürokrasi geleneği oluşturdu. Bu geleneğe göre, İdare'nin yönlendirilmesini esas olarak örgütsel değişkenler değil, bürokrasinin toplumsal değişim sürecindeki toplumsal-siyasal konumu belirliyordu.[25]

1878'de, Belçika'dakine benzeyen meşruti bir monarşi kurmaya yönelik ilk girişim başarısızlıkla sonuçlandı.[26] 1908 yılındaki girişim ise başarıya ulaştı. Jöntürkler'in önderliğinde başlatılan askeri ayaklanma ve İttihat ve Terakki yanlılarının yavaş yavaş iktidarı ele geçirmesi, geleceğin laik ve cumhuriyetçi iktidarının yeni yüzünü gün ışığına çıkarmaya başladı. İlerlemenin çekirdeklerini kendi içinde taşıdığına inanılan laik eğitim düşüncesine, kadının değer kazanmasına, geleneklerin dünyevileştirilmesine, toplumsal kurumların (alfabe, dil, ölçü sistemi, vb.) değişmesine verilen önem, kemalist ekibin benimsediği ve on yıl sonra tamamlanacak olan batılılaşma anlayışının çerçevesini oluşturdu.

Jöntürkler'in kafasındaki batılılaşma, aydın olduğu öne sürülen bir "istibdat" hareketinden başka bir şey değildi. Seçkinlerin yö-

24. Heper (1979), s. 146. M. Heper'in benimsediği tipolojinin Weber kategorilerinden etkilendiğini söyleyebiliriz. Ancak Heper, Weber kavramlarının kalkınmakta olan ülkelere uygulanması konusunda Presthus'un eleştirilerine de katıldığını belirtir. Presthus'a göre Weber tipi bürokrasi, bu ülkelerde davranışsal değil, örgütsel ve kurumsal bir benzerlik ölçüsünde var olabilir; *Administrative Science Quarterly*, Haziran 1961 sayısında yer alan "Weberian Welfare Bureaucracy in traditional society" (Geleneksel Toplumda Weberci Refah Bürokrasisi) adlı makalesine bkz.

25. Şaylan (1974), s. 40.

26. Esen (1969), s. 27.

netici ve öncü rolü üstlenmesi, bilginin kutsal sayılması, siyasetin bir dizi uzmanın eline bırakılması, tek partili bir siyaset düzeninin kurulması, kökleri pozitivist düşünceye ve patrimonyal devlet geleneğine uzanan bir siyaset kültürünün oluşmasına neden oldu. Cumhuriyet döneminin kültürel-siyasal reformları, sınıfsız toplum tasarısı, uzmanlaşmış bilgiden destek alan kamu çıkarı düşüncesi, devlet içinde yer alan seçkinlerin devindirici bir rolü olduğu inancı, gerçekte Jöntürk geleneğinin başarıya ulaşmasından başka bir anlam taşımıyordu.[27]

Cumhuriyetçi yönetimin iktisada yaklaşımı, jakobenlerin siyasal görüşlerinden farklı değildi. Buna göre, bir topluma istenen ekonomik yönelimi vermek için yasa çıkarmak ya da bu yönelime uygun bir kurum oluşturmak yeterliydi. Devletçilik ise "buyruklarla yönetme" tasarımını sürdürme ve bu siyasal görüşün başarısızlığa uğraması halinde somut bir çözüm yolu arama anlamını taşıyordu.

Patrimonyal Osmanlı Devleti'nin siyasal-askeri yapıları, batılılaşma çekirdeklerini taşıyan toplumsal etkenlerin devletin çizdiği sınırların dışına taşmasına fırsat vermiyor, XIX. yüzyılın askeri bürokrasisi de toplumsal değişikliği destekleme konusunda pek hevesli görünmüyordu.

Örneğin, reform yanlısı padişah II. Mahmut (1808-1839), ordunun görüşlerine karşın, pek çok yönüyle Rus Çarı Büyük Petro'nun (Deli Petro!) girişimlerine benzeyen reformlar yaptı. Bu çabanın en göze çarpan yanı, toplumun bütününe yönelik bir değişiklik yaratma kaygısından çok, davranışsal kurallar koyma isteğiydi.[28] Böylelikle hem değişikliğin sınırlarını çizen patrimonyal devlet yeniden üretilmiş hem de batılı bir devlet olarak *görünme* zorunluluğu yerine getirilmiş oluyordu.

27. Frey, cumhuriyet döneminde eğitim sisteminin seçkinci bir özellik göstermesine dikkat çeker. Devlet, çabalarını, özellikle orta ve yükseköğrenimin geliştirilmesi üstünde yoğunlaştırmıştır. Frey'e göre, "Cennet ağacı" imgesi, bu seçkinci bakış açısını meşrulaştırmaktadır. Yazar, ayrıca liselerin herkese açık bir kurum olarak değil, egemen sınıf içinde yer alan kişilerin ileride üstlenebilecekleri role hazırlandıkları bir okul olarak görüldüğünü belirtir. Frey, "Education in Turkey" (Türkiye'de Eğitim), Ward and Rustow'da (1970), s. 217.

28. Sarığın yerini fesin alması, ceket ve pantolon giyilmesi, başta padişah olmak üzere bütün devlet adamlarının sakalını kestirmesi, yüksek sosyetenin katıldığı balolar düzenlenmesi, yemeğin çatal-bıçakla yenmesi, vb.

Bu çerçevede ortaya çıkan ilk çatışmanın tarafları, dinsel hiyerarşiyle sivil bürokrasi oldu. Muhafazakâr kampta yer alan ve bu kampın vurucu gücü olan yeniçerilerin katli (1820'de, on binden çok yeniçeri öldürüldü) ve yeniçeriliğin lağvedilmesi devlete iki önemli fırsat sundu: Din adamlarının tam anlamıyla memurlaştırılması ve dinsel vakıflara akan paranın Hazine bütçesine kaydırılması. "Devlet'in en üst kademeleri"nde yer alacak uzmanları yetiştiren laik yükseköğrenim kurumlarının açılması, din adamlarının değerli bir denetim alanını yitirmelerine yol açtı.

Aslında askeri bürokrasinin konumu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında pekişti. Art arda gelen yenilgiler ve sivil hükümetlerin örgütlenme konusunda yetersiz kalmaları, onun, daha sonraları, iktidara el koymasının koşullarını yarattı. Ancak yine de böylesi bir meşruiyet, oldukça sınırlı bir çerçeveyi ve daha çok yabancı ülkeleri hedefliyordu. Ordu, hiçbir zaman bir kitle hareketi tarafından desteklenmedi ve iktidarını yasal olarak benimseyecek bir halk desteği arayışına da girmedi. İktidarı ele geçirirken kitleleri bu amaç doğrultusunda örgütlemek, zaten Osmanlı siyaset geleneğine ve onun, iktidarın temelini tasarlama biçimine ters düşüyordu.[29]

Harp okullarının hızla gelişmesi, subayların uzmanlaşması ve sayılarının artması, eski kuşak subayların gözden düşmesi de işin içine girince "radikal" askerlerin gücü giderek arttı.

1908'de iktidara geldikten sonra İttihat ve Terakki, alaylılar ve kapıkulu zihniyetinde olduğunu iddia ettiği kişileri devlet hizmetinden tasfiye etti.[30] Bu yüzden "muhafazakârlar"la mücadele eden "radikaller"i, esas olarak küçük memurlar destekledi.

Görüldüğü gibi "çağdaşlaşma" hareketiyle ilgili değerlendirmemiz, Anglosakson sosyolojisinin değerlendirmelerinden oldukça farklı. Bu hareketin, "yenilikçiler"le gelenekçiler arasındaki temel çelişki çevresinde toplumsal dinamiği billurlaştıran bir kuvvet olarak yorumlanamayacağına, devletin ve aynı nedenle "radikaller"in dinamiğinin de batılılışmaya indirgenemeyeceğine inanıyoruz. İktisadiyat, ulusçuluk ya da halkçılık kurumları gibi batılılaşma da devletin egemenlik stratejisinin

29. Örneğin 1908 darbesi sırasında devleti destekleyen "kitleler", askeri lise öğrencilerinden başkası değildi.
30. Akşin (1979), s. 42.

bir bileşeniydi.[31] Dışarıya karşı ise siyasal bağımsızlık stratejisinin bir parçasını oluşturuyordu: Artık, uygar ülke konumuna ulaşılmıştı, o halde "uygarlığın beşiği" olan ülkelerle eşit koşullarda görüşmeler yapılabilirdi.

> "Ülkemizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çabamız Türkiye'de çağdaş, yani batılı bir yönetim kurmak. Uygarlık içinde yer almak istediği halde Batı'ya yönelmeyen bir ulus olabilir mi?"[32]

Daha cumhuriyetin kurulduğu gün verdiği söylevde Mustafa Kemal, devlet, hatta hükümet eliyle çağdaşlaşma sorununu böyle dile getiriyordu.

Her ne kadar batılılaşma, tarihin kesintiye uğramasına ve iktidar simgelerinin değişmesine yol açmış olsa da bu kesinti ve/ya da bu aktarma hareketi modelin tümünün içselleştirilmesine neden olmadı. Devlet, seçimini yaparken olanakların ve zorunlulukların çerçevesini zorlamadı. Tanrı'ya dayanarak meşrulaşma çabasına sırt çevirdiyse de, kerim devlet simgesinden vazgeçmedi. Bir yandan İsviçre'nin Yurttaşlık Yasası'nı benimserken diğer yandan İtalya'dan Ceza Yasası'nı ithal etti. İktidarın karizmatik boyutlarını, M. Kemal'in kişiliğinde olabildiğince genişletmeye çalıştı. O, "Türkler'in atası", "ulu önderi", "XX. yüzyılın en büyük yaratıcısı"ydı. Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından M. Kemal'e, Osmanlılara özgü "gazi" unvanının verilmesi ve cumhurbaşkanı olarak M. Kemal'in işgal ettiği fiili konum, Osmanlı'dan cumhuriyete geçişte iktidar simgeselinin sürekliliğini aydınlatır.

Türkiye Cumhuriyeti, devlet eliyle çağdaşlaşmanın tek örneği değildir. Çağdaşlaşma konusunda özlü bir model oluşturan ülkelerin tarihine göz atıldığında özellikle de Almanya, İtalya ve Japonya'da yaşanan toplumsal değişiklikler gözönüne alındığında,[33]

---

31. Bu nedenle, dini bütün generaller bile, 1923 ve 1924'te padişahlığın ve halifeliğin kaldırılmasını istiyor, hatta şart koşuyorlardı. Hikmet-i Hükümet mantığı, dini inançlarından daha ağır basıyordu. Yeni kurumların oluşturulmasından sonradır ki generaller, bir muhalefet kanadında yer almaya başladılar. Weiker (1973), s. 47-48.
32. M. Kemal, Cumhuriyetin ilanı nutku, 29 Ekim 1923.
33. Barrington Moore (1969), s. 347 ve sonrası.

devletin "muhafazakâr bir çağdaşlaşma" etmeni olduğu görülecektir.

A. Touraine'e göre, iktisadi gelişme çağdaşlaşmaya indirgenemez, "çünkü, gelişmenin kendisi oluşmakta olan çağdaşlaşmış toplum tipini belirler". Gelişme eylemi, devlet veya yabancı sermayeyle kurduğu ilişkilere bağlı olarak, ya bağımlılıkla mücadele eder ya da onu pekiştirir.[34]

Bağımlılık, çağdaşlaşma... bu tür kopma ve (yeniden) oluşum hareketleri, ancak ve ancak devlet yapısı içinde çekip çevrilebilir. Özellikle de çağdaşlaşmaya doğru "etkin bir sürüklenme" söz konusuysa ulusal devlet hayati bir önem kazanır. Artık o, geleneksel egemenlik biçimlerinden kopmayı ve ulusal bütünleşmeyi sağlayan kuvvettir. Her şeyi akılcı hale getiren, bütünleştiren, çağdaşlaştıran ve yatırımların büyük bir bölümünü denetim altında tutan artık odur.[35]

Bir toplum bizatihi ne muhafazakârdır ne de modernleşmeci. Aynı kural toplumsal aktörler veya sınıflar için de geçerlidir.[36] Her toplumsal sınıf ve aktör, her toplum, bir varoluş esnekliğinden, bir seçme serbestliğinden yararlanır. İnsanlar çoğu kez hem "değiştirme" hem de "muhafaza etme" isteğini aynı anda içlerinde taşırlar. Türkiye'nin görüp geçirdiği devlet adamları, iktidarın yaşadığı bu ikilemin anlamlı bir örneğidir: Yönetici olmak, ayrıcalıklı bir konuma ulaşmak ve toplumda kazandıkları üstünlüğü güvence altına alan biçimi muhafaza etmek[37] ya da giriştikleri değişim hareketini, iktidarlarının tehlikeye düşmesi pahasına sürdürmek.

Türk Devleti, batılılaşma atılımı yaparken anlamlı bir toplumsal hareketten destek görmediği –ve zaten böyle bir arayış içinde olmadığı– için, sırtını kendi kadrolarına dayadı. Bu yüzden de *laik ve akılcı* bir seçkinler topluluğunu hemen yaratması gerekiyordu. Bu topluluk, toplum tasarısını gerçekleştirme işini üst-

34. Touraine (1973), s. 41.
35. Touraine, *ay.y.*, s. 493.
36. Örneğin köylülüğün, sapına kadar muhafazakâr bir sınıf olduğu öne sürülür; oysa Makhno ayaklanmasında ya da Çin'de ve Portekiz'de köylülük, başka olaylarda oldukça muhafazakâr bir tavır takınmakla birlikte değişim hareketlerinin ön saflarında yer almıştır.
37. Balandier (1981), s. 296.

lenebilecek güçte olmalı ve daha da önemlisi, kendini bir kitle hareketiyle ikame edebilmeliydi.[38]

Büyük bir bölümünü bürokratların oluşturduğu bu seçkinler grubunun işlevi, siyasal sorunlara çözüm bulmak ve toplumsal dengeyi korumaktı;[39] daha sonraları bu grup sadece biçimsel olarak var olmaya başlayan parlamenter sistemin yerini aldı. Seçkinler grubu içinde bir de ara sınıf vardı. Girişimci olma özelliği gösteren bu sınıfın davranışları, devletin benimsediği stratejilerle uyum halinde olmak zorundaydı. Cumhuriyetin ilk yıllarında, bu girişimcilerin çok büyük bir bölümünü (toptancı tüccarlar, devlet müteahhitleri, ithalatçılar, emlakçılar ve birkaç sanayici) memurlar oluşturuyordu. Oysa devlet hesabına iş yapan kişiler, konumları gereği ona bağımlı oldukları ve siyasal yapılarla ayrıcalıklı bir ilişki kurdukları için, pazar için çalışan bir özel sektörden daha kolay denetlenebilecek bir toplumsal kategori oluşturuyordu.[40] En azından Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devlete sadık bir ara sınıf olarak ortaya çıkıp potansiyel olarak merkezkaç çıkar kuvvetlerinden oluşan bir hareketi, yani iktisadi alanın kurumlaşması hareketini çember içine alıyorlardı.

B. "DEVLET ELİYLE DEVRİM" VE EMREDİLEN TOPLUMSAL DEĞİŞİM

İmparatorluktan cumhuriyete geçilmesiyle birlikte bürokrasi de kurallarını laikleştirmeye, kuralcı-dinci değerlerini terk etmeye yöneldi; bunların yerini yine kuralcı, ancak laik değerler aldı.[41]

"Yeni" bürokrasinin hiç de esnek olmayan yapısı, özellikle üç ana ilke çevresinde biçimlendi: Laiklik, cumhuriyetçilik ve ulusçuluk. Bu üç ilke, rejimin kutsal ilkeleriydi. Bunların, kısmen de olsa tartışma konusu yapılması devlet terörünün ortaya çıkması

38. Frey (1965), s. 166-167.
39. Sunar (1974), s. 122-123.
40. Touraine (1973), s. 493, varlığını devlete medyum olanların oluşturduğu çevrenin, bağımlı bir toplumda, marjinaller ya da tarım işçileri ve sanayiciler kadar önemli bir toplumsal kategori olduğunu öne sürer.
41. Kazancıgil (1973), s. 27, bu değerlerin "kesinlikle esnek olmadığını, kuralcı ve durağan olduklarını" belirtiyor.

için yeterliydi. Üç ilke bunları tamamlıyordu: Halkçılık, inkılapçılık[42] ve devletçilik. 1931'de CHP'nin programında bir bütün olarak yer alan bu ilkeler, daha sonra anayasaya da girdiler. Böylece TC Devleti'nin ideolojik iskeletini resmen ifade eder oldular.

Cumhuriyet düşüncesiyle bir bütün oluşturan laiklik, *kışkırtılmış* toplumsal değişimin birinci ekseniydi. Çoğu kez bu değişim sürecine eşlik eden şiddet, belli bir tarihsel sürekliliği ve bir tasarıyı yansıtıyordu. İktidarın, laikleşme tasarısını eleştiren her tür gösteri karşısında derhal ve şiddet kullanarak tepki göstermesi Jöntürkler'in benimsediği temel siyaset anlayışından farklı değildi: Diktatörlüğe özgü yöntemler kullanarak toplumsal değişimi dayatmak.

Milliyetçiliğin ayırt edici özellikleri laikliğin özelliklerinden farklı değildi. Milliyetçilik de seçkinlerin tarihsel bir tasarımının ürünüydü ve cemaatlerden homojenleştirilmiş topluma geçerken birleştirme öğesi olarak kullanılması öngörülüyordu.

Milliyetçiliğin siyasal tasarısı, Müslüman olmayan ya da imparatorluğun ücra köşelerinde yaşayan toplulukların milliyetçi-ayrılıkçı istekleri karşısında gösterilen bir tepkinin ürünüydü. XIX. yüzyıldan Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan dönemde, imparatorluğun eski topraklarında boy veren milliyetçi devletler, merkezi iktidarın temellerini şiddetle sarstılar. Geleneksel iktidar, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, toplumsal bütünlüğü ve kendi meşruluğunu sürdürebilmek için dine (Müslümanlık) dört elle sarıldı; çünkü ancak bu yolla bütün "inananlar"ı (*ümmet*) aynı otoritenin çatısı altında toplayabilirdi.

İttihat ve Terakki içinde, İslam birliğini savunan bu görüşe karşı çıkan, milliyetçi, ancak tutarsız bir ideoloji gelişti. Bu ideoloji tutarsızdı, çünkü bir yandan Türkçülüğe dayanıyor, diğer

42. Bu ilke, toplumsal çalkantıların ya da devrimlerin sürekliliğini amaçlayan bir siyaset felsefesini ifade etmekten uzaktır. Kastedilen, gerçekleştirilen reformların savunulması konusundaki kararlılıktır. Yalnızca savunmaya yönelik olmakla kalmaz aynı zamanda sınırlayıcıdır. Von Beymer bu çelişkili tavrı, Batı Avrupa'daki sosyal demokratların tavrına oldukça yakın bulur. Von Beymer'e göre bu terim, sosyal demokratların savunduğu reformizmle eşanlamlıdır. Von Beymer (1981).

yandan da devletin monarşik ve dindar görünümüne bel bağlıyordu.[43]

Kürt ve Arap milliyetçiliğinin uyanışından sonradır ki küçük bir azınlığı oluşturan radikal aydınlar ve askerler içinde gerçek bir Türk milliyetçiliği gelişmeye başladı.[44] Bu hareket batılılaşma hareketiyle bir bütün oluşturdu. Dinsel meşruiyetin yerini ulusçuluğun almasını ve Avrupa'nın gözünde, ulus-devletin artık kurulduğu izleniminin yaratılmasını sağladı.

Devletin son anda bulduğu bu destek, yani "ulusal kimlik", gerçekte pek milliyetçi özlemler taşımayan ve hiçbir zaman ayrılıkçı bir tavır içine de girmeyen bir topluluğun, Türkler'in kimliğiydi.[45]

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yaşayan Müslümanlar, yavaş yavaş Osmanlı-Müslüman ve evrenselci bir kimlik kazanmışlardı; bu kimlik içinde Anadolu'nun anlamı anavatan değil "müminlerin yaşadığı topraklar"dı,[46] Anadolu, Türkler'in anavatanı da değildi. Bu yarımada üzerinde yaşayan insanların dinsel kimliği büyük bir çeşitlilik gösteriyordu ve bunlar gerçek anlamda etnik birlik temelinde oluşan cemaatler değillerdi. Anadolu'da yaşayan Hıristiyanlar'ın önemli bir bölümü giderek müslümanlaşmışlardı. Göçebe Türkmenler ise etnik olarak Türktüler.

Ulusal devlet "Osmanlı halkları"na yeni "*ulusal* kimlikleri"ni sundu sunmasına; ne var ki onlar bu kimliği hemen kabul et-

43. İstanbul'da bulunan sivil bürokratların büyük bir bölümü iktidara ilişkin bu İslamcı tahayyüle bağlı kaldılar. Aynı biçimde, Kurtuluş Savaşı'nın yüksek rütbeli subaylarının önemli bir bölümü milliyetçi dindar söylemden vazgeçmek istemediler ve padişahlığın ortadan kaldırılması karşısında ölçülü (1922), halifeliğin yıkılması karşısında da oldukça sert bir tavır takındılar (1924). Bu kişilerin oluşturduğu gayri resmi muhalefet, iktidar içindeki zorbalık eğilimlerinin artmasıyla birlikte kısa bir süre sonra silinip gitti. İttihat ve Terakki'nin sol kanadı, savaş sırasında Bolşevik-İslamcı bir yaklaşıma doğru kaydı; ancak SSCB'nin güvenini kazanamadığı için gelişemedi.

44. Ahmad (1969), s. 174; Avcıoğlu (1973), Cilt I, s. 174.

45. Avcıoğlu (1978), göçebe "Türk" kabilelerinin bir ulus kimliği taşımalarının olanaksızlığına değiniyor, s. 39, Cilt I.; R. Nur'a göre, Türkçülüğü ve Türkolojiyi yaratanlar, başta Rudolph Vambery ve L. Cahon olmak üzere, Avrupalı araştırmacılardır, *Türk Tarihi,* Cilt I, s. 175; Avcıoğlu, (1978), s. 16, tarafından aktarılıyor.

46. Kushner (1977), s. 50. Robinson'a göre (1963), s. 37, halk, kendisini Türk değil Müslüman, aydınlar da Osmanlı olarak görüyordu.

mediler.[47] Ayrıca iktidarın en önemli sorunu kendi varlığıydı. Esas olarak devlete bir "ulus" ve bir "vatan" bulmak gerekiyordu!

Devlet, % 90'ı okuma-yazma bilmeyen bir nüfusun alfabesini değiştirdikten sonra kendine Osmanlı İmparatorluğu dışında, Müslüman olmadan önceki göçebe "Türk" topluluklarının uzak geçmişinde bir tarihsellik aramaya koyuldu.[48] Bu arayış 1930'larda "Türk Tarih Tezi" ve "Güneş-Dil Kuramı" olarak meyvesini verdi. Her ikisi de şoven ve kısmen ırkçı olarak değerlendirilebilecek tezlerdi.[49] Türkler'in kökeninin araştırıldığı bu tezlerde, Önasya konusunda, Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik saldırgan söylemine yakın bir üslup kullanılıyor ve o dönemlerde uygarlık tanımı yapılırken Avrupa'nın merkez olarak kabul edilmesine karşı duyulan tepki dile getiriliyordu.[50]

1930'lar, yönetimin giderek daha müdahaleci bir tavır takındığı yıllar oldu. Liberalizmin Batı modeli, iktidarı düş kırıklığına uğratınca bu kez, Almanya'da, İtalya'da ve Balkanlar'da egemen olan yeni güdümcülük akımı benimsendi.[51] Güdümcülüğün ön plana çıkmasıyla birlikte yönetim radikalleşti ve iktidarın dirijizm eğilimleri kuvvetlendi. Reformlara karşı koyan hareketler kanlı bir biçimde bastırıldı.

Tarihselliğin, Touraine tarafından tanımlanan iki boyutu, 30'lu yıllarda, hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkıyordu: Kültür modeli ve birikim.[52]

Ne var ki İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, "tarihsel eylem"in yönetimi, açık ve kurumlaşmış bir mücadelenin nesnesi olamadı. Devlet-ulus-parti tanımının yapılması, önderin karizmatik özelliğinin ulusal konularla "rutinleştirilmesi" toplumun kültürel ikili zıtlığını yok etmediği gibi onun yerleşmesine katkıda bulundu.[53]

47. Y. K. Karaosmanoğlu *Yaban* adlı romanında, Anadolu köylülerinin Ulusal Kurtuluş Savaşı karşısındaki kayıtsızlığını dile getirir. Köylüler "Türkler"i dağlı göçebeler (*"Türkmenler"*), kendilerini de Müslüman olarak görürler.
48. Georgeon (1982), 20'li yıllarda görülen bu "Türklük" arayışını oldukça iyi betimliyor.
49. Beşikçi (1977), s. 40-61 ve 148-150.
50. Avcıoğlu (1978), Cilt I, s. 23-24.
51. Robinson (1963), s. 111: "Türkiye'de devletçilik tarihsel, toplumsal, siyasal ve ekonomik çevreyle uyum halindeydi"
52. Touraine (1973), s. 10. Üçüncü boyut ise bilgidir.
53. Kazancıgil (1973), s. 25.

*Kemalizm*in diğer temel ilkeleri ilk üçü kadar kutsal değildi. Bunların tartışma konusu yapılması devletin şiddete başvurmasına yol açmıyordu. Bunlar "üç kutsal ilke"nin (cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik) tersine, daha çok CHP'ye özgü ilkeler konumundaydılar.

Bunların içinde "inkılapçılık", laik reformların sertleştirilmesi, geniş kitleler içinde yaygın olarak görülen, ancak kendini ifade edemeyen, hatta örgütlenemeyen her tür gelenekçi muhalefetin şiddetle bastırılmasına yönelik hareketlerin meşrulaştırılması olarak algılandı.[54]

Bütün bunlara karşılık, toplumsal tasarımların altüst olması karşısında toplum üyelerinin tümüyle edilgen kaldığını söylemek yanlış olur. En büyük tepkiyi, insanların kendilerini doğrudan ilgilendiren bir değişiklik, kılık-kıyafetin değiştirilmesi zorunluluğu aldı. Cumhuriyetin ve laikliğin ilan edilmesi bu denli yaygın bir dirençle karşılaşmamıştı. Farklı tepkilerin nedeni, cumhuriyet/padişahlık ve laiklik/şeriat gibi ikilemlerin toplumsal tasarımda farklı iktidar biçimlerine tekabül etmesi; buna karşılık kılık-kıyafet değişikliğinin toplumun günlük yaşantısını doğrudan etkileyen bir müdahale olmasıydı.[55] Aynı biçimde, Kürt ayaklanmaları, milliyetçi ve dinsel konular çevresinde gelişmekle birlikte toplumun tümünü kucaklamayı başaramadı. Fesin yasaklanması ülkenin dört bir yanında tepkiyle karşılandı. Devletin yanıtı ise son derece sertti. İstiklal Mahkemeleri, 1925 Aralığı ile 1926 Şubatı arasında kalan dönemde "Şapka Devrimi"ne karşı çıkan 57 kişiyi astırdı.[56] Bu kurum, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in jakoben söylemine dayanıyordu. M. Kemal 1923'te yaptığı bir konuşmada, "Kan akıtılmadıkça devrimler ayakta kalamaz ve bir devrimi ebediyen yaşatmanın tek yolu kan akıtmaktır"[57] diyerek neredeyse kan akıtmaya özel bir anlam yüklüyordu.

54. CHP yöneticileri, pek çok kez, inkılapların gerçekleştirilmesi sırasında şiddete başvurulmasının bir zorunluluk olduğunu iddia ederler. Recep Peker'in İnkılap Ders Notları, kendi döneminin bu konudaki en sistemli tavrını oluşturur.
55. H. Adıvar'a göre, "kemalist" devrimler içinde en çok tepki toplayan şapka reformu oldu, *Dictatorship and Reforms in Turkey* (Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar), Yale Review, Kasım 1929, s. 30, Aktaran Tunçay (1981), s. 151.
56. Tunçay (1981), s. 158.
57. Tunçay (1981), s. 149.

Buna karşılık, halkçılık ile devletçiliğin bu bütün içindeki işlevi, esas olarak işlemseldi. Savunmacı cepheleri daha sınırlıydı. "Üç ilke"den farklı olarak, konumları daha esnek ve bu bakımdan da daha belirsizdi.

Yeni kuşak araştırmacılar,[58] Durkheim pozitivizmi ve dayanışmacılığının, Cumhuriyet Devleti'nin kurulmasını sağlayan ideoloji üstündeki etkilerine dikkat çekerler.[59]

Gerçekten de "halkçılık", İttihat ve Terakki'ye egemen olan eğilimlerden biriydi. 1918'de dağılan bu örgütün üyeleri 1920'de Ankara'da yapılan ilk ulusal meclis toplantısına katıldılar ve Durkheim'ın dayanışmacılık prensibini geliştirerek bunu bir siyasal tasarıya, yeni kurulan devletin toplumsal örgütlenme sistemine dönüştürdüler.[60] İşbölümü *örgütlendiği* için "ulusal dayanışma"nın ön plana çıktığı organik bir toplum; birliği, "devletin temel bileşenine, temel siyasal birime" dönüştüren bir siyasal sistem;[61] toplumsal örgütlenmeyle pekiştirilen bir meslek ahlâkı... bu akımın ayırt edici özellikleriydi. Bu akım karşısında Mustafa Kemal "halkçı" bir karşıt-program önerme zorunluluğu duydu. M. Kemal'in "Halkçılık Programı", Meclis'te epeyce yandaş toplayan ademi merkeziyetçi, bürokrasi karşıtı ve şurâcı görüşlere oranla çok daha ılımlıydı.[62]

"Halkçılık Programı" uzun tartışmalardan sonra kabul edildi ve Ankara Meclisi'nin ilk anayasasını oluşturdu. M. Kemal mesleklere göre temsil sistemiyle uzak-yakın hiçbir ilgisi olmayan, halkçı söylemden yararlanarak ulus-devleti kurmayı hedefliyordu.

Program Osmanlı geleneğine bağlı kalarak, toplumsal dengeyi siyasal planda ele alıyor ve açıkça belirtmese de "dayanışmacı" tezleri yadsıyordu. Ancak yine de kemalist ekip, Durkheim'ın söyleminden uzak kalamadı.[63] Özellikle de "yoksul bir ülke"de

58. Z. Toprak, "Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", İTİA (1977); Tekeli ve Şaylan, (1978); Sunar (1974); Aktar (1982).
59. Cumhuriyet Devleti ifadesiyle, kurumlaşarak tek meşru söylem haline dönüşen milliyetçi, laik ve cumhuriyetçi söylemi belirtiyoruz.
60. Tekeli ve İlkin, "Ali İhsan Bey ve mesleklere göre temsil programı", İTİA, (1977).
61. Durkheim (1978), s. XXI.
62. Tekeli ve Şaylan (1978), s. 66-68.
63. *De la Division du Travail Social* (İçtimai Taksimi Amal) adlı yapıtın çevirisi,

bulunan çeşitli meslek gruplarının "ortak çıkarlar"ı olduğunu tanıtlamak ve böylece, toplumun işleyişinde bazı çatışmaların görülebileceği düşüncesini saf dışı bırakmak için Durkheim'ın sosyolojisi el altında tutuldu.[64] Daha da önemlisi, bu "milli dayanışma" ideolojisi, tek bir partinin, "Halk Partisi"nin yeterli olduğu düşüncesine meşruiyet kazandırıyordu.

Ne var ki ideoloji kavramının, sosyolojik görüşün çalkantılarını betimleme konusundaki gücü sınırlı kalmıştır. "Solidarist" anlayışın birleştirici kuvvetini daha iyi anlamak için, iktidar kavgalarının en zorlu anlarında bile, Ulusal Kurtuluş Savaşı simgesinden kaynaklanan toplumsal tasarımı gözönüne almak gerekir. Kemalist ekip iktidarının meşruiyeti, ister istemez bütünleştirici olan bir savaştan geliyordu.

Durkheim'a da başvurularak kuvvetlendirilen bu söylem, aslında imparatorluğun benimsediği siyaset felsefesinin bir uzantısından başka bir şey değildi. Bu felsefeye göre devlet en yüce örgütlenmeydi ve toplum hem bir bütün oluşturuyordu hem de onun altında yer alıyordu. Böylesi bir tarihsellik içine sıkışan "halkçılık", yönetime özgü bürokrasi geleneğinin çeşitli görünümlerini daha da belirginleştirdi.[65] Gelenekçi toplumsal başkaldırılar karşısında halk adına, ancak halka karşı müdaheleler yapılmasına fırsat verdi.

1936'da CHP Genel Sekreteri, ulus kitlesi halkçı duygularla bütünleşmedikçe ulusal birliğin yaratılamayacağını belirttikten sonra halkçılığın tanımını yapıyordu: Devletin, "halk için ve halka rağmen" sürdürdüğü bir eylem.[66] Karpat'ın da altını çizdiği gibi, kuramsal olarak halk için yönetim biçiminde ifade edilen ilke, uygulamada yönetim için halk halini almıştı.[67]

---

ikinci baskı için hazırlanan önsözle birlikte 1923'te yayımlanan TBMM kitapları arasında yer alıyordu.

64. 1921'de Mustafa Kemal "halkın yönetimi" ilkesini savunuyor, söyleminde sosyoloji ilkelerinden destek alıyor ve sosyolojiyi bilimlerin bilimi olarak sunuyordu. Fethi Naci (1968), s. 34-35; "Muhtelif meslekler erbabının menfaatları yekdiğeriyle imtizar halinde olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve umumî heyetiyle hepsi halktan ibarettir" diyordu (1923), Z. Toprak'tan, *İTİA* (1977), s. 21. Bu homojen sosyoloji görüşü CHP'nin bütün programlarında yer aldı.

65. Heper (1976), s. 94.

66. Tekeli-Şaylan (1978) R. Peker'den yaptıkları alıntı, *İnkılap Dersleri*, 1936.

67. Karpat (1968), s. 250.

20'li yılların ikinci yarısından başlayarak topluma egemen olan örgütlenme devlet-ulus-parti üçlüsüydü. Seçimler biçimsel olarak yapılıyor, adayları, doğrudan doğruya Mustafa Kemal belirliyordu. Birkaç yıl sonra bu denetim daha da katılaştı: CHP İl Başkanı valilik, CHP Genel Sekreteri de İçişleri Bakanlığı görevlerini üstlenmeye başladılar. Bu mekanizmayı kuvvetlendiren başka bir yaygın düşünce daha vardı: "Ebedi şef", yani Cumhurbaşkanı ve CHP Başkanı.

Bununla birlikte Kemalist halkçılık, bu hareketin halkı seferber etmesinden özenle kaçındı. CHP, hiçbir zaman bir kitle partisi olmadı, çünkü her zaman iktidar, kitlelerin gücünün artıp taşmasından korktu.

Toplumsal hareket içinde önemli kurumsallaşmış dayanakları bulunmayan kemalist halkçılık, toplumsal yaşamın demokratikleşmesi sürecini de başlatamadı. "Halkın ulusal egemenliği" düşüncesini içeren "89 devrimcileri" söylemiyle iktidarını meşrulaştıran kemalizmin esas amacı, devletin toplumsal ve ekonomik örgütlenme üstündeki denetimini artırmaktı.

Nitekim, 1924'te halifeliğin kaldırılması konusu tartışılırken eski bir hukuk profesörü olan Adalet Bakanı, bu olayı Tanrı iradesinin çağdaş zamanlardaki tecellisi olarak nitelendiriyor ve artık, "halkın, kendi işlerini kendi kendine yönetebildiği"ni söylüyordu.[68] Radikaller halkçılıkla devletçiliği bağdaştırma ve bunun girişimlerine belli bir kitle desteği sağlaması doğrultusunda da çaba göstermediler. Tam tersine, bu iki ilkenin bütünleşmesini engellemeye ve halkçılığı devletçiliğin meşru temeli haline getirmemeye dikkat ettiler. Bu kaygı Türkiye'deki "devlet eliyle kalkınma hareketi"ni tekilleştirerek onu, Suriye Baas Partisi[69] ve özellikle Nasırcılık'tan farklılaştırdı.[70]

M. Kemal, 1931'de verdiği söylevde, devletçilikle CHP programının "demokratik ve halkçı" özelliklerinin, kesinlikle birbirinden ayrı tutulması gereken ilkeler olduğunu ortaya

68. Melia (1929), s. 45.
69. Hannoyer ve Seurat (1979).
70. Abdel-Malek, *Égypte, Société Militaire* (Mısır, askeri toplum), Seuil, Paris, 1962; F. Rivier, *Industrie et politiques industrielles en Égypte* (Mısır'da sanayi ve sanayi politikaları), Cermoc, P.U.L, Lyon, 1979.

koydu.[71] Devletçilik, halk iradesinin bir ürünü değil, devletin düzen ve kalkınma gereksinimlerini karşılayan bir araçtı. Radikal akımın, 1933-1934 döneminde başta gelen sözcülerinden biri, bu konuda şunları söylüyordu: "Bizim için devletçilik eski *ordulaşmış millet* rejiminin modern şartlar ve zaruretler altında tecelli etmiş şeklidir."[71]

Bununla birlikte A. Touraine'in önerisi gözönüne alınarak şu tür bir değerlendirme yapılabilir: "Güdümcü" bir toplumda devlet, bağımlılığa ve (ya da) arkaizme karşı verdiği mücadeleyle kendini tanımlayan bir iktidarın, siyasal niyetle ekonomik eylemin tam bir özdeşlik göstermesini şart koştuğu bir alandır."[72]

Devlet, toplumun bağrında örgütlenmemiş bir muhalefetin, bir direnmenin geliştiğini sezince önce kendi ekonomik devletçiliğini hasır altı eder. Cumhuriyet rejiminin açık kutsal ilkeleri arasında devletçiliğin yer almaması bu söylem değişikliğini kolaylaştırır. Devlet, söylem seviyesinde böyle bir değişikliği kabul edecek rahatlıktadır. Hatta bu değişiklik için gerekli ortamı, kimi kez kendisi bile yaratır. Artık devletin varlığını somutlaştıran kurumlar ayaktadır. İşte laiklikle devletçilik arasındaki fark da burada yatar. Devletçiliğin görünmeden var olması, bazı koşullarda daha etkili olur.

Örneğin, Türkiye'de devletçilik ilkesi 1950'den sonra resmen terk edilmesine rağmen güdümcülük, özellikle "liberaller" tarafından sürekli olarak geliştirildi. Ancak, ister "liberal" olsun ister "radikal", hiçbir iktidarın elinin altında iradeci, disiplinli ve üretimci, gelecek zamanların mutluluğu için maddi özveride bulunmaya hazır bir toplum hazır bulunmadı. Zaten hiçbir zaman toplumlar, sadece kendi arzularıyla ve kendi kendilerine kalkınmazlar.

71. Aydemir (1934), s. 9.
72. Touraine (1976), s. 245-246.

3. GÜDÜMLÜ EKONOMİ. DEVLET DÜZENİ VE KALKINMA KARŞI KARŞIYA GELİNCE...

Üçüncü Dünya'nın çeyrek yüzyıldan beri oluşturduğu alanda pek çok devlet, ekonomi toplumunu kurma işlevini yerine getirdi. Ekonomi toplumu, işletmenin toplumsal ilişkilerin kavşağına yerleştiği ve ekonomik gelişmenin hem maddi hem de simgesel olarak toplumu hareketlendiren bir mitosa dönüştüğü toplumdur.

Zamanımızda, gelişmemişlikten azgelişmişliğe (ya da Japonya'daki gibi bir gelişmişlik haline) geçiş; özerk ve topluma bütünüyle içsel bir hareket çevresinde gerçekleşmiyor; böylesi bir geçişin gerçekleşmesi için devletin süreci yönlendirmesi gerekiyor.

Geleneksel olarak, devletin kalkınmacı rolünü açıklamak için "teknik" yanıtlar vermekle yetinilir: Sermayenin, tekniğin, üretici

güçlerin vb. birikiminin az olması yeterli bir açıklama olarak kabul edilir. Bu önerilerin hepsi çevrimseldir. Sermaye birikimi yetersiz olduğu için kalkınma gecikir, kalkınma geciktiği için sermaye birikmez. Kalkınma edebiyatına egemen olan doğrusal ve evrensel gelişim inancı bu fasit dairenin esas sorumlusudur. Söz konusu çevrimsel yaklaşımlara yönelik sağlam eleştirilerin ifade edilmesi için kalkınmanın iflas ettiğini kabul etmek, yani 1970 sonlarını beklemek gerekecekti.

Normatif ve çevrimsel kalkınma edebiyatının bizi en çok ilgilendiren yanı, kalkınmacı devletlerin eylemini tek bir akılcı davranış modeline indirgemesidir. Üstelik de bu akılcılık modelini, iktidar kavramını kendi çözümleme alanının dışına çıkarma gibi büyük bir çelişkiye düşen "iktisat bilimi"nin üretmesi.[73] Oysa modern devlet, kendi toplumunu, yani *kendi tarihsel ve maddi varlık alanını* kalkınma sorunsalına sürükleyerek, kendine özgü akılcı yollar izler. Bunlar devletin iktidar ilişkilerinin ve iktidar tasarımlarının işlevidirler. Bu stratejilerin toplumsallaşması girişimi kalkınma tarihini ve toplumsal değişimin yazgısını belirler.

Bu sorular, birbiriyle ilişkili iki ayrı düzlemde yanıtlanabilir. Birinci düzlemin temel boyutu bağımlılıktır. Tarihten yola çıkarak ekonomi toplumuna ulaşmak çoğu kez tarihsel eylemin gerçek sonuçtan üstün tutulduğu bağımsızlık stratejisinin bir parçasıdır. Bu strateji, toplumu bağımsızlığa ulaştıramasa bile toplumsal düzeni altüst eder. Çoğu kez bu strateji, sömürgecilik sonrasında kurulan devletler için iktidarın yeni hatta kimi kez ilk tarihidir. Bu anlamda iktidarın pekiştirilmesi ve/ya da doğrulanması söz konusudur.

İkinci düzlem bizi çok daha yakından ilgilendiriyor; çünkü bu düzlemde işletmenin bir kurum olarak özgüllüğü ve sonra da sanayileşmeyle kalkınmanın gerçekleştiği ortam olarak özgüllüğü dikkate alınıyor. Bu çerçeve içinde yer alan ve en çok dikkat çeken nokta kamu girişimleri. Çünkü, ele alınan tüm az gelişmişlik süreçlerinde, kamu girişimleri, çoğunlukla temel bir yer tuttukları gibi,[74] devlet iradesi kamu girişimi aracılığıyla kendini meta kurumu biçiminde gösterir. Böylece devlet iradesiyle kamu iş-

73. Perroux (1973), s. 9 ve 22.
74. Greffe (1979), s. 3.

letmesi arasında organik bir bağ kurulur.

Kamu girişimi, her şeyden önce bir işletme olduğu için toplumun standartlaştırıldığı ve homojenleştirildiği, geleneksel ilişkilerin içselleştirildiği ya da yok edildiği ve buna bağlı olarak da, "yeni" iktidarın tekrardan üretildiği ayrıcalıklı bir alandır. Kapitalist kurumsallaşma süreci içinde kamu girişimi, devlet ile işletme arasında özdeşlik kurulması için en uygun zemini oluşturur.[75] Kamu mülkünün bir öğesi olan kamu girişimi, devlete özgü dürtülerin stratejik amaçlarla kullanılabilmesini sağlar.[76]

Bu durumda, şöyle bir soru akla gelebilir: "İktisadiyat toplumu"nda, iktidarın yeniden üretilmesi süreci bir üst belirlenmeye mi tabidir?

Hiyerarşik yapısı geleneksel kurallar uyarınca biçimlenmiş bir cemaatte rollerin (yeniden) belirlenmesi bile, tek başına iktidarın elde tutulması ve yeniden üretilmesi anlamına gelir. Oysa ekonomi toplumunda, toplumsal hiyerarşi dağınık ve gizlidir. Sanayi üretimi iktidara, kuramsal olarak sınırsız bir kapasite sunar, ama derhal bu iktidarın karşısına yeni bir rakip çıkarır: Diğer güçlerin üretimi. Geleneksel toplumda siyasal örgütlenmenin yararlandığı denetim araçlarından farklı olarak, ekonomi toplumunda toplumsal denetim, kaçınılmaz olarak daha dinamik ve daha akıcı olmak zorundadır.

Kalkınmanın mantığı iktidar iradesini genişletmektir. Bu iktidar iradesi sanayide, toplumsal çevre üzerindeki egemenliğini artırabileceği yeni ve sınırsız bir ortam bulur.[77] Bu durumda söz konusu olan, kalkınmanın içselliği değil, nihai amaçları iktidar sorunsalıyla belirlenen bir sanayileşme iradesidir.

Türkiye'ye dönelim: Devlet elitleri XX. yüzyıl başlarında, Durkheim'ın öğretisine yönelirlerken bunun tek nedeni, Durkheim'ın "sınıf çatışmasız bir toplum" perspektifi sunması değildi.[78] Asıl neden bu bakış açısının, devletin temel kaygısını, yani düzen ve değişikliği aynı anda gerçekleştirme isteğini yan-

75. Lefebvre (1977), Cilt III, s. 160.
76. Monnier (1977), s. 185.
77. Austruy (1974), s. 55.
78. Durkheim'ın siyasal tasarısı, yani meslekler temelinde temsil görüşü, yönetici sınıflardan pek destek alamadığı gibi resmi kurumlar tarafından da benimsenmedi.

sıtmasıydı. Devlet iradi bir değişme süreci başlatmak, içinde bulunduğu durumdan daha üstün bir duruma, yani sanayi toplumuna geçmeyi ve buna bağlı olarak uygarlığa ulaşmayı tasarlıyordu.[79]

Ne var ki, "cemaat"ten "toplum"a geçerken ekonomi, merkezin gözünde merkezkaç kuvvetleri, düzensizliği ve *dağılmayı* kapsayan bir potansiyel güç taşıyordu. Durkheim'a göre:

> "İktisadi işlevleri diğerlerinden ayıran önemli bir olgu vardır. İktisadi işlemler bütün bir toplum yapısını temsil etmek ve onu yönetmekle yükümlü olan organla yani devletle, tanımlanmış ve kurallara bağlanmış ilişkiler içinde değildirler."[80]

Düzensizlik yaratan bu potansiyel güç karşısında kemalizmin benimsediği toplum ideali, iki tasarımın karışımından oluşan bir modeldi: Ulus olarak tasarlanan toplum ve pazar olarak tasarlanan toplum.[81] Pazar ulus olarak algılanıyordu, yani tasarımın ağırlığını taşıyan zemin iş bölüşümünün bütünleştirildiği zemindi. Buna karşılık, pazar ekonomisine özgü çıkar çatışmalarının varlığı kabul edilmek istenmiyordu.

"Tasada ve kıvançta ortak" bireylerin toplamı ve ortak bilincini devletin oluşturduğu bölünmez yapısal bir birlik olarak temsil edilen ulus düşüncesi gibi, pazar olarak görülen toplum da toplumsal ilişkilerdeki bu uyumun bir devamı olarak tasarlanıyordu.

Bu çerçevede, yukarıda sözü edilen uyumu gerçekleştirmek için Durkheim'ın önerisini benimsemek, zaten olanaksızdı; çünkü onun önerdiği mesleki siyasal örgütlenme kaçınılmaz olarak ademi merkeziyetçi bir ivme kazanacaktı. Özgün siyasal ku-

79. M. Kemal 1924'te şöyle diyordu: "Ulusal ülkümüz uygar bir topluluk olmaktır. Bir halkın değeri ve özgürlüğü, onun uygarlaşma yolunda gösterdiği çabayla orantılıdır. Bu çabayı gösteremeyen halklar, ister istemez bağımsızlıklarını yitirirler". Mélia'da (1929), s. 49.

80. E.Durkheim, *Le Socialisme* (Sosyalizm), P.U.F, 1971, s. 47-48. Yazarın Bordeaux'da verdiği dersleri (1895-1896) içeren ve ölümünden sonra yayımlanan bu kitap, o dönemde Türk seçkinler tarafından henüz okunmamıştı. Bununla birlikte aynı düşünce, "Division sociale du travail" adlı kitabın ikinci baskısı için yazılan önsözde yer almaktadır, s. XXVIII., *a.g.y.*: "Özü gereği (devletin), bütün bir toplumu her an etkileyebilecek bir etkinlik biçimiyle ilgilenmemesi olanaksızdı."

81. Sunar (1974), Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru, üç ayrı toplum düşüncesinin hep birlikte var olduğunu savunuyor: Ulus olarak toplum, medeni güvence olarak toplum (XIX. yüzyılda yapılan reformlar), pazar olarak toplum, s. 59.

rumlarından arındırılmış pazar toplumunun bilincini devletten başka bir şey veremezdi ve vermemeliydi.

Türkiye'de devlet yapısı içinde yer alan seçkinlerin Durkheim'ın düşüncelerine duydukları yakınlık, buraya kadardı. Çünkü, bunun ötesinde Durkheim, devletin çok özel ekonomik görevleri gerçekleştirmekte yetersiz kalacağını vurguluyordu[82] ve devletin asli görevinin, meslek gruplarına uyum sağlama olduğunu düşünüyordu. Patrimonyal devletin seçkinleri, böylesi stratejik bir rolden yani toplumsal denetim rolünden vazgeçebilecek kadar rahat değillerdi.

Devlete göre, onun siyasal egemenliği anlamını taşıyan ulusal egemenliğin elde edilmesi ve pekiştirilmesi, *güdümlü ulusal ekonomi*nin kurulmasına bağlıydı.

"Örneğin (Osmanlı İmparatorluğu'nda) devletin, ulusun ekonomik gereksinimlerini karşılamak için demiryolları, fabrikalar yapma özgürlüğü yoktu!" diyor 1923'te Mustafa Kemal.[83] "Tam bağımsızlık için ulusal egemenliği ekonomik egemenlikle pekiştirmek gerekir." Bu mantık uyarınca toplumun gelişmemiş ve buna bağlı olarak da devletin zayıf olmasının tek nedeni siyasal bağımlılık, kapitülasyonlar ve "milli teşebbüs" bir yana bırakılarak yabancılara tanınan ayrıcalıklardı.

Peki, devletin kendisi homojen bir yapıya sahip miydi? Parti-devlet, toplumsal tasarımın ifade edildiği ve belirlendiği tek yer olarak kaldığı sürece yeni normların içselleştirilmesi bir ölçüde gerçekleştirildi ve daha önemlisi toplumda görülen çıkar çatışmaları kolaylıkla denetim altına alınabildi. Ne var ki aynı çıkar çatışmaları yüzünden CHP, "uyumlu çıkarları temsil eden tek vücut bir yapı" olmaktan çıktı.[84] Muhalif görüşler iki kutupta billurlaştı: Patrimonyal-hukuki bürokrasinin stratejisi ve pazar ekonomisine daha açık olan yaklaşımlar. Bu iki yaklaşım, cumhuriyetin başlangıcından 1980'lere dek cumhuriyet tarihinin yazgısını belirledi.

Patrimonyal bürokrasinin söylemi, devletin yeniden üre-

82. E. Durkheim, *Division sociale du travail* için yazdığı Önsöz, s. XXXVI.
83. M. Kemal, İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında verdiği söylev, (1971), s. 248, Ökçün tarafından aktarılıyor.
84. Sunar (1974), s. 64.

tilmesine yönelik stratejilerin ekonomiyi belirlemesine dayanıyordu. Ekonominin, çağdaş yani "kurulu toplum"daki denetim sisteminin ana parçası olarak tanımlanması, Durkheim'ın ortaya attığı ve ekonomik etkinliğin devlet eliyle sürdürülmesini savunan görüşün bir uzantısıydı.

Durkheim'a göre, "devletle toplu yaşam dünyası" (ekonomik etkinlik) "arasında özel bir iletişim sistemi"nin bulunmaması "ilkesel olarak toplu yaşamı, toplum bilincinin dışına atıyor"du.[85] İktisat Bakanı Mustafa Şeref'in 1930'da yaptığı açıklamaların kaynağı da işte bu görüştü: "Hükümet hiçbir vakit iktisadiyatin hâkim noktalarını hodkâmlıktan güç alan ferdi menfaatların serbest, murakabesiz işgaline bırakamaz."[86]

Devletin bu iki yönlü kaygısını tanıtlayabilecek iki örnek verebiliriz. Birinci örnek, özel girişimlere verilen tekellerle ilgili. 20'li yılların sonlarına doğru, CHP içinde yer alan "liberal" eğilimli milletvekillerinden bir bölümü, bu tekelleri sert bir dille eleştirmeye başladılar; bazı kişilerin, devlet gelirlerinden çıkar sağlayıp en kısa yoldan zengin olmak için bu tekellerden yararlandığını öne sürdüler. Başbakan İnönü'nün savunması ise ekonomik alanda geçerli olan patrimonyal anlayışın anlamlı bir örneğiydi. İnönü'nün ortaya koyduğu gerçekler üç temel noktaya dayanıyordu:[87]

a) Aşar kaldırıldığı için devlet gelirleri ciddi biçimde azalmıştır; böyle bir dönemde tekellerden elde edilen gelir büyük bir önem kazanmaktadır;[88]

b) Tekeller, ulusal ekonominin kimi stratejik noktalarını yabancı girişimlerin egemenliğinden kurtarmışlardır;

c) "Tekellerin kendi etkinlik alanlarını belli bir düzene soktukları, tartışmasız kabul edilmesi gereken bir gerçektir. *Böylesi bir işlevin sınırlarını belirleyen, genel çıkarlar ve Hazine'nin haklarıdır.*"

85. E. Durkheim, *Le socialisme*, s. 48.
86. Özmen (1967), s. 154; M. Şeref sözlerine şöyle devam ediyordu: "O hâkim noktaları daima ve tamamen kendisi işgal edecek ve bu sayede memleketin efradı tarafından yapılan faaliyetleri koruyabilmiş olacaktır."
87. Boratav (1974), s. 74 tarafından aktarılıyor.
88. 1929-1930'da tekellerden elde edilen gelirler devlet gelirlerinin yüzde 19'unu oluşturuyordu. Thobie (1972), s. 149, çizelge.

İkinci örneğin kaynağı yine Başvekil İnönü'nün 1933'te Kadro dergisinde yayımlanan ünlü makalesidir:

> "İktisatta devletçilik siyaseti, bana her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu gösterdi. Asırların ihmalini telafi edecek, haksız tahripleri izmar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisatta yıpratacak âmillerden kurtarmak lazım geliyordu. Demek ki iktisatta devletçiliği biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel addetmeye mecbur bulunuyorduk."[89]

30'lu yılların başında halkın gösterdiği hoşnutsuzluk, CHP iktidarını tehlikeye düşürecek boyutlara vardı. O dönemin deyimiyle güdümcülük ya da devletçilik, devletin örgütsüz, ancak yaygın muhalefet karşısında iktidarını pekiştirmek için kullandığı bir araçtı (bkz. *yukarıda* bölüm 4).

Sanayileşme ise Ricardo'nun uluslararası uzmanlaşma konusundaki görüşlerine bir tepki görünümündeydi. O yıllarda merkez ülkeleri bu yaklaşımın gelişmemiş ülkeler tarafından benimsenmesi için ısrarlı bir tutum takınıyorlardı. Devlet söylemi çoğu kez bu öneriye bir tepki olarak radikalleşti ve uluslararası uzmanlaşma sürecinin sonuçlarını sömürgeleşmeyle bağdaştırarak bu görüşü mahkûm etme konusunda kendi içinde büyük bir konsensusa ulaştı.[90] Devlet 1950'de ve yalnızca birkaç yıl için Batı dünyasının tahıl ambarı olmayı kabullendi; ancak 1954'te buğday fiyatlarının hızla düşmesinden hemen sonra yeniden "sanayileşme yolu"na yöneldi.

---

89. Kadro (1939), sayı 22, s. 4-5.

90. "Devletçiler" gibi "liberaller" de sürekli olarak şu noktaya dikkat çekiyorlardı; kendilerine karşı zor kullanıldığı için, bağımlılığı artıran böylesi bir siyaseti yalnızca sömürgeler benimsemek durumunda kalmaktadırlar. 1933'te, geleceğin Cumhurbaşkanı, o dönemin İktisat Bakanı olan C. Bayar, bu işin kısa vadeli bedelini hesaplamayı reddediyordu: "Şu maddeyi... hariçten daha ucuza alacağız diye sanayi kurmaktan sarfınazar edeceksek müstemleke zihniyetine revaç vermek istiyoruz demektir." CHP Genel Sekreteri ve radikal devletçiliğin sözcüsü R. Peker, 1935'te şunları söylüyordu: "Bir ulusun iç pazarlarına yabancı manifaktürünün ayak basması ile, bir düşman müfrezesinin ülke topraklarına ayak basması arasında bir fark tasavvur olunmamalıdır" Boratav (1974), s. 233-234, tarafından aktarılıyor; Walstedt (1980), s. 66.

Kısaca betimlenen bu tarihsel şema içinde yer alan tek örnek Türkiye değildir. Örneğin Suriye'de de buna benzer bir iradeyle karşı karşıya kalındı; bu iradenin yapılaşmış, çeşitlenmiş ve güçlü bir siyaset aygıtına dayanan devlet aygıtı tarafından pekiştirildiği görülür. Hannoyer ve Seurat'ya göre, parti-devlet için önemli olan, ekonomik etkinliklerle toplumsal ilişkilerin (kamu girişimleri her ikisini de karşılamaktadır), kalkınma gibi devindirici bir söylenceye başvurularak denetlenmesiydi.[91] Mısır ve Cezayir bize, daha yakından tanınan ve daha iyi incelenmiş örnekler sunuyorlar. Örnekler, Akdeniz havzasıyla sınırlı değil. Hindistan, Birmanya ya da Malezya'da, devlet eliyle kalkınma yönteminin; ulus-devletinin kurulması, pek çok ırk ve kültürden oluşan bir toplumun homojenleştirilmesi için bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu ülkelerin çözmek zorunda oldukları ikilem hemen hemen aynıydı: Toplumun kapılarını dış dünyaya kapatmak ya da belli bir denetim altında dış dünyaya açılmak. Türkiye'de devletin de yardımıyla toplumun kendi içine kapanması sorunsalı, Fichte'nin değerlendirmelerine yakın özellikler gösterir.[92] "Ulusal olmayan" (özellikle Hıristiyan) tüccarların yerini "ulusal" (yani Müslüman) tüccarların alması fiili olarak dış ticaretin "ulusallaşması" demekti. Bu yolla içe kapanma ve denetim kaygısına cevap veriliyordu (§1). Devletin, dış ilişkileri giderek daha sıkı bir denetim altına alması, yukarıda sözü edilen denetleme isteğinin, bu çerçeve içindeki mantıksal sonucuydu (§3).

Fichte'nin "Kapalı Bütün" olarak tanımladığını yaratma iradesi ulusu yaratma iradesidir; bu iradeyi gerçekleştirmenin tek yolu, hem ekonominin kurumsal olarak kurulması hem de onun yakın takibe alınmasıdır. Ancak düzeni bozan', çalkantılara ve "devrimler"e yol açan bir ekonomi değil, organik bakımdan devletin maddeselliği çevresinde oluşmuş bir ekonomi hedefleniyordu. Bu çerçevede, ekonominin devlet eliyle kurulmasını iktidar mantığından soyutlayarak anlamak olanaksızdır (§2). İk-

91. Hannoyer ve Seurat (1979), birinci bölüm.

92. Fichte, ulusun devlet eliyle kurulması ve toplumsal denetim kurumlarının aynı devlet tarafından yaratılması arasındaki bağımlılığı, XIX. yüzyıl başlarında en açık dille anlatan yazardır. Dış ilişkilerde ulusallaşmanın zorunluluğu için bkz., Fichte (1980), s. 88-89.

tisat alanı iktidarın tarihselliğinden kaynaklanan özgüllükleri barındırır. Söz konusu özgüllükler, aynı zamanda, kalkınma dinamiğinin sınırlarını çizerler (§3).

A. GİRİŞİMCİ DEVLETÇİ BİR SEÇKİNLER SINIFI

XX. yüzyılın başlarında, iktisat alanını kurma amacında olan devletin kaygısı, "ulusal" girişimcilerden oluşan bir sınıf yaratmaktır. Sermaye birikimi sürecini belirleyen koşullar, doğrudan doğruya "ulusal devlet" tarafından saptanmalıydı. 1910'larda İttihat ve Terakki hükümetleri bunu açıkça ifade edip bir "Sanayiyi Teşvik Yasası" çıkararak sorunu çözmeye çalıştılar.[93] Ayrıca, Rum ve Ermeniler'in aleyhine, Müslüman tüccarların konumunu iyileştirmek için çaba gösterdiler.

Gerçekte TC Devleti'nin siyasal tasarısı, o dönemde batılılaşma tasarısıyla da uyum gösteren tek modelin, gecikmiş ekonomik kalkınma modelinin, yani Almanya modelinin belirgin izlerini taşıyordu. Gerçi Türkiye, Japonya'ya özgü başka bir gelişme modeli olduğunu da biliyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce birkaç Japon uzman İstanbul'a davet edilmişti. Ne var ki Almanya, jeo-politik nedenlerle, uzunca bir süre çekiciliğini korudu.

Bu çerçevede ekonomi eğitiminin, 1920'lerin ikinci yarısında hızla değişmesi anlamlıydı. Leroy-Beaulieu'nün ders kitabının yerini, Perrault'nun, Corson'un kitapları ve özellikle de Charles Gide'in ekonomi politik derslerinin çevirileri aldı. List tanınan ve beğenilen bir yazar haline geldi.[94]

---

93. 1913'te çıkarılan bu yasa, en az 5 beygir gücünde motor kuvvetiyle çalışan ve işçilerine yılda 750 işgünü ücret ödeyen sanayi işletmelerinin korunmasını öngörüyordu. Devlet, gereklilik halinde 4,5 hektara kadar araziyi bedelsiz veriyor, işletmeler ithalattan ve ihracattan elde ettikleri gelirler için hiçbir vergi ödemiyor, ayrıca 15 yıl süreyle gelir vergisinden muaf tutuluyorlardı. Ancak bu haklardan yararlanmak için işletmelerde, teknisyenler dışında hiçbir yabancı eleman bulundurmamak gerekiyordu. Conker (1973), s. 139-140.

94. F. List'in *Das Nationale System der Politischen Ökonomi* (Ulusal Ekonominin Politik Sistemi) adlı kitabı, 1928'de Haşim Nahid tarafından Türkçe'ye çevrildi. H. Nahid, List'in ve "kürsü sosyalistleri"nin etkisi altında kalarak yazdığı bir kitapta, 1929 yılında Türkiye'de yaşanan bunalımı iktisat sosyolojisi açısından, yani "toplumsal ahlakı gözönüne alarak" incelemeye çalıştı. Haşim Nahid (1931), s. 10.

Devlet, 1933'te, "liberal" görüşlerin etkisi altında kalan Darülfünun'u feshederek yeni "kamu" söylemine daha uygun bir yüksek eğitim kurumu oluşturdu. Üniversite yeniden kurulurken Türkiye'ye sığınan ve davet edilen Alman öğretim görevlilerinden ve araştırmacılardan olabildiğince yararlanıldı.[95] 1936'da, Hukuk Fakültesi bünyesinde bir İktisat Fakültesi kuruldu; burada bulunan sekiz kürsüden beşine Alman profesörler başkanlık ediyordu: Röpke (1933-1937), Dobretsberger (1937-1941) ve Neumark (1933-1952) Genel İktisat ve Maliyet Kuramı, Kessler (1933-1951) Sosyoloji ve Toplumsal Siyaset, Neumark Mali Bilimler ve Mali Yasalar, Isaac (1937-1950) İktisadi Örgütlenme ve Yönetim, Rustow (1933-1950) İktisadi Tarih ve İktisadi Coğrafya kürsüsündeydiler. Türk profesörlerin üçü de Almanca biliyordu; örneğin Sarç, Berlin'de Sombart ile birlikte çalışmıştı.[96]

İşte bu yüzden, günümüz Üçüncü Dünya Devletleri'nin kalkınma tasarılarıyla iki dünya savaşı arasında kalan dönem Türkiyesi'nin kalkınma tasarılarını karşılaştırmak son derece zordur. Örneğin devlet, kapitalizmi, emperyalist biçimi dışında tartışma konusu yapmadı, hatta devletçi radikalizmin kuvvetli olduğu anlarda bile kapitalizmi savundu. Üçüncü Dünya ülkelerindeki "ilerlemeci" yönetimlerden farklı olarak özel girişimciler, kalkınma görevini üstlenen kişiler olarak görüldüler.

Devlet, girişimci seçkinleri, *her şeyden önce,* ekonomiyi kuran temel etmen olarak görüyordu. Onların işi ulusal bir görevi, "ekonomik kalkınma görevi"ni yerine getirmekti ve bu doğrultuda gösterdikleri çabalar karşılığında bazı ayrıcalıklar ve korunma hakkı elde ediyorlardı.

Bununla birlikte, söz konusu "burjuvazi" devletin çıkarlarına uyum göstermeli, "komprador" burjuvaziye dönüşmemeli ve son olarak da benimsediği ahlâk anlayışı patrimonyalizmin değerlerinden uzak kalmamalıydı. Girişimci kesim bu sözlü anlaşmaya uymadığı anda, devletle olan ilişkileri hemen gerginleşiyordu. Böyle durumlarda ekonomik etkinliklerdeki devlet denetiminin artmasının gerek ve yararlarını iddia eden görüşler birdenbire sahneyi işgal ediyorlardı.

95. Widemann (1981), s. 33-37.
96. *Ay.y.*, s. 104-110.

"Milliyetçilik" görüşü doğrultusunda "ulusal burjuvazi"nin yaratılması süreci başlatılırken "ulusal olmayan" sanayici ve tüccarların yerini, devletin değerlerine ve çıkarlarına yakınlık duyan bir katmanın alması için çaba gösterildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru dış ticaretin, küçük sanayi etkinliklerinin ve mali işlerin hemen hemen tümü ya yabancıların ya da Rum ve Ermeni kökenli Osmanlılar'ın denetimindeydi. 1915'te, 5'ten çok ücretli işçi çalıştıran 284 girişimde sermayenin yüzde 85'i Ermeniler'in, Yahudiler'in, Rumlar'ın ya da yabancılarındı.[97]

Bu durum karşısında Jöntürkler'in benimsediği ekonomide "millicilik" siyaseti, "gayr-i müslümler"i saf dışı bırakıp onların yerine "milli unsurları", yani Türk olduğu söylenen Müslümanlar'ı yerleştirmeyi amaçlıyordu Bu ikame sürecinin ilk aşamasında Müslümanları güçlü rakipleriyle başedebilmek için[98] devletin kendilerini koruması gerektiği konusunda ısrarlı bir tutum takındılar. Bunu yaparken de denetim altına alınmış iktisadi aktörlerin yaratılmasını, devletin denetim alanının genişlemesini ve pekişmesini sağlıyorlardı.

Esas amaç hiçbir zaman, devletin ve patrimonyalist bürokrasinin stratejilerini bir süre sonra tartışma konusu yapabilecek özerk bir sınıfın yaratılması olmadı. Bu yeni "burjuvazi"; devletçi olmalıydı yani varlığı doğrudan doğruya devlet tarafından yaratılan maddi olanaklara bağımlı olmalıydı. Devletin doğrudan etki alanı içinde kalmalı ve kendisine gösterilen yerin dışına çıkmamalıydı.

İşadamlarının yanı sıra sivil ve asker bürokratların bir bölümü de bir süre sonra ekonomik etkinlikler içinde yer aldılar ve bu yeni girişimci sınıfı güçlendirdiler. Bu memur-girişimciler devlet için oldukça değerli bir araçtı. Devlet, bu yarı-resmi girişimlerden

97. Ahmad (1981), s. 146; Roos and Roos (1971), s. 17.

98. İstanbul'un "Müslüman burjuvazi"si Milli Türk Ticaret Birliği'nin çatısı altında bir araya geldi. Ankara hükümetine, "Müslüman olmayanlar"ın tüm etkinliklerini yerine getirebilecek güçte olduğunu bildirdi; ayrıca, Rumlar ile Ermeniler'in İstanbul Ticaret Odası üstünde kurdukları denetimin "zarar verici" boyutlara ulaştığından yakındı. G. Ökçün (1971), s. 94-95. 1913'ten sonra, bütün yasal azınlık değişimi ve yasadışı yöntemler kullanılarak (sürgün ve göçe zorlama) dinsel azınlıkların etkisi azaltılmaya ve özellikle Türk kökenli Müslüman bir burjuvazinin yaratılmasına çalışıldı. Akşin (1977), s. 42.

yararlanarak iktisadi kalkınmanın gidişini denetleyebiliyor ve ekonomi içindeki varlığını, göze görünmeden sürdürebiliyordu.

İşte bu yüzden, 20'li yıllarda kurulan girişimlerde, bakanların, siyaset adamlarının, milletvekillerinin oranı çok yüksekti. Bu yolla yönetici kadronun asker kökenli kanadı iktisadi aktörlerle iletişim kanalları oluşturabiliyor ve iktidarının ittifak temelini genişletiyordu.

Kuşkusuz, siyaset adamları girişimciliğe soyunurken, esas olarak, kendi bireysel zenginlik arzularına mı yoksa kendi denetim olanaklarını artırmak için bu kişileri öne süren devletin bilinçli iradesine mi tabi olduklarını tespit etmek zordur. Ancak o dönem için bu iki motivasyonu birbirinden ayırt etmek pek de anlamlı değildir; çünkü, her iki durumda da ekonomik etkinlik, arzu edildiği gibi, yani devletin bu etkinlik içinde doğrudan yer almasıyla gerçekleşiyordu.

Yukarıda sözü edilen girişimci-devlet anlayışını anlamlı iki örnekle belirginleştirelim. 1924'te M. Kemal, "özel" bir ticaret bankası kurulmasına önayak oldu ve bankanın kuruluş sermayesinin dörtte birini mevduat olarak bankaya yatırdı.[99] İktisat Bakanı Celal Bayar hükümetten çekildi ve milletvekilliğini saklayarak bu bankanın genel müdürlüğüne atandı. Otuz üç kurucu ortağın üçte birinden çoğu, M. Kemal'e yakınlığıyla tanınan siyaset adamlarıydı. Bu bankanın daha da ilginç bir özelliği, bütün yönetim kurulunun, milletvekillerinden oluşmasıydı; hatta içlerinden ikisi bakandı.[100]

M. Kemal de kendi kişisel servetini bu tür girişimlere yatırdı.[101] Her ne kadar bu etkinlikler yasalar karşısında özel girişim

99. Bu para, Hintli Müslümanların, Kurtuluş Savaşı'nı desteklemek için M. Kemal'in şahsına gönderdikleri bağışlardan oluşuyordu.

100. Avcıoğlu (1973), s. 248-249. Siyaset adamları büyük bir hızla gelişen bu bankanın çevresinde toplandılar; ne var ki, çok kısa bir süre sonra, karşılarında patrimonyal–meşruiyetçi bürokrasiyi buldular. Bu kişilere, İş Bankası ile olan ilişkilerine anıştırma yapılarak "aferistler" namı verildi.

101. M. Kemal'in mirası şunlardan oluşuyordu: Bir bira fabrikası, bir malt fabrikası, bir sodyum fabrikası, bir tabakhane, bir tarım araçları fabrikası, iki süt fabrikası, iki yoğurt atölyesi, bir şarap atölyesi, iki değirmen, iki peynir atölyesi, bir çelik fabrikasının hisselerinin yüzde 40'ı, 40 hektar çiftlik arazisi. Mirasının tümünü devlete, CHP'ye ve araştırma derneklerine bıraktı. Avcıoğlu (1973), s. 247.

gibi görünseler de, gerçekte devlet girişimi olma niteliği gösteriyorlardı.

İkinci örnek, bürokrasinin davranış biçiminin diğer yüzünü ortaya koyar. Birkaç siyaset adamı, 1922'de "millete ait ilk şirketi" kurma iddiasıyla ve esas amacı "ticaret alanında, Ermeniler ile Rumların yeri"ni almak olan Milli İhracat ve İthalat Anonim Şirketi'ni kurdular.[102] Devlet aygıtı içinde siyasal görevi olan kişilerden oluşan bu "özel" şirket, kısa bir süre sonra dışarıyla ilişki kurmaya ve o dönemin en kârlı işi olan dış ticaret alanında devletin gayrı resmi temsilciliğini almaya çalıştı. Bir sigorta şirketinin temsilciliğini elde etti ve İngiliz sermayesiyle birleşti. Hazine, karşı karşıya kaldığı bazı sorunlar[103] yüzünden ve "masum ortakların çıkarları"nı korumak(!) amacıyla 1925'te önemli miktarda parayla bu şirketin sermayesine ortak oldu. Devletle olan yakın ilişkilerini ustalıkla kullanan şirket, gelişmesine daha sağlam bir temelde devam ederken, 30'lu yıllarda patrimonyalist bürokrasinin kuvvetlendiği bir dönemde tasfiye edildi.

Ticaret burjuvazisinin tavrı, "aferist" bürokratların tavrından farklı değildi. Onlar da devletin, büyük altyapı yatırımları gerçekleştirmesini ve sanayi kompleksleri kurmasını istiyor,[104] gizli korumacılık önlemlerinin alınması gerektiğini öne sürüyor ve özellikle devlet pazarıyla ilgileniyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin patrimonyalist anlayışı burjuvazinin tavrını derinden etkiliyordu. Devleti çevreleyen alan, olası tek zenginlik kaynağıydı: Çünkü o *devlet*ti.

Bu sermaye birikim alanı tekelinin elinden kaçırdığı dış ticaret, 30'lu yıllarda, ithalat kotaları, lisanslar ve kambiyo denetimi yoluyla kısa zamanda tekel denetimine girdi. Kısacası devletle "ulusal burjuvazi" arasında uzlaşmaz bir çelişki yaşanmadı. Devlet, gün geçtikçe yükselen bu sınıfın zenginleşmesine karşı

102. Avcıoğlu (1974), Cilt III, s. 1358-1366. Şirket, basına yaptığı bir açıklamada, kurucu üyeleri arasında 115'ten çok milletvekili bulunduğunu bildiriyordu: "Bir zamanlar şirketlerden korkan halkımıza rehberlik etmek için hepsi bize katılmayı kabul etti... Ortaklarımızın büyük bir bölümü, kahraman ordumuzun yüce subaylarından oluşmaktadır."

103. Şirket ticari etkinliklere katılmaya başlayınca, İstanbul ticaret burjuvazisi kazan kaldırdı.

104. Boratav (1974), s. 62.

değildi. Bununla birlikte, iki kesim de birbirleriyle mücadele ediyor ve aralarındaki karşıtlık zaman zaman şiddetli çatışmalara yol açıyordu. Hızla gelişen ve sanayicilerden, büyük tüccarlardan, büyük toprak sahiplerinden oluşan bu sınıf, 1950'de "memurlar iktidarı"nı bir kez daha tartışma konusu yaptı ve ilk kez başarıya ulaştı.

Bu noktada şöyle bir saptama yapmak yanlış olmayacaktır: Cumhuriyet tarihinin tümüne damgasını vuran bu muhalefet hareketlerinin konusu, girişimcilerin ekonomi sahnesinde oynaması gereken roldü. Onların zenginleşmesi, her iki taraf için de doğal ve istenen bir biçimde gelişse de devlet, özel girişimcilerden, "tarihsel görev"lerini yerine getirmelerini bekliyordu; oysa XX. yüzyıl koşullarında onları çevreleyen alan, gelişimini tamamlamış bir kapitalizmin egemenliği altındaydı ve bu yüzden girişimciler, kendilerinden bekleneni yapabilecek durumda değildiler. İstemedikleri için değil, egemen kâr normlarına bağlı olarak yapabilecek güçte olmadıkları için. Bu nedenle girişimciler, zorunlu olarak, dış ticarete ve devlet pazarlarına yöneldiler. İşte tam bu anda, karşılarında, "Hazine'nin haklarını ve genel çıkarı" koruma telaşına düşmüş devleti buldular. Karşılarına çıkan patrimonyalist bürokrasinin ahlâk anlayışıydı. Bu anlayış, belli aralıklarla ve 1980'lere dek "özel" sınıfların değerleriyle çatışmaya devam etti. İktisat Kongresi sonuç bildirisinin bir "ekonomi anlaşması" olduğu öne sürülür; aslında bu bildiri daha çok bir "ahlâk anlaşması" önerisidir.[105] Bildiri Türk halkı "yıkıcı değil, yapıcıdır", "çok çalışır", "çok harcamaz", "mikropları, kirli havayı, hastalıkları ve pisliği sevmez", "birbirini seven insanlardan oluşur"[106] diyerek tanımlar.

Bu ahlâk anlayışının patrimonyalist yorumu, "Hazine'nin de kendi çıkarları" olduğu düşüncesiyle dile getirildi. İnönü 1933'te, devletçiliğe yöneltilen eleştirileri yanıtlamak için ilk kez saldırgan bir üslup kullandı: "En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahelesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra 'Serbest Meslek'in

105. O dönemde bir gazetecinin kullandığı deyim, Ökçün (1971), s. 371.
106. Ökçün (1971), s. 387-389.

'Devletçilik'e üstünlüğü için, aynı mevzuların, delil olarak zikrolunmasına şaşırıyorum."[107]

Ancak yine de devlet, sanayi etkinliklerini desteklemekte tereddüt etmedi ve yabancı girişimlere bazı tekeller için ayrıcalık tanıdı. Hepsi de 20'li yıllarda özel girişimlere verilen kibrit ve çakmak, alkollü içki üretim ve ithalat tekelleri, barut ve patlayıcı madde, tabanca ve mermi tekeli, liman hizmetleri tekelinin yanı sıra,[108] devletin açtığı inşaat ihaleleri temel zenginleşme aracı oldular. Patrimonyalist bürokrasinin şefi sayılan İnönü, bu gelişme karşısında duyduğu tepkiyi dile getirmekte gecikmeyecekti. 20'lerin sonuna doğru, devlet üstünde yaratılan etkinin suiistimal edilerek Beyt-ül Mal'ın yağmalandığını öne sürecekti.[109]

Devlet, yeni oluşan yerel sanayileri korumak amacıyla onlara tekel kurma hakkı tanıdı. Örneğin, 1925'te kurulan şeker tekelleri ithalat tekelleriyle güçlendirildi. Böylelikle ithal ürünler, uluslararası fiyatların üstünde olan iç üretim fiyatından satılabiliyordu.

1927'de çıkarılan Sanayiyi Teşvik Yasası,[110] sanayi ve madencilik alanında çalışan girişimlere önemli ayrıcalıklar tanıyor ve daha da önemlisi, vergi muafiyeti getiriyordu.[111]

Sanayinin devlet tarafından desteklenmesi, kamu güçlerinin beklediği sonucu vermedi. Eskiden İş Bankası'nın Genel Müdürlüğünü yapan ve 1932 sonbaharından sonra İktisat Bakanlığı görevini yürüten "liberaller"in lideri Celal Bayar, bu durumda devletçiliği savunmaktan başka bir şey yapamazdı; 1936'da şöyle diyordu: "Bir devlet sanayisi olmaksızın bu ülkenin iki yüzyıldan önce gelişmesi olanaksızdır."

1933 yılında hazırlanan ilk beş yıllık "plan"ı Başbakan'a sunuş mektubunda, türetilmiş bir yerli sanayinin ve destekli bir girişimciler sınıfının yaratılmasında devlete bağlı yerli sektörün son

107. Aydemir (1966), s. 400-401.
108. Boratav (1974), s. 35-38.
109. Avcıoğlu (1973), s. 281.; hükümet, İnönü'nün de baskısıyla milletvekillerinin kamu sektörüne bağlı girişimlerin yönetim kurullarında görev almalarını yasakladı, Karaosmanoğlu (1968), s. 87.
110. Conker (1937), s. 140-144.
111. Söz konusu yasada yer alan hükümlerden yararlanabilmek için, girişimlerin, en az 10 beygir gücünde bir motor kuvveti kullanmaları ve yılda 1 500 işgünü ücret ödemeleri gerekiyordu; yani onlardan, asgari bir teknolojik düzeyi tutturmaları bekleniyordu.

derece önemli bir rol üstleneceği açıkça belirtiliyordu:

> "Böyle bir (devlet) sanayi(si), özel sanayici ve girişimcilere, kârlı bir 'industrie' kurup geliştirme olanağı sunacaktır. Devlet önderliğinde kurulacak bir demir ürünleri sanayisi özel sanayicilerle girişimcilere yarı mamul ürünler sağlayacak, onlar da bunu, kendi fabrikalarında somuna, vidaya, dökme demire, iğneye ve takım tezgâhına dönüştürebileceklerdir (...) Yeni dokuma sanayiimiz bir yandan, halen çalışmakta olan (özel) girişimlerimizin gelişmesine fırsat tanırken bir yandan da pamuk ve iplik sanayiilerinin gelişmesi için yeni olanaklar sunacaktır (...) Sanayi programımızın uygulanması ve böylece ülkemizin ekonomik yaşantısına katılacak olan iş hacminin artmasıyla birlikte belli bir sermayenin birikmesi sağlanacak, bu sermaye birikimi de, zorunlu olarak, sanayide yeni yatırım alanları arayışına girecektir. Kuşkusuz, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız bu müştak sanayi çok büyük bir hızla gelişecektir."

C. Bayar'ın Cumhurbaşkanlığı görevini üstlendiği ve liberal dönem olarak adlandırılan 50'li yıllarda, girişimcilerden oluşan bir sınıfın kurulması ve/ya da güçlendirilmesi doğrultusundaki çabalar sürdürüldü. Ama CHP'yi destekleyen patrimonyalist bürokrasinin artık yıpranan egemenliğine bağlı olarak, iktidar söylemi de değişime uğradı. Demokrat Parti'nin programındaki sözcüklerle ifade etmek gerekirse, *devlet, bundan böyle, ekonominin içinde değil, üstünde yer alacaktı.*[112]

Uygulamada ise yeni "liberal" iktidar, öncekinden daha müdahaleci bir tutum takınmakla beraber iktisadın kurulmasında ondan çok daha tutarlıydı. Patrimonyalist bürokrasinin ahlaksal yükümlülüklerini sırtında taşımadığı için kamu fonlarını daha rahatça özel sermayenin hizmetine sundu.[113] Bu dönemde yaygın olarak görülen girişim tipinde, kamu sermayesinin ortaklık payı özel sermayenin payından azdı (bkz. aşağıda bölüm 5).

"Devlet eliyle gelişme" düşüncesinden doğan bu güdümlü ekonomide liberalizm, ancak tek bir biçimde varlığını sürdürebilirdi: Liberal devletçilik.

---

112. Özmen (1967), s. 162.

113. Demokrat Parti'nin parolası, kısa sürede bir hükümet sloganına dönüştü: "Her mahallede bir milyoner yaratmak", "Türkiye'yi, küçük Amerika yapmak".

B. İKTİSADİ ALANIN KURULMASI

İktisadi alanın devlet tarafından, yani ulus-toplumun kurucu iradesi tarafından oluşturulması, daha sonra onun üstünde kendi atılımıyla ilerleyen ve kendine özgü bir mantıkla hareket eden bir toplumun yer alacağının güvencesini vermez.

Kurumsal çözümlemeyi temel alan bir akımın yaptığı yorumların aksine kurucu güç, her zaman için tarihsel-toplumsalın kendi kendini kurumlaştırdığı toplum değildir.[114] Örneğin, Castoriadis'e göre "toplum, kurulmuş olsa bile, sürekli olarak kendi kendini bozan bir kurumdan başka bir şey olamaz".[115] Oysa, kurumlaşma anında kuranla kurulan arasında ortaya çıkan çelişkinin (geçici olarak) çözülmesi,[116] en azından başlangıçtan beri kurulmuş olan toplumlarda, toplumun varlığından kaynaklanan bir hareketin izlerini taşımak zorunda değildir. Belli bir anda toplumun kendini kurucu olarak tasarlamak zorunda olduğu ne kadar doğruysa, bu tasarımın devlet tarafından saptanan kuralların bütünleştirilmesi, toplu ve bireysel bilinçaltının devlet eliyle yapılaştırılmasının bir ürünü olduğu da doğrudur.[117] Özetle şunu ifade edebiliriz: Türkiye'de devletin Osmanlı patrimonyalizminin temelleri üstünde yapılaşması, devletçi bir kollektif bilinçaltının varlık alanını genişletmiştir.

Bu durumda, her ne kadar devlet, kimi yerlerde, kurucu iradenin ta kendisi olsa da sonsuz bir kendi kendine bozulma etkeni değildir. O, hem kurucu hem de kurulandır. Yarattığı hareketi kendisi yavaşlatan ve onun meşruluğunun sınırlarını çizen başat referans kaynağıdır.

114. Castoriadis (1975), s. 497.
115. *Ay.y.*, s. 496.
116. Authier ve Hess (1981), s. 40.
117. Lourau (1978), s. 19-21. "Bütün toplumsal biçimleri kapsayan yaygın eşdeğerlik ilkesi şu anlama gelir: Bütün kurumsal meşruiyetlerin nihai noktası olmanın yanı sıra, kurumun meşrulaşması için gerekli güç olan devlet kertesi, bütün bir toplumsal yaşamı, bütün yenilikleri, bütün hareketleri ve hatta çoğu kez devrimci hareketi yöneten noktadır. Bunun amacı, yeni toplumsal güçlerin var olan kurumsal biçimlere eşdeğer biçimler yaratmasını sağlamak ve bunu değişen, evrimleşen ya da gerileyen, ancak her zaman toplumsalın metafizik güvencesi olan devletin kutsal varlığı tarafından tanımlanan dengeler çerçevesinde gerçekleştirmek", s. 82.

Çağdaş devlet tarafından belirlenen bu kurulma anı, "yalnız ve yalnız kurum olarak var olabilen" ekonominin oluşma anıdır,[118] ekonomi içinde yer alan diğer kurumlar kurallardan, hukuksal ve/ya da maddi bir örgütlenmeyle donanmış toplumsal biçimlerden oluşur.[119] Bu kurumlardan "girişim, kapitalizmin ikincil kurumudur".[120] Buradaki ikincil sözcüğünün anlamı, Castoriadis'in de belirttiği gibi, önemsiz ya da türemiş değildir; girişim ikincil kurumdur, çünkü onun varlığı, "söz konusu toplumun merkezi anlamlarının kurulması"na bağlıdır.[121]

Bu kurumlar ve özellikle de işletmeler olmaksızın kurucu irade, yani kapitalizme doğru itmek ya da sürüklemek istediği toplumun hareketliliğini tutacak bir dal bulamaz.

Bu kurumlar hem tartışma, görüşme, uzlaşma mekanizmaları hem de toplumsal egemenliği biçimlendirme mekanizmaları oldukları için baskı ve meşrulaşmanın araçları olma işlevini üstlenmişlerdir;[122] buna karşın sadece ve sadece işlevsel değildirler.

Bir yandan toplum, kurumlarla olan ilişkilerini ilişki alanının tümünü kapsamayan bir tahayyül dünyasında yaşar,[123] diğer yandan, kendi kendilerini onaylayan maddi kurumlar, her zaman devletle uyum göstermeyen kurallar yaratır ve kendi dinamiklerine uygun mantıklar üretirler.[124]

Ekonomiye ilişkin kurumların oluşturulması da,[125] bütünü içinde eni konu düşünülmüş, daha işin başındayken bitmiş bir tasarı olarak ele alınmış ve önceden hazırlanan böyle bir çerçeveye uygun olarak yerine getirilmiş bir eylem değildir.

118. Castoriadis (1975), s. 174.
119. Lourau (1970), s. 10, üç ayrı kurum düzeyi önerir: 1) Evrensel norm; 2) görünür toplumsal biçimler; 3) üç ayrı süreye denk gelen örgütlenmeler: evrensellik, özellik ve tekillik. Buna karşılık F. Perroux'nun kurum için önerdiği tanım, yapı tanımına büyük bir benzerlik gösterir: "Toplumsal oyunun ve toplu alışkanlıkların kalıcı kurallarının kalıcı eylem çevreleri". Perroux (1963), s. 118.
120. Castoriadis, *ay.y.*, s. 496.
121. *Ay.y.*, s. 495.
122. Touraine (1973), s. 213.
123. Castoriadis (1975), bkz. tanım s. 177 ve 203.
124. Oysa devleti bir "üst-kurum" olarak gören kurumsal çözümleme akımına göre, bu uyumsuzluğu sınırlamak daha da zordur. Lourau (1978), s. 88.
125. Söz konusu olan yalnızca hukuksal/maddi kurumlar değil, aynı zamanda evrensel olan ya da böyle tanıtılan kurallardır: Çalışkan olmak, tutumlu olmak, bireysel olmak,...

Burada söz konusu olan bir arayış içine girme, bir yoklamadır; eyleme akılcı nitelikler kazandırılması eylemden sonra gelen bir davranıştır ve bunun amacı, çoktan başlatılmış olan eylemi meşrulaştırmaktır. Authier ve Hess'in görüşleri doğrultusunda şunu söyleyebiliriz: "Kendisi için uygun gördüğü tasarımı kesintiye uğratmaksızın, yine kendisini görüntüleyen (kurumlaşma) hareket(i), kendini aşırı ölçüde gerçekleştirir."[126]

Kendi iktidarını ayakta tutan dayanakların ne kadar dayanıksız olduklarının bilincine varan ve kendi başlattığı hareketten etkilenen devlet, hem kendini savunmaya hem de saldırmaya yönelik bir atılım başlatır ve böylece bir toplumsal var olma biçimi yaratmayı hedefler; burada birey kendini, bağlı olduğu cemaate ya da loncaya göre, yani somut olarak değil, ulusa göre, yani soyut olarak tanımlar. Bundan böyle toplumsal kişi, somut olarak bir bireydir ve "ulus-halk"[127] içinde, ancak devlet tarafından ve Türkiye örneğinde açıkça ifade edildiği gibi, devlet için toplumsallaştırılabilir. Bu bireyleştirme süreci kolayca algılanabilen, belirgin bir süreç değildir ve pek çok alanda aynı anda gerçekleşir. İktidarın devamlılığını sağlayan da işte bu saydam olmayan ortamdır.

Cumhuriyetin ilk otuz yılında, bu bireyleştirme hareketinin doğrudan sonucu olarak, bir "özgür" ve çıplak emekçi standartının egemen olduğunu görmek hemen hemen olanaksızdır. Son derece yavaş bir tempoda hareketlenen bu dönemde, yalnızca böylesi bir görüntünün karaltısı seçilebilir. Toplum, yeni standartların içselleştirilmesi konusunda direnç gösterir ya da en azından istekli davranmaz. Devlet de toplum düzenini devrimlerle değiştirmeye ve "yeni toplum"u bütün boyutlarıyla dayatmaya hazır değildir.

Kamu girişimleri yeterli miktarda ve kalıcı işçi bulma sıkıntısı çekerken CHP Genel Sekreteri 40'lı yıllarda şu açıklamayı yapar: "En büyük sorun, işçileri topraklarından ve köylerinden koparmaksızın fabrikalarda çalıştırabilmektir."[128]

Bu kaygıya bağlı olarak kamu girişimi ilginç bir özellik ka-

126. Authier ve Hess (1981), s. 117.
127. Poulantzas (1979), s. 71.
128. Boran (1970), s. 37.

zanır: Yeni yeni oluşan ve devlet kurumlarında çalışan işçi sınıfı meşrulaşmaya ilişkin kuralları, bir siyasal hareket tabanında değil (parti, sendika, vb.), kendilerine sunulan maddi yararlar sonucunda kabullenir (bkz. üçüncü bölüm).

Bu çerçevede kamu girişimleri, kurumsallaşma sürecinin en can alıcı noktasında yer alırlar. Bununla birlikte, kurumlaşma hareketinin tek temel aracının bu girişimler olduğunu düşünmek, devletin kurucu eyleminin ne denli çok ve ekonomi denen bütünün ne denli çeşitli olduğunu unutmak anlamına gelecektir.

Bu çerçevede, kamu girişimlerinin ve Merkez Bankası'nın etki alanına koşut bir çizgi izleyen diğer kurumlardan da söz etmek gerekir: Yeni gümrük siyaseti, İktisat Bakanlığı'nın kurulması, İstatistik Genel Müdürlüğü'nün kurulması, Ticaret ve Sanayi Odaları'nın yeniden düzenlenmesi, vergilerin nakdileştirilmesi... Bu kurumlar, iktisat alanının kurumlaştırılması doğrultusunda birbirlerini tamamlarlar.

Bu kurumlaşma süreci on yıllık bir dönemi, 1924 ile 1935 arasında kalan süreyi kapladı. Her ne kadar ekonomi kurumları, bu dönemin sonunda kendileri için hazırlanan yeri almış olsalar da "ekonomi toplumu" hemen işlerlik kazanamadı. Kuşkusuz, bu toplumun var olması için gerekli koşul, yukarıda sözü edilen kurumların varlığıydı. Ancak bu toplumu var etmek için tarihsel bir boyut da gerekiyordu ve devlet iradesi, kararnameler çıkararak bu boyutu kısa zamanda var edemezdi.

Kurum, kendi başına tümüyle edilgen bir toplumsal gerçeklik değildir. Var olmaya başladığı anda, kendi kurallarını, kendine özgü akılcılığı ve ayakta kalabilmek için kendi stratejisini yaratır; bütün bunlar, onu yaratan mekanizmanın (mekanizmaların) kuralları, akılcılığı ve stratejisiyle uyum ya da karşıtlık halindedir. Uç bir örnek ele alınarak kamu girişimlerinin tümünün "ağır sanayi" alanında etkinlik göstermesinin ülkenin sanayileşmesi anlamına gelmeyebileceği, bunun devlet içindeki kuvvet ilişkilerinin özel yoğuşumunu gösteren bir anı yansıtabileceği söylenebilir. Kamu girişimleri , devlet iktidarına destek veren bir tür yeniden dağıtım işlevi üstlenebilir ve böyle bir işlev, "akılcı" bir üretkenlik işlevi tarafından pekiştirilmeyebilir.[129]

129. Chatelus (1981), Irak, Suriye ve Mısır'da kamu girişimlerinin, "iktidar ol-

Bu kurumlar, kendi kurumsal dinamiklerine ayak uydurmakla birlikte, kendi hareket çeşitlilikleri içinde gerçekleşen bir bütünün parçalarıdırlar. Biz bunların tümünü incelemeyi düşünmüyoruz. Bizim amacımız, kamu girişimi biçimini benimseyen bir güdümcülük türünün, bu görünüm içindeki yerini anlamak. Ancak böylesi bir işlevin anlaşılabilmesi için, ekonomik-toplumsal çevreyi yeniden konumlandırmak oldukça önemlidir; çünkü, genel olarak "devletçilik" olarak adlandırılan kamu girişimi, millileştirme ve himayecilik düşünceleri bu çevre içinde gelişip serpilir.

Arzu edilen yeni toplumun kurulabilmesi için, buna uygun toplumsal ilişki biçimlerinin yerleştirilmesine anlamlı örneklerden birisi, 1926'da benimsenen İsviçre Medeni Kanunu'dur. Devlet, 1927'de, "Sanayiyi Teşvik Kanunu"nu yeniden güncelleştirir ve bu alanda verilen ayrıcalıkların sınırlarını genişletir.

Ancak bu tür çabalar içine giren devlet, "kapitalist aklın" tecessüm etmiş hali de değildi. Patrimonyalizmin değerlerine ve kendi varlığının yeniden üretilmesinin "gerekler"ine bağlı kalarak devlet, özel tercihler yapmak zorundaydı. Bir yandan, batılılaşma tasarısına koşut olarak "çağdaş" bir vergilendirme sistemi benimseyip,[130] devlet gelirlerinin tümünü vergiye bağlıyor, diğer yandan da kamu harcamalarının yüzde 37'sini ulusal savunmaya, yüzde 40'ını da genel yönetimin cari giderlerine ayırıyordu.[131]

Yukarıda sözü edilen vergi önlemlerinin alınmasıyla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'na özgü haraç anlayışı sessizce canlandı. Devletin temel kaygısı, 1925'te aşarın kaldırılmasıyla birlikte büyük ölçüde azalan devlet gelirlerini hızla artırmak,[132] gelirleri

---

maya yönelik temel biçimlerden biri" olduğunu, bu ülkelerde "toplumu denetleyen grupların hem bu tür kurumlara müdahale etiğini hem de bu kurumları hedef aldığını" belirtir. Constantin ve Coulon (1979) ile Hannoyer ve Seurat da (1979) buna özdeş bir sorunsal geliştirirler.

130. 1926, 1927 yıllarında gelir, inşaat, ticari işlemler, bağış ve miras, elektrik ve gaz, taşımacılık, kimi mal ve hizmetlerin tüketimi vergilendirildi. Muhittin (1930).

131. Önder (1974), s. 145; 1928'de gerçekleşen kamu harcamaları GSMH'nın yüzde 12,1'ini oluşturuyordu, Tekeli ve İlkin'in (1977), s. 594, yayımladıkları *Muller Raporu*.

132. Cumhuriyetin son yıllarında köylülerden toplanan vergiler, devlet gelirlerinin yüzde 88'ini oluşturuyordu. 1926-1927 bütçesinde, bu gelirler kamu ge-

fiyat dalgalanmalarından ve konjonktür çevrimlerinden etkilenmeyecek biçimde hayvan vergisi, yol vergisi, toprak vergisi gibi *per capita* vergilerle Hazine'yi güçlendirmekti. Gerçekten de konjonktür çalkantılı olmakla birlikte vergi gelirlerinde belli bir istikrara ulaşıldı. Bunalım nedeniyle fiyatların düştüğü bir ortamda elde edilen bu gelir istikrarı, vergi yükünü önemli ölçüde artırdı ve kamu harcamalarıyla ayakta duranların dışındaki özel sektörün yatırım şevkini sınırladı.

Yeni vergi hesaplama sistemi ya ağırlık ve ölçü gibi fiziksel birimlere, ya hiçbir koşulda değişmeyen bir değere, ya da yol vergisinde olduğu gibi, bir ailede bulunan reşit insanların sayısına dayanıyordu. Yeni vergilerin konmasından sonra ve yukarıda sayılan nedenlerle, vergiler 1924'te GSMH'nın yüzde 9'unu oluştururken bu oran 1934'te yüzde 20'ye çıktı.[133] 30'lu yıllarda yaşanan ekonomik durgunluk, fiyatların ve üretimin düşmesine yol açarken yürürlükteki vergi sistemi vergi yükünü arttırıyordu. Buna karşın, vergi tahsil oranları önemli ölçüde azaldı. Yönetim, 1933'te toprak vergisinin yüzde 18'ini, 1935'te gelir vergisinin yüzde 39'unu toplayabildi.[134]

Ekonomi toplumuna özgü kural ve değerlere geçişte yaşanan zorluklara anlamlı bir örnek yol vergisidir. Matrahını bir ailede bulunan reşit kişilerin oluşturduğu bu vergi; nakit olarak yılda bir ödenebiliyordu. Hedefi, demiryollarıyla karayollarının yapımını finanse etmekti. Bunalım döneminde köylülüğün büyük bir bölümünün parasal geliri azalmasına rağmen bu vergiden kurtulamadılar ve birkaç haftalığına ya da aylığına karayolu yapımı şantiyelerinde çalışmak üzere köylerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Kazgan'a göre, 1934'te, bu şantiyelerde 700 bin kişi çalışıyordu ve bunların büyük bir bölümü köylülerdi.[135] Aslında bu, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan salmadan başka bir şey değildi.

---

lirlerinin yalnızca yüzde 10'uydu. 1925'te aşar kaldırıldığında devlet, gelirlerinin üçte birini bu vergiden sağlıyordu. Bu tarihten sonra kırsal kesimdeki vergi yükü hızla azaldı ve kentlere kaydı. Tekeli ve İlkin (1977), s. 46.

133. Kazgan, "Türk ekonomisinde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler", İTİA (1977), s. 252.

134. *Ay.y.*, s. 252.

135. Kazgan, *ay.y.*, s. 270; 1933'te 680 000 ve 1937'de 500 000.

1925'te, ticaret ve sanayi odalarına, tüzelkişi statüsü verildi. Bütün tüccarlar bu kuruluşlara üye olmak zorundaydılar.[136] İzmir İktisat Kongresi'ni (1923) izleyen bu olay, girişimcilerle siyasal organlar arasına iletişim kanalları kurmak için atılmış bir adımdı. Ne var ki yerel odaların ulusal bir konfederasyon kurmaları yasaktı. Ulusal planda yapabilecekleri tek faaliyet yılda bir kez kongre düzenlemekti. İki kongre arasındaki sürede çalışabilecek bir sekretarya bile kuramıyorlardı. Öte yandan, yasa uyarınca sanayiciler, yerel odalara üye olması gereken tüzel ya da gerçek kişiler arasında sayılmıyorlardı.[137] Odalar, doğrudan doğruya Ticaret Bakanlığı'na bağlanmıştı. İlk işveren sendikası, çok daha sonraları, 1949'da, dokuma işverenleri tarafından kuruldu.[138]

O dönemde Fransa, Almanya, İtalya, Polonya, İngiltere, İspanya ve Yunanistan'da bulunan ekonomi danışma kurullarından esinlenen hükümet, 1927'de "Âli İktisat Meclisi"ni kurdu. Bu kuruluşta yer alan üyelerin yarısını Bakanlar Kurulu atıyor, diğer yarısı da sanayi ve ticaret odalarıyla meslek kuruluşları tarafından belirleniyordu. Toplumsal yaşam içinde "az temsil edilen" gruplar, örneğin işçiler bu kuruluşta yer almıyorlardı.[139]

Ne var ki Âli İktisat Meclisi kuramsal görevini, yani iktisat politikalarına müdahale etme işini hiçbir zaman yerine getirmedi. Bu kuruluşta yer alanların büyük bir bölümü liberalizm yandaşıydı; oysa devlet, yavaş yavaş güdümcülük söylemini benimsiyordu. Çok kısa süren varlığı sırasında kurul, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin standartlarına uygun ilk ödemeler dengesi hesaplarını yaptı ve 30'lu yılların güdümcülük siyasetlerine şiddetle karşı çıktı. Meclis 1935'te, devletçiliğin kuvvetli olduğu bir anda hükümet tarafından dağıtıldı.[140]

1926'da, Dr. Camille Jacquard'ın başkanlığında İstatistik Umum Müdürlüğü kuruldu;[141] Ticaret ve Tarım Bakanlıkları kal-

136. İlkin ve Tekeli (1977), s. 58.
137. Esin (1974), s. 106.
138. Esin (1974), s. 173.
139. İlkin ve Tekeli (1977), s. 61. İlgili yasanın başlangıç bölümünde de belirtildiği gibi, Âli İktisat Meclisi "devlet sistem ve teşkilatıyla beraber hareket edebilecek bir heyet şeklindedir.". *Ay.y.*, s. 61.
140. Boratav (1974), s. 125.
141. İlkin ve Tekeli (1977), s. 58. İstatistik Müdürlüğü'nün aynı zamanda ku-

dırıldı ve bu çalışmalar yeni kurulan İktisat Bakanlığı bünyesinde birleştirildi. Bütün bu gelişmeler, bilgi toplayabilecek ve belli hareketlere hız kazandırabilecek güçte örgütlenmeler kurmaya yönelen aynı iradenin ürünüydüler. Bu noktada akla şu temel soru geliyor: Ekonomi toplumunu kurmak için bir kurumlar kümesi oluşturmak yeterli midir? Bu kurumlar, var olmaya başladıkları anda toplum yapısı içinde yeni bir ilişki alanının yeterli çatısı oluşur mu? Başka bir deyişle İsviçre Medeni Kanunu, İktisat Bakanlığı, İş Bankası, ekonomi kurulları, vb., boyutlarını başka bir zaman, başka bir mekân ve başka bir tarihten alan bu alanı yeniden üretmek için yeterli midir? Bu kurumların toplumsal öznelere "yüksek ve çağdaş akılcılık"ı benimsetmekle yükümlü oldukları alan el değmemiş, tarihsiz, dirençsiz ve kendine özgü yazgısı olmayan bir alan mıdır?

Aslında, bu soruların tümü tek bir soruda özetlenebilir: Değişimin konusu olan bu toplum yapısı, iktidarın istediği özellikleri taşıyan bir yapı mıdır?

Batı'da, toplumsal yapının değişmesi uzun bir süreci kapsar ve toplumsal tasarımların tümü, adım adım bu değişimin izlerini taşır. 1968 kuşağının "Burjuvazinin Kırmızı Kitabı" olarak niteleyeceği Napolyon'un Medeni Kanunu'nda yer alan toplumsal kurallar fiilen neredeyse egemen olan ilkelerin yasallaştırılmasıydı.

Napolyon Kanunu'nun, Fransız toplumunun daha sonraki gelişiminde etkin ve kimi kez özerk bir rol oynaması, söz konusu toplumun tarihiyle ve bu yasayla ilgili olaylardır. Buna karşılık belediye meclisleri, "tiers état" ve 1789, Napolyon'un kendi imparatorluğunu taşıyabilecek bir tarihsel mekân hazırlayan uzun değişim sürecini izlemek için gerekli tarihsel işaretlerdir.

Ne var ki, gelişmemiş bir ülkenin Bonapart'ı, yepyeni bir görevle karşı karşıyadır: Tarihi ve mekânı değiştirmek; insanı ve toplumu yaratmak.

İşte bu yüzden, hukuksal/maddi kurumların, istenen değişim

---

rulması, ivedi bir siyasal gereksinimi karşılıyordu: Türkiye'de nüfus sayımı yapmak. Ülke nüfusunun 8 ile 10 milyon arasında olduğu tahmin ediliyordu; oysa 1927 nüfus sayımında elde edilen rakam bunun çok üstündeydi: 14 milyon. Mussolini ise Türkiye'nin 4 milyon nüfuslu bir ülke olduğundan söz ediyordu.

hareketinin yoğunluğuyla kıyaslandığında neden yetersiz kaldığı hemen ortaya çıkar. Yeni kurumlar, eski ve yeni kuralların yan yana var olduğu karmaşa içinde işlemekle kalmayıp toplumsal yapıyla kendileri arasında belli bir uzaklık, belli bir aralık da koyamazlar. Bu kurumlar kurucu iradenin ve toplumsal yapıya özgü yoldan çıkarma stratejilerinin çapraz ateşine girdikleri için kaçınılmaz olarak başlangıçtaki işlevselliklerinden saparlar.

Halkın eğitimi, işte bu noktada büyük bir önem kazanır. "Yasakçı eğitim"in kaçınılmaz yetersizliği karşısında bu kuralları büyük bir soğukkanlılıkla içselleştirme olanakları sunmak ve diğeri kadar maddi olmayan yöntemlerden yararlanarak "halkı terbiye etmek" ihtiyacı doğar. "Çok tüketme" ya da "az biriktirme" yasağı, yalnızca uygulanması zor bir engelleme olmakla kalmaz; daha da önemlisi bu yasak, sonuçları önceden kestirilemeyecek bir engellemedir. Kuşkusuz devlet bu doğrultuda yasalar çıkarabilir; ne var ki bunları yaşama geçirebilmek için siyasal ve toplumsal bir örgütlenmeyi, hiçbir şekilde Batı modeline benzemeyen bir söylemi yaratmak, böylesi bir işlevi kabullenmek ve bu işlevi yerine getirebilecek güçte olmak gerekir. Bu ise Türkiye Devleti'nin kurucu elitinin tarihi ufkuna aykırıdır. İktidarın sınırlarını çizen, aynı zamanda onun tasarılarıdır.

Ekonomi kurallarının toplum içinde egemen olmasını kolaylaştırmak için 1929'da "Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti" kuruldu; Meclis Başkanı bu kuruluşun başkanlığını, milletvekilleri kurucu üyeliğini, Cumhurbaşkanı da resmi koruyuculuğunu üstlendi.[142]

Cemiyetin hedefleri şöyle sıralanıyordu: Halka biriktirme, tutumlu yaşama, savurganlıkla mücadele etme, yerli ürünleri çevreye tanıtıp benimsetme, bu ürünlerin niteliğini iyileştirme ve fiyatlarının düşürülmesini sağlama alışkanlıklarının kazandırılması.

Cemiyet, toplum içinde geçerli olan tüketim alışkanlıklarını değiştirebilmek için, okullarda "tasarruf ve yerli malı" haftaları, gösteriler ve sergiler düzenliyordu.

Başbakan İnönü'nün ortaya koyduğu görüş, bu cemiyetin çalışmalarına yönelik genel çerçeveyi çiziyordu: "Eğer istihsalimiz

142. Walstedt (1980), s. 67; İlkin ve Tekeli (1977), s. 92-93.

kifayet etmiyorsa ve çalışan vatandaş ekmekle kahve arasında muhayyer kalacaksa onun kahveyi tercih edip dermansız düşmemesi için gücümüz yettiği kadar kulağına bağıracağız."[143]

Devletin bu ve benzeri kuralları yerleştirmeye yönelik çabalarına karşın *homo economicus*, kendisinden beklenen davranış kalıpları içine girmekte oldukça zorlandı. Kültürel patrimuana tümüyle yabancı kaldığı sürece *homo economicus* soyut bir gönderge olmaktan öteye gidemedi.

Osmanlı Devleti'nin müsadere yetkilerinin göreceli olarak kaldırılmasıyla birlikte, gösterişe yönelik tüketim, devlete yakın çevrelerin dışına taştı. Toplum, ekonomik yapının elverdiği ölçüde tüketim toplumu görünümünü kazanmakla birlikte üretken bir toplum olmasını sağlayacak kuralları aynı ölçüde benimseyemedi.[144]

İthalatın patlaması karşısında cemiyet, tüketme isteğini yerli ürünler lehine biçimlendirmeye yöneldi (oysa bu ürünler, nicelik bakımından yetersiz, nitelik bakımından da zayıftı). "Vatandaş! Yerli malı kullan!" gibi emredici resmi sloganlar, ürünlerin yetersizliği yüzünden pek sonuç vermedi.

Buna karşılık parasal işlemlerin gelişmesiyle birlikte, her öğrenciye bir "İş Bankası" kumbarası veren cemiyetin çabaları, bankalardaki mevduatın büyük bir hızla yükselmesine neden oldu. Kişisel tasarruf hesapları 1913'te 8 binken, nüfusun 16,5 milyona ulaştığı 1937'de 244 bini buldu. Bu mevduatın bakiyesi de hızla artarak 1937'de 96 milyon TL na ulaştı (1923'te 3,3 milyon);[145] oysa aynı dönemde fiyat artışları son derece azdı. Bu mevduat 1937'de GSMH'nın yüzde 6'sını temsil ediyor ve hemen hemen tümüyle vadesiz mevduattan oluşuyordu. Kişisel tasarruf, menkul değerlerden etkilenmiyordu.

Bankaların çok büyük bir bölümü devlet denetiminde olduğu için herhangi bir finans pazarının bulunmaması, hükümetin ekonomik etkinlik üstündeki müdahale gücünü artırdı. 1924'te İş Bankası'nın kurulmasından ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan mali kurumların yavaş yavaş yeniden örgütlenmesinden

143. İlkin ve Tekeli (1977), s. 94.
144. Karpat (1968), s. 260.
145. Sur (1957), Cilt III, s. 76 ve 93.

sonra devlet, finansman olanaklarının önemli bir bölümünü, doğrudan doğruya devlete bağlı ya da onun dolaylı denetimindeki mali alanlar içinde kıskançlıkla muhafaza etti. Bu olanakların tümünü kendi gereksinimlerini karşılamak için kulanmasa bile, sermayenin kârlılık normlarını düşürerek bunların kullanılabilirlik sınırlarını ekonomik standartların üstüne çıkardı. Finansman olanaklarının, hemen hemen tümüyle devlet elinde tekelleşmesi negatif faiz oranlarının uygulanmasına fırsat verdi ve böylece, sözü edilen tekel, güdümcülüğün ana dayanaklarından biri olarak kalmayı, destekli ekonominin merkez ekseni olmayı sürdürdü.

Yönetilen ve yönlendirilen değişim sürecine hız kazandırmak için iktidarın gösterdiği çabalar, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, epeyce etkili oldu. Ne var ki elde edilen sonuçlar, bu çabaların hedefe ulaşmaya yetmediğini açıkça ortaya koymaktadır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye ekonomisinin genel görünümü çok kötü değildi. Ticaret dengesinde belli bir miktar fazlalık vardı,[146] büyük tüketim ürünlerinde (şeker ve dokuma) gerçekleştirilen birkaç ithal ikame işlemi başarıya ulaşmış, tarımda az da olsa bir artış sağlanmıştı.

Bütün bunlara karşın gerçek bir sanayileşme sürecinin başladığını, ekonomi toplumunun egemen olduğunu söylemek olanaksızdı.

Şatafatlı söylevlerin konusu olmakla birlikte sanayileşmenin birkaç sektörle sınırlı kaldığını belirtmeliyiz (şeker, dokuma ve daha küçük ölçüde demir-çelik, çimento). Üstelik bu alanlarda görülen gelişmeler iktisadi yapı üzerinde yeterli çekim gücü yaratamıyordu. 1923-1929 arasında, sanayi etkinlikleri (zanaat da içinde olmak üzere) GSMH'nın yüzde 11'ini oluşturuyordu; bu dönemi izleyen on yıllık süre içinde ve yalnızca birkaç yıl için bu oran yüzde 15'i geçti. Sanayi, çok daha sonraları, 1960 sonrasında bu sınırı, bir daha geri dönmemek üzere aştı ve 1970-1973 arasında kalan dönemde yüzde 22,5'a ulaştı.[147] Yatırımlar, ancak 60'lı yıllardan sonra anlamlı bir gelişme gösterebildiler. Daha ön-

146. Görünür ticari dengede fazlalık vardı; buna karşılık, altın stoklarının hareketi ve takas anlaşmaları gibi kimi göstergeler gözönüne alındığında, ithal kotaları yüzünden yasadışı bir ticaretin var olduğu düşünülebilir.
147. Özgür (1976), s. 194.

celeri, ulusal gelir içindeki payları yüzde 13'ü bulmuyordu.[148]

Daha da önemlisi, kişi başına GSMH'nın gelişim çizgisi inişli-çıkışlıydı ve kısa vadeli ekonomi politikalara sıkı sıkıya bağımlıydı. Bu oran sabit fiyatlarla 1927'de 343 TL, 1938 sonunda ise 436 TL ydı; ancak bu tarihler arasında kalan dönemde ve bir yıldan diğerine büyük çalkantılar gösterdi: 1932 ve 1933 yıllarında yüzde 21 oranında artarken 1935'ten 1937'ye kadar olan dönemde düzenli olarak azaldı. Savaş sırasında gösterdiği çalkantılar daha da şiddetliydi. 1945'te kişi başına GSMH, 30'lu yıllar öncesinin GSMH'sıyla aynı düzeydeydi.

Buna karşılık "liberal" dönemde kişi başına GSMH, istikrarlı bir artış gösterdi ve 1959'da, 1927'deki düzeyinin iki katına ulaştı.

Karma ekonominin kurulması, kamu yatırımlarının görece planlanması ve ekonominin belli bir oranda gelişmesiyle birlikte kişi başına GSMH, 60'lı yıllarda düzenli olarak ve hızla yükseldi.

1960'a kadar ticaret sermayesi, kâr standartlarının belirlenmesindeki egemen konumunu korudu ve sanayi alanındaki yatırımların artmasını engelledi. Özel sektör içinde gelişme gösteren tek öğe bir tür dönüşüm sanayisiydi; bu sanayi kamu sektöründen türemişti ve ticaret sermayesi tarafından belirlenen standartlara uygun kârların gerçekleştirilebilmesi amacıyla kamu sektöründe geçerli olan satış fiyatlarına sıkı sıkıya bağımlı hale getirilmişti. "Kamu sermayelerinin stratejik kullanılabilirliği" sayesinde sözü edilen ortalama kâr oranının gerçekleştirmesini sağlandı.

Böylesi bir süreç sonunda ekonominin temel nitelikleri de belirlendi. Tahsisli kalkınmanın gerçekleşmesi için gerekli olan iradeci yönü oldukça zayıf, ama buna karşılık giderek daha talepkâr olan bir ekonomi ortaya çıkmaya başladı. Buna paralel olarak top-

148. "Hershlag'ın ve onun görüşlerini benimseyenlerin hesaplamalarında, insan sermayesinin oluşturulması için yapılan devlet harcamaları gözönüne alınmıyordu. Yalnızca merkezi bütçe tarafından gerçekleştirilen, taşımacılığa ve haberleşmeye yönelik altyapı harcamaları yatırım olarak değerlendiriliyordu; buna karşılık, merkezi bütçenin ve yerel şirketlerin tarımın iyileştirilmesine, maden arama çalışmalarına yönelik harcamaları gözardı ediliyordu. Bu boşluklar doldurulduğunda, yatırımların ulusal gelir içindeki yerinin ve devletin bu yatırımlardaki öneminin çok büyük olduğu görülecektir." Yaşa, (1963), s. 111.

lumla, devletin son patrimonyalist kanadı olan ordu arasındaki çelişkiler de giderek derinleşiyordu. "Toplumun tek meşru kaynağı olmak isteyen"[149] ordu, toplumun kimi düzeylerinde görülen görece ve gerçek özerkleşme eğilimleri karşısında şiddetli tepkiler göstermekte gecikmeyecekti.

C. DENETLEME İRADESİ KALKINMANIN ÖNÜNE GEÇİNCE...

Kurulan ya da kurulmakta olan ekonomi, devletin izlerini taşıyordu. Devlet, kurumlaşma süreci boyunca, eskiden olduğu gibi "idealleşmiş bir çağdaşlaşma etmeni" değil, çerçevesi belirlenmiş bir değişim hareketinin en önemli yaratıcısı görünümü veriyordu. Bu değişim içinde yer alan ve "saf ekonomi" modeline özgü olan devindirici güçler –eğer böylesi bir soyutlama anlam taşıyorsa– ikinci dereceden güçlerdi ve hatta devletin uygulamalarıyla çelişiyorlardı.

Devletle yüz yüze olan toplum da ekonomik modelin izlerini taşımıyordu. Ekonomi, homojen bir bütün görünümünde değildi. Devletin müdahalelerine ve varlığına bağlı olarak, belli bir hiyerarşiye göre sıralanmış bölmelerden oluşuyordu; bu yüzden de pek saydam değildi.

Devlet tarafından toplanan fonların önemli bir bölümü ulusal savunmaya ayrılıyordu. 1927 bütçesinin yüzde 37,5'u bu alanda kullanıldı. Askeri harcamalar 30'lu yıllarda görece azaldı ve 1933'te yüzde 26'lık bir taban eşiğe geriledi; bununla birlikte, her zaman kamu harcamalarının ilk sırasını işgal etti. Ne var ki savaş sanayisi hiçbir gelişme göstermiyordu.[150]

Öte yandan, devlet güçlerinin "kalkınma için devletçilik programı"nı ortaya attıkları bir ortamda, bütçe içindeki altyapı harcamaları görece ve sürekli olarak azalıyordu.[151] Söz konusu harcamaların hemen hemen tümü Ankara kentinin kurulmasına,

149. Kazancıgil (1973), s. 25.
150. Önder (1974), s. 145.
151. Altyapı harcamaları 1930'da bütçenin yüzde 15,7'sini oluştururken 1939'da yüzde 9,9'a geriledi, *ay.y.*, s. 145.

demiryolu ve karayolu yapımına ayrılmıştı.[152] Ankara'nın kentleşmesine yönelik tasarıların başlattığı taşınmaz mal spekülasyonu, bazı kişilerin büyük servetler kazanmasına, devletin çevresinde "girişimci" bir ara katmanın, devletçi ve iktidar çemberi içinde son derece etkili bir yandaşlar topluluğunun doğmasına neden oldu.

1933-1939 arasında kalan dönemde yapılan bayındırlık harcamaları 311 milyon TL nı buluyordu; aynı dönemde kamu sektörüyle kamu dışı sektörler tarafından gerçekleştirilen sanayi yatırımları, programlarda belirlenen hedefleri aşmakla birlikte 145 milyon TL nı geçmiyordu.[153]

Ünlü "devlet eliyle sanayileşme" hamlesi yılda ortalama 20,7 milyon TL na eşdeğer bir çabadan, yani bütçe harcamalarının yüzde 10'undan öteye geçmiyordu.

Bu sanayi yatırımlarının bir bölümü dış borçlanmayla karşılanıyordu. 1930'da "The American Turkish Investment Corporation"dan alınan 10 milyon dolar-altın kredi, 20 yıl vadeyle ve yüzde 6,5 faizle sağlanmıştı. Karşılığında kibrit ve çakmak tekelinin işletmecilik hakkı verildi. 1934'te SSCB hükümetinden alınan 8 milyon dolar-altın müteahhit kredisi 20 yıl vadeli ve faizsizdi. 1936'da İngiliz "Brassert" şirketi demir-çelik tesisinin finansmanını ve yapımını üstlendi[154]... Ancak SSCB'nin verdiği kredinin tümü kullanılmadı. Kullanılan miktar, toplam kredinin yarısından biraz azdı. Aydemir'e göre "kredi arzı talep bulmamıştı";[155] oysa sanayi yatırımları ulusal gelirin yüzde 10'unu bile bulmuyordu. O halde, "gelişmede görülen gecikme" ya da büyümenin "yavaş"lığı, yalnızca sermaye birikimi düzeyinin yetersizliğine bağlı olamazdı.

1927-1939 arası dönemde, sabit fiyatlarla kişi başına GSMH yüzde 30 oranında arttı, 1939-1950 arası dönemde aynı düzeyde

152. Milli Savunma'yı demiryolları ve Ankara kentinin imarı için ayrılan bütçe izliyordu.

153. Özgür (1976), s. 178. Savaş öncesinde, doların resmi kuru 1,26 TL., serbest piyasadaki kuru da 1,80 ile 1,90 TL ydı.

154. O. Conker (1937), s. 198-204 ve 299.

155. Ş. S. Aydemir (1966), s. 408. Bu kredinin tümünün kullanılmamasında siyasal tercihlerin de etkili olduğunu düşünüyoruz, çünkü bu dönemde Almanya ile hızlı bir yakınlaşma siyaseti izleniyordu.

kaldı, 1950'den sonra da sürekli olarak yükseldi.[156] 1950'ye kadar tarım alanında gözle görülür bir gerileme olmadı ve iktidar, devletçiliğin en kuvvetli olduğu anlarda bile, tarımdan sanayiye değer aktarılmasına yönelik bir siyaset uygulamayı reddetti. Daha doğrusu iktidarın siyasal meşruiyet tabanı buna izin vermedi.

1925'te aşarın kaldırılmasıyla birlikte vergi yükü, dolaylı vergilere ve kent etkinliklerine kaydırıldı. Tüketim ve dış ticaret vergileriyle tekel gelirleri devlet bütçesi içindeki payını hızla artırıp, 1927-1928'de % 35, 1934-1935'te % 47'ye ulaştı.[157]

Devlet, 1932'den sonra Ziraat Bankası'nın, 1938'den sonra da Toprak Mahsulleri Ofisi'nin müdahaleleriyle tarım ürünlerinin fiyatlarını destekledi. 1930-1935 arasında tarım fiyatları sanayi ürünlerinin fiyatlarından daha hızlı düştü ve köylülüğün satın alma gücü yüzde 50 oranında azaldı.[158] 30'lu yılların ortalarında tarım fiyatları yeniden hızla artmaya başladı. Hükümet arazi vergisinin matrahını saptamak için vergilendirilecek toprakların değerini belirlerken bunları sistemli bir şekilde gerçek değerlerinin oldukça altında tespit ettirdi.

Eski düzenin sürüp gittiğini en açık biçimde ortaya koyan, belki de toprak dağılımının yapısıydı. 1913'te, kırsal kesimde yaşayan ailelerin yüzde 5'i tarım topraklarının yüzde 65'ini elinde tutarken (ailelerin yüzde 1'i toprakların yüzde 39'unu), 1950'de toprakların yüzde 25'i ailelerin yüzde 1'inin mülkiyetindeydi.[159] 1938-1950 arasındaki yıllarda 50 hektardan büyük mülkiyetler, tarım topraklarının yüzde 14'ünden yüzde 25'ine ulaştı. Ancak 1950'den sonradır ki, tarımda görülen yoğunlaşma görece azaldı; bu sektöre yatırılan sermaye, şehirlerdeki arsa spekülasyonuna, hizmetlere ve bir miktar da sanayi alanına kaymaya başladı.

Öte yandan, yönetimin militarist görüşleri ulusal savunma bütçesinin kapsamıyla sınırlı kalmadı. Yeni demiryolu hatları askeri stratejiler doğrultusunda belirlendi. "Düşman kuvvetleri"nin olası

156. 1948 yılı fiyatlarıyla 1927'de 4 663 milyon TL olan GSMH, 1939'da 7 777 milyon TL, 1948'de 9 153 milyon TL, 1960'da 18 300 milyon TL ve 1967'de 27 076 milyon TL'ye ulaşır. Kişi başına GSMH ise 1948 fiyatlarıyla 1927'de 348 liradan 1948'de 459 liraya ve 1967'de 827 liraya varır.
157. G. Kazgan, *a.g.makale*, İTİA (1977), s. 253.
158. *Ay.y.*, s. 257.
159. Cem (1973), s. 476-477.

çıkarması gözönüne alınarak demiryollarının, Akdeniz kıyılarının 100 km içinde durdurulması öngörüldü. Halen bugün bu hat denizle kavuşmamıştır ve söz konusu uygulamanın akılcı bir yanı olduğu söylenemez. Sovyet sınırına ulaşan demiryolu yıllarca bir dekovil olarak kaldı. Karadeniz'i Orta Anadolu'ya bağlayan iki dikey hat olmakla birlikte, kıyıyı kateden demiryolu hattı inşa edilmedi.

Demir-çelik tesisinin yapımı için 1936 yılında seçilen alan konusunda Profesör Kessler şu değerlendirmeyi yapıyor: "Doğal, yerinde ve amacına uygun olmayan bir alan."[160] Tesis, askeri bir saldırıyı önlemek için denizden 60 km içeride[161] ve işçilerin bir merkezde toplanmasına engel olmak için kömür ocaklarıyla demir madenlerinin 100 km uzağında kuruldu.[162] Tesis, maden havzasına tek hatlı bir demiryoluyla bağlandı.

Kömür madeni şirketleri, yeterli miktarda el emeği bulma konusunda en büyük zorluğu Ereğli'de yaşadılar. Bir "maden işçisi", madende, yılda ortalama 14 ile 17 günden çok kalmıyordu.[163] Madenlerdeki niteliksiz el emeği açığı çok büyüktü. Sorunu çözmek için başvurulan yol, Osmanlılar'ın 1882'den sonra burada uyguladığı çözüm yolundan başkası değildi: Zorunlu çalışma.

1935'ten başlayarak devlet, bu bölgede bulunan kömür ocaklarını yavaş yavaş devletleştirdi. Bir devlet işletmesi kurup 1941'de "ocaklarda çalışma alışkanlığı olan kişiler ve işsizler için" 1 ile 3 ay boyunca, dönüşümlü olarak çalışma zorunluluğu koydu.[164] Daha sonra bu yükümlülük bütün Karadeniz Bölgesi için geçerli hale getirildi ve özel bir polis örgütlenmesi kurularak "ocaklara inmek istemeyen madenciler" toparlanıp gözetim altında tutuldu. Ereğli ocaklarında bu dönemde çalıştırılan 25 ile 30 bin işçinin yalnızca 5 000'i "daimi işçi"ydi; yani, yalnızca bu kadarı, iki yıldan uzun bir süre ocaklarda çalışmışlardı. "Daimi olarak görevli işçi" unvanı verilen bu işçiler yılın yalnızca birkaç

160. Kessler, *Conditions de travail à Zonguldak et Karabük* (Zonguldak ve Karabük'te çalışma koşulları), İktisat Fakültesi Dergisi, 1948, Şeni (1978), s. 47, tarafından aktarılıyor.
161. Özbek (1938), s. 161.
162. Şeni (1978), s. 41-42.
163. Özeken (1955), s. 181.
164. Özeken (1955), s. 187.

günü izin alıp evlerine gidebiliyorlardı.[165]

Bu önlemlere karşın ocakların verimi pek az arttı; iş kazaları da çoğaldı. Üretimin yetersizliği karşısında zorunlu çalışma giderek yaygınlaştırıldı; ne var ki, sonuçta hiçbir değişiklik olmadı. Zorunlu çalışmanın kaldırılmasından ve teşvik siyasetinin yürürlüğe konmasından sonradır ki,[166] verimlilik görece arttı ve 1950'den başlayarak, tarımın makineleşmesiyle birlikte ocaklarda el emeği açığı sorunu ortadan kalktı.

Ücretli çalışma karşısında gösterilen direnç, elbette toplumsal yapının tümünü etkisi altına alan genel bir olay değildi. Bununla birlikte, Ereğli maden ocaklarında yaşanan durumun, tekil bir olay olduğu da söylenemez. Devletin, sanayi bölgelerinden uzakta kurmaya çalıştığı kamu işletmeleri, görece sanayileşmiş bölgelerden işçi getirmek zorunda kalıyorlardı. Oysa devlet, bu tür işletmelerin bütün ülkeye yayılmasını istiyordu; çünkü, homojen bir ulus-devlet yaratmalı, yarı-kırsal kökenli el emeğinden dilediği gibi yararlanabilmeli, üstelik bu el emeği, özellikle tarımsal aile ekonomisi çerçevesinde yeniden üretilebilmeliydi. Bu kesimden sağlanan emek oldukça niteliksizdi ve sanayileşme sürecine yeterince katılmadığı için pek kullanışlı değildi. Kırsal kesimde kurulan devlet işletmeleri yılın belli dönemlerinde üretim kapasitelerinin yalnızca küçük bir bölümünü kullanabiliyorlardı; bunun temel nedeni de el emeğinin azlığıydı.

50'li yılların ilk yarısından, yani tarımın hızla makineleşmesinden sonra başlayan kentlere göç olayıyla birlikte, sanayi alanında sürekli bir emek fazlası yaşanmaya başladı.

İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ekonominin kuruluş şeması hemen hemen tamamlanmıştı.[167] Ne var ki, siyaseti yöneten sınıf, kurulmak istenen düzene ilişkin ayrıntıları açıkça

165. *Ay.y.*, s. 191.

166. Zorunlu hizmete katılan "işçiler" kışlalarda barındırılıyordu. Beslenmeleri işletme tarafından karşılanıyordu ve bu hizmet kapsamında olmayan işçilerle aynı ücreti alıyorlardı. Buna karşılık serbest işçilerin (5 000 kişi) aldığı nakit ücret diğerlerinin aldığından çok değildi, *ay.y.*, s. 195.

167. Bu bölümde, söz konusu döneme damgasını vuran özel birkaç kuruma değinmedik: Merkez Bankası, devlet işletmeleri, yatırımları programlama düşüncesinin geliştirilmesi. Bu kurumlar güdümcülük incelemesi çerçevesinde ele alınacaktır (bölüm 3).

ortaya koyamamıştı. Düzen, ekonominin işlevini konu alan iki görüş arasında gelip gidiyordu: Ulus-devlet iktidarını güçlendiren ve devletin, bir "pazar ekonomisi" içinde tek meşruluk kaynağı olmasına süreklilik kazandıran bir ekonomi ya da kendi gelişmesiyle bireylerin zenginleşmesini sağlayan ve yükselen yeni "burjuva" sınıfları yararına patrimonyalist iktidarın kalıntılarıyla mücadele eden bir ekonomi. Bu iki görüşün uzlaşması olanaklıydı –nitekim çoğu kez uzlaştılar– ancak çatışmaları da kaçınılmazdı.

Türkiye'deki güdümcülüğün tarihini belirleyen, işte bu çatışmaların tarihidir.

4. İLERLEYEN GÜDÜMCÜLÜK

E. Clark'a göre devletçiliğin kökleri 1840'lı yıllara uzanır[168] ve Osmanlı-Türk toplumlarını etkisi altına alarak günümüze dek ulaşır. E. Kongar, 1923'ten günümüze ekonomi tarihini çözümlemek için, bu önermeden yola çıkarak mükemmel bir doğrusal bakış açısı sunar. Kongar'a göre devletçilik, cumhuriyetin ilanından bu yana sürekli olarak varlığını koruduğuna göre hükümetlerin uyguladığı iktisat politikaları pek az değişikliğe uğramış olmalıdır.[169] Bu iddialı önerme her şeyden önce, "radikal kalkınmacılar"ın tarihsel değerlendirmelerine ters düşer. Bu değerlendirmelere göre, 30'lu yıllarda yaşanan devletçi dönemde, ka-

168. Clark (1974).
169. Kongar, "Devletçilik ve günümüzdeki sonuçları". İTİA (1977), s. 160.

pitalizmden kopmaya dayanan bir strateji, kaba hatlarıyla ortaya konmuş ve "devletçi" model tasfiye edilirken, bu strateji de terk edilmişti. 60'lı yılların devletçi radikalleri, yukarıda sözü edilen "üçüncü tip strateji"nin uygulanmasında görülen eksiklikleri ve sapmaları gösterirlerken,[170] 1930'larda devlet denetimini artırmak için alınmış bir dizi kararın, "antikapitalist" tavrın parlak örnekleri olduğunu söylemekten de geri durmazlar.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi tarihi, geleneksel bir yaklaşıma göre dört evreye ayrılır: 1923 ile 1930-1932 arasındaki liberalizm dönemi; 1930-1932 ile 1938-1945 arasındaki devletçilik dönemi; 1945-1950 ile 1960 arasındaki liberalizm dönemi; nihayet 1960'tan 1980'e dek uzanan karma ekonomi dönemi. [Buna 1980'le başlayan beşinci evre neoliberalizm evresi dahil değildir.]

Bazı iktisatçılar, tarihi, bu biçimde bölerek inceleme yönteminden yararlanırken "dönemlere ayırma" işleminin tek belirteni olarak, söylemde görülen değişikliği kullanırlar;[171] böylece, söylemle uygulama arasında görülebilecek farklılıkların tuzağına düşmediklerini öne sürerler. Kuşkusuz, söylemde görülen değişikliklerin, her zaman siyasal-toplumsal bir anlamı vardır. Ne var ki, tarihi izlerken art arda gelen söylemleri temel almak, onların varlık-yokluk oyununa alet olmaktan başka bir anlam taşımaz. Tam tersine, tarihi yalnızca kalıcı kurumlara indirgemek, iktidar sisteminin stratejik esnekliğini de saf dışı bırakmak anlamına gelir.

Elbette, bu iki aşırı tutum arasında kalan başka olasılıklar da vardır ve bunlar söylem düzenini ve iktidarın yeniden üretildiği sistemi etkileyen değişiklikleri de, devamlılıkları da hesaba katarlar.

Ancak öncelikle bazı kavram karışıklıklarını, en başta da "devlet kapitalizmi" ve "devletçilik"e ilişkin olanları ortadan kaldırmalıyız. Devlet kapitalizmi kavramı, genel olarak, belirleyici olduğu varsayılan bir etkinlikte, yani sanayide, üretim araçlarının büyük bir bölümünün devletin denetimi altına alındığı bir ekonomik sistemi belirtir. Bu sistemde devlet söylemi, yukarıda sözü edilen egemen ve belirleyici devlet varlığının sürekliliği konusunda açıktır.

170.Sezgin (1974), s. 101.
171.Walstedt (1980), bu yaklaşımı bir bütün olarak özetler.

Buna karşılık, Türkiye'de tanımlandığı ve uygulandığı biçimiyle devletçiliğin en önemli yanı, güdümcülüğün bir üst derecesini ifade etmesidir. Güdümcülük, toplumsal örgütlenmenin tümünü içine alır. Ancak devlet, bir yandan kendi varlığının yeniden üretilmesinin gereklerine bağlı olarak güdümcülüğün çeşitli olanaklarından yararlanırken (devlet girişimleri, devlet pazarı, plan, dış ticaretin denetlenmesi, vb.) bir yandan da ekonomi içinde *geçici olarak yer alıyormuş gibi görünmeye* çalışır.

Her iki durumda söz konusu olan, yalnızca devletin yerine getirebileceği bir düzenleme eylemidir ama, aralarındaki işleyiş biçimi farklıdır. Devlet, bu düzen içinde bir yandan "çağdaş" toplumu kurup gelişme/kalkınmayı üstlenirken bir yandan da iktidarın yeniden üretildiği tek alan olarak devletin amaçlarını pekiştirir.[172]

Bu çerçevede, Türkiye tarihini devletçilik-liberalizm ikilisinin karşıtlığı içinde anlamak olanaksızdır. "Devletçi" devletin amaçlarıyla "liberal" devletin amaçları uzlaşmaz değildir. "Liberal" devlet, ilkinden miras kalan yeniden üretim biçimlerini altüst etmez. Diğer taraftan toplumun üstünden, dışa yönelik gösterimlerini sarıp sarmalayan tutku örtüsü kaldırıldığında, onun, bu iki söylemden farklı bir tavır beklemediği görülür. Nitekim toplum, pek çok kez "devlet memurları" iktidarını alaşağı etmek istemiş olsa da (özelikle 1946-1950'de) ortak belleğe kazınmış o biricik düzene, yani hem kerim hem gaddar "baba-devlet" düzenine her zaman sadık kalır.

Biz bu olguyu hem "devletçilik" hem de "liberalizm"de görülen ortak özelliğiyle adlandırıyoruz: Güdümcülük. Güdümcülüğün derecesini belirleyen esas etmen, onun toplumu devletin tespit ettiği ufuk çizgisine, yani Batı'ya ve gelişmeye yönlendirme kapasitesinin sınırlarının bilincine devlet katında varılması biçimidir.

1930'da Başbakan İnönü, hükümetin kamu harcamaları ko-

172. H. Lefebvre'e göre, bu çerçevede "devlete özgü üretim biçimi" kavramını kullanmak daha uygundur; bu üretim biçiminde devlet büyüme işini üstlenir ve ekonomik, diğer kurumlar arasında yer alma eğilimi gösterir. (1977), Cilt III, s. 273. "Devlet'in bu sonuca ulaşmak için geçirdiği süreç şöyle tanımlanabilir: İster alışılagelmiş olsunlar ister devrimci, bütün etkinliklerin kurumsallaştırılması", *ay.y.*, s. 212..

nusunda yaptığı tercihleri savunurken "ılımlı devletçilik" kavramını ortaya atar. Bunu yaparken İnönü'nün amacı siyasal rakipleriyle, yani "aferistler", "liberaller", "gelenekçiler" vb. ile olan çatışmaları devletin varlığını ilgilendiren bir alana çekmektir. Böyle tehlikeli anlarda (1929 bunalımı, Kürt halkının ayaklanması) devletçiliğe saldırmak, devleti suçlamakla eşanlamlı olarak sunulur. Böylece devlet ilkesiyle devletin pratiği özdeşleştirilir. Devlet ilkesinin kutsallığı siyasal iktidarın tasarruflarına hikmetinden sual olunmaz bir meşruiyet verir.

Buna karşılık "ılımlı devletçilik", uygulamada o an için köklü bir değişiklik getirmez: Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan devlet işletmelerini yönetmek, devletin kaynaklarını güvence altına almak için bazı tekelleri özel girişimlere vermek, toplumsal ve mali büyük bir baskı pahasına demiryolları ağını genişletme çalışmalarını sürdürmek. Bu devletçilik tipi, kendi içinde o denli az yenilik taşır ki icazetli "liberal" muhalefet, CHP'nin bundan böyle devletçiliği benimsemesinin kendileri için sürpriz olduğunu itiraf etmek durumunda kalır.[173] Bu kargaşa ortamında muhalefet, devletçilik adına tekellerin işletme hakkının verilmesini ve demiryolları için yapılan harcamaları eleştirir, "kamu fonlarının israfı"na karşı tavır alır. Kısacası, devletçi uygulamaları "Hazine'nin hakları" adına liberaller eleştirir!

Devletçilik kavramının ortaya atılması, CHP devletinin siyasal tercihlerine ilişkin bir savunma stratejisinden başka bir şey değildir. Bu tercihler de özellikle iktisadi aktörler tarafından eleştirilir. Arzuladığı gelişmelerin saptırılabileceğini kestirdiğinde devlet derhal siyasal inisiyatifi ele alır ve bu amaçla devletçilik kavramına, alternatifini sadece kendisinin önerebileceği güçte bir tasarımsal anlam yükler. *Devletçilik, bir an için patrimonyalizmin yeni bir cephesi olur.*

Devlet, "devletçi" olmadan önce de ekonomik etkinlik içindeki ağırlığını koruyordu. Üretim ve ithalat tekellerini işletme hakkı veriyor, mal ve hizmetlerin (ordu, bayındırlık, vb.) en büyük tüketicisi olmayı sürdürüyor ve sanayi etkinliklerini doğrudan destekliyordu (1927 Teşvik Yasası).

173. Boratav (1974), s. 80.

Ancak, 20'li yılların dış koşullarının etkisiyle belli bir güdümcülük sınırını zorlayamamıştı. Lozan Barış Antlaşması, yedi müttefik ülkede[174] üretilen ürünlerin gümrük haklarının beş yıl boyunca (24 Temmuz 1928'e kadar), 1916'da saptanan düzeyde tutulmasını şart koşuyor, Türkiye de tekeller dışında ithalat ve ihracat yasağı koymama ve var olanları kaldırma sözü veriyordu. Ekonomik bunalımın başlamasıyla ve Lozan Antlaşması'yla üstlenilen yükümlülüklerin sona ermesiyle birlikte Ankara hükümeti, 1929'da, derhal ithalat vergilerini yükseltti.

Hükümetin elinde, güdümcülüğün bir üst derecesini uygulamak için gerekli mali olanaklar da yoktu. Aşarın kaldırılması, askeri harcamaların yükü altında ezilen[175] bütçenin kapasitesini iyiden iyiye daraltmıştı. GSYİH'nin yarıdan çoğu tarımdan geldiği halde, tarım sektörü bütçenin ancak yüzde 15 ile 20'sini karşılayabiliyordu.[176] Tarımın vergilendirilmesine karşı çıkan hükümet, çok kısa sürede dayanılır vergi yükü sınırına ulaştı.

Devlet, yabancı sermayeye karşı düşmanca bir tutum takınmıyordu. Yasal koşullara uyulmasından başka tek koşul Türkler'in şirket sermayesine ortak olmalarıydı.[177] Yabancı sermaye karşısında takınılan tavır uzlaşmacıydı. Hükümet, Kurtuluş Savaşı sırasında bile, demiryolları imtiyazının verilmesi konusunda Amerikan şirketleriyle görüşmekte tereddüt etmemişti.[178]

1928'de Ford Türkiye'ye davet edildi; ondan, bir montaj fabrikası kurması isteniyordu. Gerekli anlaşma imzalandı; ancak, fabrikanın kurulması aşamasına gelindiğinde ekonomik bu-

174. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya. İthal edilen ürünlerin yüzde 80'i bu yedi ülkeden geliyordu.

175. 1930 bütçesi harcamalarının yüzde 30'u askeri harcamalardan, yüzde 11'i de demiryolu için yapılan harcamalardan oluşuyordu. C. Rist, *Mali durum ve ödemeler dengesi konularında Türkiye Cumhuriyeti'ne sunulan rapor*, İlkin-Tekeli'de (1977), s. 645.

176. C. Rist, *ay.y.*, s. 643, gümrük vergileriyle tekel gelirleri dışında kalan ve 1928-1929 döneminde toplanan vergilerin yüzde 34'ünün İstanbul ve İzmir kökenli olduğunu belirtiyor.

177. 1924'te Türkiye'de demiryolu ayrıcalığı almış 7 şirket, 6 maden ocağı, 23 banka, 11 belediye imtiyazı, 12 sanayi şirketi ve yabancı sermayeye ait 35 ticari şirket vardı. Hershlag (1968), Conker (1937), s. 44-52. 1920 ile 1930 arasında kurulan 201 anonim şirketin yüzde 66'sına yabancı sermaye ortaktı. G. Ökçün, Boratav (1974), s. 47, tarafından aktarılıyor.

178. İlkin (1981), s. 46-48.

nalımdan etkilenen Amerikan şirketi tasarıdan vazgeçti.[179] Sanayi kuruluşları, ticari şirketler, bankalar ve sigorta şirketleri ulusallaştırılmayacaklar, ancak simgesel düzeyde de olsa TC vatandaşlarının ortaklığını kabul etmeye teşvik edileceklerdi. Bunu fırsat bilen yabancı şirketler kendi adlarına "Türk" sıfatını ekleyiverdiler.[180]

Devlet söyleminin yavaş yavaş radikalleştirilmesi ve "devletçi" kurumların devreye sokulması el yordamıyla gerçekleştirilen işlerdi. Bu yüzden de en "radikal" kararlar ve en "devletçi" yasalar, toplumun direnci ve kalkınmanın seyrinin çeşitli sapmaları karşısında devletin gösterdiği tepkiyi yansıtıyordu. Çoğu kez yasalarda yer alan maddeler uygulanmıyor ve yasalar bile, çok kısa bir süre sonra değiştiriliyordu. Bu nedenle, yukarıda sözü edilen kararlar tarihi, bizleri devlet uygulamaları konusunda aydınlatmaktan uzaktır. Bunlar ekonomi politikalarının hazırlanmasında ne ölçüde el yordamıyla hareket edildiğinin anlaşılmasını sağlayacak ipuçları verirler. Esas olarak el yordamına dayanması Türkiye'de güdümcülüğün doktriner olmasını engellemiş ve böylece devlet, iktisadi karar ve uygulamalarda *stratejik bir esneklik* kazanmıştır.

İktidar, kendi söyleminin pragmatik özelliğine dayanarak kolayca alan değiştirirken sürekliliği, iktisat alanı içine yerleştirdiği devlet adamları aracılığıyla sağlıyor, varlığını, nitel ve nicel bakımdan artırabiliyor ya da azaltabiliyor; hem devlet işletmeleri kuruyor hem de bunların özelleştirilmesini savunuyor; planlamayı ve serbest girişimi aynı anda destekleyebiliyor; kamu harcamaları konusunda katı ahlaki değerleri savunurken bazılarının hızla zenginleşmesini isteyebiliyordu. Bir söylemden diğerine yapılan geçişleri ve karşıt düşüncelerin aynı anda benimsenmesini, yalnızca devlet içindeki siyasal dengelerin değişmesiyle açıklamak, Türkiye'de siyasal istikrarsızlığın sürekli olduğunu iddia etmek an-

179. Tekeli ve İlkin (1977), s. 77.

180. Savaş sırasında ve "azınlıklar"ın, Yunanistan ile Türkiye arasında resmen değiş tokuş edilmesine değin Ermeniler ile Rumlar'ın mal varlıklarına el konması, bir devletleştirme olarak gerçekleşmez. Bu mallar, derhal "Türkler"e dağıtılır; hatta yerel eşraf, devletin müdahalesini beklemeksizin bunların büyük bir bölümüne el koyar. Söz konusu olan devletleştirmekten ziyade ulusallaştırmadır.

lamına gelir. Oysa 60'lı yıllara dek cumhuriyet tarihi, bu değerlendirmenin hiç de doğru olmadığını ortaya koymaktadır.

Aslında söz konusu olan hem varlık hem de yokluk durumudur; bu iki durum birbirini tamamlıyor ve öyle bir bütün içinde birbirini izliyordu ki bu bütün ne gerçek ne de gerçekdışı, ne doğru ne de yanlıştı; çünkü bu, tasarımlardan oluşan bir bütündü. Devleti hem Baba hem de Zorba sureti içinde tasarlayan toplumsal tahayyül, iktidar söylemi tarafından yaratılan bu zıt tasarımları görece uyum içinde algılayabiliyordu.

Güdümcülük, bu varlık-yokluk oyununu, yüzyılın başından günümüze dek ulaşan uzun bir tarihsel dönem boyunca oynadı. Patrimonyal yapılar, kapalı bir ekonomi, her yerde hazır ve nazır ve her şeyi bilen bir devlet kendisine miras kalan Cumhuriyet Devleti, tarihsel akışı kendi usulünce uzattı. Ne var ki artık bir model ve bu modele bağlı kurallar vardı. Bu yüzden de söz konusu olan basit bir uzatma değildi; çünkü Cumhuriyet Devleti, kendi iktidarının yeniden üretilmesini sağlayan alanlardan, ancak birkaçını değiştirebiliyordu. Bu nedenle cumhuriyet tarihini sadece devletçilikle çözümlemeye çalışmak da büyük bir yanılgıdır.

Güdümcülük, dört ayrı görünüm altında ortaya çıkar: 1) Ulusal ekonomi içinde, özel girişimi destekleme önlemlerinin alındığı bir korumacılık; 2) Devletin, üretim hedeflerinden bir bölümünü kendi yükümlülüğü altına alması, böylece "hammaddesi Türkiye'de bol olan ve tüketimi ülke içinde gerçekleşen"[181] mallar için ithal ikamesi sağlanması ve ekonomik etkinliklerin daha sıkı denetlenmesi; 3) Ekonomik etkinliği, görece açık bir ekonomi içinde güçlendirmek için, devlet işletmeleriyle karma teşebbüsün geliştirilmesine ve devletin daha önce uyguladığı denetimin gevşetilmesine dayanan liberal bir söylem; 4) Klasik bir azgelişmiş ekonomik yapı çerçevesinde, sosyal hukuk devleti tasarımıyla tamamlanan karma ekonomi söylemi.

Güdümcülüğün, yukarıda sözü edilen bu son var olma biçimi başka gereçleri, başka kavramları da gerektirir ve biz onu, göründüğü biçimiyle incelemeyeceğiz.

181. Conker (1937), s. 149.

Ayrı ayrı sunulan bu görünümler, gerçekte birer soyutlamadan başka bir şey değildi. Kesintiler de soyutlamada göründüğü kadar net değildir. Öte yandan, sürekli yön değiştirmeler, art arda gelen el yordamları, ivme kazandırılan bir hareketin birdenbire durdurulması ekonomi politikalarının hazırlanması ve uygulanması süreçlerini sarıp sarmalayan bir belirsizliği, bir saydamsızlığı sürekli olarak ortaya koyar.

A. EL YORDAMIYLA BULUNAN İKTİSADİ KALKINMA POLİTİKASI

1932'ye dek güdümcülüğü belirleyen ayırt edici özellikler, gün geçtikçe daha etkili bir biçimde uygulanan korumacılık siyaseti (özellikle 1929'dan sonra) ve ülkenin ekonomik etkinliğine doğrudan sağlanan destekti. Tarım alanına yönelik vergi yükünün azaltılması, Sanayiyi Teşvik Yasası (1927), tekellere işletme hakkı verilmesi ve devlet pazarları, devletin "gözükmeden" var olmasını sağlayan temel tasarruflardı.

Osmanlılar'dan Cumhuriyet Devleti'ne miras kalan devlet işletmelerini de unutmamak gerekir. Sayıları 22'yi bulan bu işletmelerin 18'i dokumacılık alanında etkinlik gösteriyordu. Ama iki banka dışında kalan kuruluşların pazar için yaptıkları üretim çok azdı. Bunlar ordunun, sarayın ve yönetimin gereksinimlerini karşılamak üzere kurulmuşlardı.

Hükümet, 1925'te, bu devlet işletmelerinden bir bölümünü yönetmek üzere Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nı kurdu. Bankanın görevleri şunlardı:

– *Özel mülkiyete devredilinceye değin* dört üretim kuruluşunu (dokuma ve deri) yönetmek; –özel sermayenin de *katılımıyla,* sanayi alanında etkinlik gösterecek işletmeler açmak; –madencilik şirketlerine ödünç para vermek; –bir kamu girişimi ya da karma girişimler aracılığıyla maden ayrıcalıklarını, doğrudan doğruya kendi görev alanı içine almak.[182]

Bankaya tüzel bir kişilik ve tümüyle kuramsal düzeyde kalan

182. Özbek, s. 43.

yönetsel bir özerklik verildi. Gerçi ne sanayiciler (özellikle maden ocağı sahipleri) ne de milletvekilleri bu bankanın yönetim kurulunda görev alabiliyordu; ancak genel müdürle yardımcısı, Ticaret Bakanı'nın önerisi, Bakanlar Kurulu'nun kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla atanıyordu.[183] Böylesi bir konum hem bir iktisadi işletmede bulunması gereken bütün biçimsel nitelikleri taşıyan kurumlar oluşturma isteğini yansıtıyor hem de bu yeni kurumların bakanlık bünyesinde yer alan bir kuruluş kadar sıkı denetlenmesini öngörüyordu.

İktisat Bakanı 1930'da bir açıklama yaparak 1928'de mülkiyetin özel kesime aktarılmak istendiğini söylüyordu. Ancak, piyasaya sunulan hisse senetleri alıcı bulamamıştı.[184]

Banka, kuruluşundan kapatılmasına değin (1932) 17 şirketin sermayesine katıldı;[185] ne var ki, özel girişimlere tek bir kredi bile veremedi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan fabrikalar önemli miktarda sermaye artışı gerektiriyordu. Bunların üretiminin yeniden organize edilmesinden ancak yedi yıl sonra, yani 1932'de, bu girişimlerden elde edilen ürünlerin yüzde 50 ile 90'ı pazara yönelebildi.[186]

Bu dönemde, devlet müdahalesini belirginleştiren etkinliklerin başında demiryolu şirketlerinin satın alınması[187] ve yeni hatların döşenmesi gelir. Bu harcamalar, devlet bütçesinde ilk sırayı işgal eden askeri harcamaları izlemekle kalmıyor,[188] bürokrasinin "patrimonyalizm" yanlısı tercihlerini suçlama çabasında olan siyasal sınıfın bir kesimi tarafından eleştiriliyordu. 1923-1935 arasında, yalnızca demiryolu döşeme çalışmaları için 280 milyon TL har-

183. *Ay.y.*, s. 87.
184. Boratav (1974), s. 87.
185. 1 şeker fabrikası, 2 halı fabrikası, 2 çeltik fabrikası, 2 dokuma fabrikası, 1 porselen fabrikası, 2 ticari şirket, liman hizmetleri alanında etkinlik gösteren 3 şirket, 3 madencilik şirketi, 1 elektrik şirketi, Özbek (1938), s. 47.
186. Özbek (1938), s. 46.
187. 1923'te Türkiye'de 4 018 km. demiryolu vardı; bunun yüzde 67,5'u Alman, yüzde 19,8'i Fransız, yüzde 12,7'si İngiliz şirketlerin mülkiyetindeydi. Conker (1935), s. 119. 1936'da Şark demiryollarının satın alınmasıyla birlikte, hatların tümü devletleştirilmiş oldu.
188. C. Rist'e göre, 1930-1931 bütçesinde eğitim, sağlık ve kamu sektörünün finansmanına yönelik harcamalar, demiryolları inşaatının yıllık ödemelerine eşitti, *a.g.y.*, s. 644-645.

candı;[189] bu miktar, o dönem yapılan bütçe harcamalarının ortalama yüzde 12'sini oluşturuyordu.

1930'a değin, yalnızca Alman demiryolu şirketleri devletleştirildi. Geri kalanların devletleştirilmesi ise 1930 ile 1936 arasında tamamlandı. Yabancı şirketlerin hiçbirisi devletleştirmeye anlamlı bir direnç göstermedi. Döviz olarak ve uluslararası sermaye piyasasında uygulanan faiz oranlarıyla belirlenen tazminat programı, 1930'ların iktisadi bunalım ve nakit sıkıntısı ortamında oldukça cazipti.

Demiryollarını işletme hakkı katma bütçeli ve bakanlığa bağlı iki idareye verildi. Kuruluşundan üç yıl sonra, 1927'de, demiryolları yönetimi devlet limanlarını işletme hakkını aldı ve İmar Bakanlığı'na bağlandı.[190] Demiryolları 1953'e kadar katma bütçeli bir bakanlık idaresi tarafından işletildi.

Tekel ayrıcalıklarının hedeflerinden biri kamu harcamaları finansmanının vergi dışı bırakılması ve Lozan Antlaşması çerçevesinde gümrük duvarlarının oluşturulmasıydı. 1925 ile 1930 arasında devlet gelirlerinin, ortalama yüzde 18 ile 20'si tekellerden elde edilen gelirdi.[191]

Türkiye'ye özgü "liberalizm"i en iyi tanıtan, şeker tekelidir. 1925'te şeker fabrikalarına tanınan ayrıcalıklara ve muafiyetlere ilişkin kanun onaylandı. Ertesi yıl iki fabrika üretime geçti. Bunlar, kamu sermayesinin azınlıkta kaldığı anonim şirketlerdi.

Yasa uyarınca, şeker fabrikaları kurmak ve işletmek için, önce hükümetten izin almak gerekiyordu. Kurulduktan sonra, fabrika çevre bölge içinde yasal üretim tekelini kazanıyordu. Buna karşılık, söz konusu işletmeler bir dizi vergi bağışıklığından yararlanıyorlardı. Şeker, sekiz yıl boyunca tüketim vergisinden bağışık tutuluyordu; on yıl boyunca şekerpancarı tarlalarından arazi vergisi alınmıyordu; bu fabrikalara kömür veren ocaklar damga resmi ödemiyorlardı; şeker üretiminin öncesi ve sonrasındaki taşımacılık işlemleri, on yıl boyunca taşımacılık vergisinin üçte birinden bağışık tutuluyordu; bu işletmelerde çalışan ücretliler, on yıl boyunca gelir vergisinden bağışık tutuluyordu ve nihayet dev-

189. Boratav (1974), s. 106-107.
190. *Ay.y.*, s. 107.
191.Thobie (1972), s. 149.

let, bu tür girişimlere, 1 ile 5 hektar arazinin kullanım hakkını karşılıksız veriyordu.[192]

Bütün bu kolaylıklara karşın iki şeker fabrikası ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı ve bunlardan biri, 1932'de devlete ait olan Sanayi ve Maadin Bankası'nın denetimi altına alındı.

Üretim ve ithalat tekelleri kurma konusunda yapılan denemelerin büyük bir bölümü, bu girişimlerin devlet tarafından işletilen yasal tekellere dönüşmesiyle sonuçlandı.[193]

20'li yılların sonunda güdümcülüğün dozu artmaya başladı. Gümrük tarifelerinin yüzde 50 oranında yükseltilmesi bunların anlamlı ilk adımını oluşturur. Bu önlemlerin çoğu devleti savunma amaçlıydı. Ekonominin "bozucu" etkilerine karşı koymayı; kamunun ahlaki değerlerine pek bağlı olmayan ve patrimonyalist bürokrasinin "genel çıkar"ına ters düşen girişimci-tüccar katmanlarının etkinliklerinin bir bölümünü daha iyi denetlemeyi öngörüyorlardı. Bir yandan bunu hedefleyen iki yasa çıkarılacak, diğer yandan da Merkez Bankası kurulacaktı.

İlk yasa "Türk parasının değerini koruma"ya yönelikti (20 Şubat 1930). Bu yasanın amacı, Türk Lirası'nın kambiyo fiyatında Mayıs 1929'dan sonra başlayan düşüşle mücadele edebilmek için hükümetin olanaklarını artırmaktı.[194] Yasa hükümete, kambiyonun denetlenmesi ve kambiyo pazarının düzenlenmesine

192. Boratav (1971), s. 111-112. Hükümetin halkı sanayi alanında çalışmaya teşvik etmesi oldukça anlamlıdır. Gerçekten de fabrikaların çoğu el emeği bulmakta zorluk çekiyordu; çünkü köylüler ya sanayi alanında çalışmak istemiyor ya da tarımı bırakmadıkları için sık sık fabrikayı bırakıp, tarlalarına dönüyorlardı.

193. Örneğin, alkollü içki tekelini 1926'da alan girişimin sermayesi, yüzde 55 oranında bir Polonya şirketinin yatırımlarından oluşuyordu; kalanı da Hazine'nindi. Bir yıl sonra ayrıcalık geri alındı ve tekel, bir devlet örgütlenmesine devredildi. Boratav (1974), s. 119.

194. Türk Lirası, uzun sayılabilecek bir dönem içinde, sürekli olarak Batı ülkelerinin paraları karşısında değer yitirdi. Ancak, 1929'da yaşanan düşme büyük bir tedirginlik yarattı. 1924'te, 1 sterlinin değeri 8,1675 TL, 1928 sonunda 9,8275 TL, 1929 sonunda da 10,4275 TL idi. Şubat 1930'da kurulan denetim mekanizmalarının işlemeye başlamasıyla birlikte sterlin 10,70 TL'de dengelendi. Böylelikle Türk Lirası'nın değeri, ilk kez başka bir para biriminin, sterlinin değerine göre ayarlanıyordu. 1931 sonunda sterlinin kambiyo fiyatı 7,13 TL'ydı; ancak sterlinin altın değeri sisteminden çıkarılmasından sonra Türk parası Fransız Frangı'na bağlandı ve bir Türk Lirası'nın fiyatı, 12,06 FF olarak belirlendi. Köklü (1974), s. 33 ve 40-41.

yönelik önlemler alma, kuralları çiğneyen mali kuruluşlarla özel şirketleri cezalandırma yetkisi veriyordu.[195] Hükümet bu değer yitiminin (bir yılda yüzde 6) spekülatif oyunlardan kaynaklandığını öne sürdü ve kapsamlı bir kambiyo denetim mekanizması geliştirdi; bu mekanizma 1983'ün sonuna kadar işletildi.

Dört ay sonra, 11 Haziran 1930'da Türkiye Merkez Bankası'nın kuruluşuna ilişkin yasa onaylandı. Bu yasa, devlet içinde yer alan patrimonyalist kesim, "liberaller" ve Batı yanlısı güçlerin oluşturduğu üç cepheli uzun bir çatışmanın ürünüydü. 1928 ile 1930 arasında ülkeye gelen çok sayıda yabancı uzman, mali durumu inceledikten sonra bir emisyon bankasının kurulabilmesi için çözüm önerileri sundular. Ancak her seferinde hükümet, bu batılı yabancı uzmanların liberal çözüm yollarını destekleyen önerilerine karşı çıktı. Yabancı uzmanlar, ticari bankalardan birinin bir emisyon kurumuna dönüştürülmesini, Merkez Bankası'nın kuruluş sermayesine yabancı sermayenin de katılmasını, Merkez Bankası'nın hükümetin para politikasını uygulayan bir kurum olarak çalışmasının engellenmesini öneriyorlardı...[196] Uzmanlar tarafından hazırlanan raporlar Serbest Fırka'nın baskısı sonucunda ve İnönü'nün genel bir eleştirisiyle birlikte, ancak 1930 Ağustosu'nda yayımlanabildi.

Osmanlı Bankası'nın, kendisine tanınan emisyon ayrıcalığının devam etmesi için yaptığı baskıya, bu bankanın müdürü olan M. Sorbier'nin 1930'un ilk aylarındaki ısrarlı ziyaretlerine karşın hükümet, emisyonu ve para politikasını yönetecek ve kendisine diğerlerinden farklı bir konum verecek özel bir bankanın kurulması

195. Boratav (1974), s. 126.

196. 1928'de İş Bankası, Hollanda Bankası'nın yönetim kurulu başkanı G. Vissering'i Türkiye'ye davet etti. Hollanda Bankası, ticari bir banka olarak kurulmuş, daha sonraları Merkez Bankası'na dönüştürülmüştü. Vissering, hazırladığı ayrıntılı raporda, aynı dönüşümün Türkiye'de gerçekleştirilmesinin olanaklarını araştırıyordu. İş Bankası tasarıya ilgi gösterdi; ne var ki İnönü, bu varsayımı saf dışı bıraktı. Hükümet, 1929'da Reichsbank'ın müdürü Hjalmar Schacht'ı davet ederek ondan, merkezi bir emisyon bankasının kurulması olanaklarının araştırılmasını istedi. Schacht, Karl Müller'i gönderdi; 1930 Ocağı'nda Müller'in hazırladığı rapora dayanarak, liberal bir bireşimi öngören bir öneri kaleme aldı. Ancak bu öneri, hükümetin istekleriyle çakışmıyordu. Hjalmar Schacht ve Karl Müller, "Türkiye'de Nakit İstikrarı ve Bir Merkezi İhraç Bankası Tesisi Hakkında Mütalaaname" İlkin ve Tekeli (1977), s. 562-630.

konusunda görüşmeyi reddetti. Patrimonyalist bürokrasi, İnönün'nün kişiliğinde "aferist" kesimin ve Batı'nın baskılarına[197] karşı koyuyordu; Başbakan, 1930 Kasımı'nda Türkiye'yi ziyarete gelen ABD Ticaret Bakanlığı Müsteşarı M. Klein'dan, Merkez Bankası'nın finansmanını sağlayacak sermaye ve "kapitalist çevrelerden etkilenmeyecek kişilikte" bir uzman istiyordu.[198] Sözü edilen kapitalist çevreler, Avrupalı güçler ve Türkiye'deki "aferistlerdi". Patrimonyalist bürokrasiye göre, sömürgecilik siyaseti izleyen Avrupa, "emperyalist kapitalizm"in temsilcisiydi; oysa ABD, coğrafi bakımdan uzak olduğu için pek tehlikeli olmayan bir yandaş olarak kabul ediliyordu.

Merkez Bankası, Charles Rist'in Osmanlı borçlarının alacaklıları adına Türkiye'ye gelişi sırasında kuruldu. Tasarının hazırlanmasında Şili Merkez Bankası'ndan esinlenilmişti ve bu tasarı, para politikalarının uygulanmasında bankanın hükümet tarafından etkin bir kurum olarak kullanılmasını kısmen sağlıyordu.[199]

İkinci yasanın amacı ticari yolsuzluklarla mücadele etmek ve dış ticareti denetim altına almak, özellikle de ihracatı korumaktı.[200] Bu amaçla hükümete, ihracat ürünlerine nitelik standartı getirme, ihracat kuruluşlarını denetleme, yolsuzluk yapanları cezalandırma yetkileri verildi. Aynı yetkiler iç ticaret için de geçerliydi. Ancak hükümet, Meclis'te yaptığı bir açıklamada bu olanağı kullanmayacağını, çünkü söz konusu önlemlerin "iş hayatına aşırı" müdahale olarak görüldüğünü belirtiyordu.

197. C. Rist, 1930 Haziranı'nda, Osmanlılar'ın borçları konusunda yapılacak görüşmelerden önce bir rapor hazırlamak üzere Türkiye'ye geldi. C. Rist, Türk hükümetine ısrarla şunları öneriyordu: Dış finansmana doğru açılmak, Ortodoks ekonomi politikaları uygulamak (dengeli bir bütçe kurmak, başta askeri ve bayındırlık harcamaları olmak üzere kamu harcamalarını azaltmak), *gold standart* sistemini katı bir biçimde uygulamak; ne var ki bu önerilerde sanayileşme, ticaret dengesinin yapısı üstüne tek bir söz bile söylenmiyordu. C. Rist, "Mali Durum ve Ödemeler Dengesi Üzerine Türkiye Cumhuriyetine Rapor", İlkin ve Tekeli (1977), s. 631-675.

198. İnönü'nün, 1920'de, Amerikan mandasını Kurtuluş Savaşı mücadelesinin başarıya ulaşması için tek çıkar yol olarak gördüğünü anımsatmalıyız; İlkin ve Tekeli (1977), s. 185.

199. Suvla (1933), s. 5-7; Tekeli ve İlkin (1981).

200. "Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun" (10 Haziran 1930) Boratav (1974), s. 127.

Cumhurbaşkanı ve CHP Başkanı M. Kemal, 1930 Ağustosu'nda, bir arkadaşını "muhalefet" partisi kurmakla görevlendirdi. Daha sonra da, CHP milletvekillerini bu partinin, yani Serbest Fırka'nın üyeliğine getirdi.[201] Yeni muhalefet partisinin başkanı M. Kemal'in doğrudan doğruya kendisi tarafından yönetilen iki ayrı partiyi elinin altında bulundurmak ve böylelikle partilerden herhangi biri aracılığıyla diğerini denetlemek istediğini söylüyordu. Nitekim, partilerin resmi programı birbirine oldukça yakındı.[202] Ancak, çok kısa bir süre sonra Serbest Fırka için çizilen sınırlar zorlanmaya başladı. "Vatandaşlar" devlet-CHP ikilisinin tercihlerinden hoşnut değillerdi ve ekonomik bunalımın doğrudan etkisi altındaydılar. Dahası dünya tarım ürünleri fiyatları düşmeye başlamıştı. Bu durumda devlet-CHP ikilisine sırt çevirmekten başka çareleri kalmıyordu.

29 bunalımından en çok etkilenen, çiftçilerin satın alma gücüydü. Tarım ürünlerinin görece fiyatları hızla düşüyordu; oysa hükümet, kırsal kesimde yaşayan aileler tarafından tüketilen malların fiyatlarındaki düşmeyi yavaşlatıyordu. Örneğin, Türkiye'nin ithal ettiği şekerin fiyatı yüzde 60 oranında düşerken Türkiye içindeki satış fiyatı, bölgelere göre yüzde 19 ila 27 arasında azaltıldı.[203] Uluslararası piyasada petrolün nominal fiyatı ve dokuma ürünlerinin fiyatları düştüğü halde, Türkiye'de petrolün fiyatı bir miktar arttı ve dokuma ürünlerinin fiyatları pek az düştü.

Buna karşılık tarım ürünleri, dünya fiyatlarının hızla düşmesi sonucu büyük yara aldı ve devlet, 1932'ye değin bu alanı rahatlatmaya yönelik hiçbir müdahalede bulunmadı.[204] Ziraat Bankası'nın bu tarihte tahıl pazarına yönelik müdahalelerde bulunması, günümüze dek ulaşan bir tarım destekleme siyasetinin de başlangıcı oldu.

Devletin gümrük vergisine yönelik uygulamaları, durgunluğa yol açan baskıları iyiden iyiye artırdı. 1929'da hükümet, *ad valorem* sistemi yerine özel vergilendirme sistemini benimsedi.[205] Fiyatların düşmesiyle birlikte ithalatın vergi yükü büyük bir hızla

201. Weiker (1978), s. 77.
202. Aydemir (1966), s. 374.
203. İlkin ve Tekeli (1977), s. 85.
204. Güray ve Yurtmen (1976), s. 16.
205. Kurmuş (1976), s. 16.

arttı. Buna bağlı olarak iç harcamalarda ortaya çıkan dengesizlik yerli üretime zarar verdi. İlginç olan, yerli ürüne olan talebin fiyat elastikiyeti, ithal ürün talebinden daha yüksekti ve ithal ürünlerin ısrarla tercih edilmesine karşısında, Tasarruf ve Milli İktisat Derneği, daha büyük bir anlam ve önem kazandı.

Bu çerçevede, kırsal ekonominin önemli bir bölümü hızla kapalı ekonomiye dönmesine rağmen devlet, çok büyük bir hızla bütçe dengesini yeniden kurdu.

Bu siyasal konjonktür içinde halkın hoşnutsuzluğu muhalefet partisini aştı; bu hareket, devlet-CHP ikilisinin temsil ettiği iktidara alternatif olarak, geleneklere geri dönülmesini ve daha da önemlisi, siyasal-toplumsal bir liberalizm uygulanmasını istiyordu. Belediye seçimlerinde, devletin uyguladığı büyük baskılara karşın halk, kimi yerlerde muhalefet partisinin adaylarını seçti. CHP, İstanbul ve İzmir gibi büyük kentlerde elinde bulunan gücün, idareyle sınırlı kaldığının ve zayıf bir toplumsal hareketi temsil ettiğinin farkına vardı.[206] Bunun üzerine, daha üç ay önce partinin kurulmasına öncülük eden M. Kemal, bu kez Serbest Fırka yöneticilerinden partiyi kapatmalarını istedi. Nitekim kuruluşundan bir ay sonra da, muhalefet partisini desteklemediğini kamuoyuna açıklamış ve açıkça belirtmese de CHP'nin halktan yeterli desteği alamadığını ifade etmişti.[207]

Ağrı yöresinde yaşayan Kürtler'in 1930'da ayaklanması, ordunun kısmen de olsa seferber edilmesi gerektirecek boyuttaydı.

Ancak bu olayla iktidarın ne denli dayanıksız olduğu anlaşılıncaya değin devlet-CHP ikilisi, kendine özgü liberal söylemi muhafaza etti. Örneğin, 1930'un ilk aylarında İktisat Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Şakir Kesebir raporu olarak da bilinen, "iktisadi vaziyetimize dair rapor"da, devlete, yalnızca özel kesimin önderliğinde gösterilen "sanayileşme çabaları"nı programlama görevi veriliyordu. Buna karşılık devletin, ekonomik yapı içinde daha yoğun bir biçimde yer almasını sağlamaya yönelik herhangi

206. Weiker (1973), s. 89-90.

207. "Her iki partiyi de destekleyeceğimi söylemiştim. Ancak rahatlıkla görülebileceği gibi, benim desteğime ihtiyacınız yok. Halk sizin saflarınıza koşuyor. Benim desteğime ihtiyacı olan diğer partidir (CHP)...", Aydemir (1966), s. 384.

bir eğilim ifade edilmiyordu.[208]

Kesebir raporu esas olarak sanayi ve ticaret odalarının isteklerine öncelik veriyordu. Açık bir sanayi bölgesinin kurulması ve serbest bir limanın açılması, transit ticaretin desteklenmesi, sanayiyi destekleme önlemlerinin genişletilmesi bu isteklerin en başta gelenleriydi.

Kısacası Ankara iktidarı, 30'lu yılların başında, iyiden iyiye yalnız kaldığının ve iktidarın hızla ayaklarının altından kaydığının bilincine vardı. Devlet-CHP ikilisi, Ulusal Kurtuluş Mücadelesi örgütlenmesinin tek mirasçısı olmaktan doğan popülerlik ve güven sermayesini 1923-1930 arasında epeyce tüketmişti. CHP devletinin otoritesini ve popülerliğini yitirmesi, devlet politikalarının radikalleşmesi için gerekli koşulları yarattı. Patrimonyalist bürokrasi parti üstündeki etkisini artırırken, el yordamıyla yeni bir devletçilik kavramı şekillenmeye başladı. Bu yeni kavramın hedefi hem rakibi, açık siyasal bir alana yerleştirmek hem de ekonominin kurulması hareketine hız kazandırmaktı.

Yukarıda sözü edilen radikalleşmeyi pekiştiren başka bir olay da 1923'ten sonra özel kesimin öncülüğünde başlatılan kalkınma hamlesinin bilançosunun son derece kötü olmasıydı.

M. Kemal "muhalefet" partisini kapattırdıktan sonra, yanına bir grup uzmanı ve siyaset adamını da alarak, *Doğu illeri dışında* bütün ülkeyi kapsayan üç aylık bir geziye çıktı. Bu gezi sırasında (Kasım 1930-Mart 1931), Menemen'de birkaç din adamı ayaklanarak halkı harekete geçirdiler ve bir subayı öldürdüler. Gerçi ayaklanma çok kısa bir sürede bastırıldı; ancak bu olay, bir yandan "devlet eliyle devrim"in sınırlarını çizerken bir yandan da toplumsal yapının direnme kapasitelerini ortaya koyuyordu. Menemen olayı uzun bir süre devlet şiddetinin meşrulaşmasına yarayan bir umacı işlevi gördü.

208. S. Kesebir "İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor", 1930, Tekeli ve İlkin (1977), s. 227-561.

B. PATRİMONYALİST DEVLETÇİLİK YA DA EKONOMİ DEVLET HİZMETİNDE

İnönü'nün 1930 Ağustosu'nda ortaya attığı "ılımlı devletçilik" kavramı hem "liberaller"in saldırılarına bir yanıt niteliğindeydi hem de dolaylı olarak, Batı'nın saldırılarına karşı koymayı amaçlıyordu. Bu kavramın içeriği 1931'de tartışıldıktan sonra, aynı yıl CHP'nin ilkeleri arasına girdi.

1931'de tanımlandığı biçimiyle devletçilik, son derece esnek bir içeriği olan ve şu formülle özetlenebilecek bir kavramdı: "Devlet, özel kesimin gerçekleştiremeyeceği etkinlikleri üstlenmelidir."[209]

Yeni İktisat Bakanı M. Şeref, liberal kanada bağlıydı; buna karşılık kendi görüşleriyle devletçilik yaklaşımı arasında kuramsal bağlantılar olduğunu ortaya koyabilmek için epeyce çaba gösterdi. 1930'da, devlet girişimlerinin özel kesime devredilmesinden yana olduğunu açıkladı. 1931 Ekim'inde ise devletçiliği "birbirlerinden ayrı ve başka başka olan hususi menfaatları, bir umumi ve müşterek menfaatın muhteremliği, korunması namına uzlaştırmak, telif etmek için ferdi teşebbüsün elinden tutmak, onu kuvvetlendirmek" politikaları olarak sundu.[210] Devletçilik ulusal ekonomiye bütünlüğünü verecekti. M. Şeref'e göre milli iktisat, "memleket dahilindeki iktisadi menfaatların, kendi kendine ve alabildiğine anarşik surette faaliyette bulunmamaları" demekti.[211]

Meclis'in 1931 Temmuzu'nda kabul ettiği yasa, o günden 1980'lere kadar, Türkiye'de geçerli olan dış ticaret siyasetinin belkemiğini oluşturdu. Bu yasa, hükümete ithalatı yasaklama ya da sınırlama yetkisi verirken, ithalatçıları da hükümetten izin almak zorunda bırakıyordu.[212] Kısa bir süre sonra, hükümet ithalata kota

209. CHP programında, ilk kez 1931'de yer alan devletçilik belirsiz ifadelerle tanımlandı: "İktisat ve imar sahasında, ferdi teşebbüslerin mahdut faaliyeti yerine, devletin şümullu üstün kudretinden istifade etmek", "Ferdi çalışmaları esas almakla beraber umumi ve yüksek menfaatların icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadi sahada devletin faal bir hale getirilmesini kabul etmek." Aydemir (1966), s. 394. Bu tanımı M. Kemal de benimsemişti.
210. *Ay.y.*, s. 396.
211. *Ay.y.*, s. 395.
212. Boratav (1974), s. 128.

sistemini getirdi. İthalat izinleri sınırlı bir süre ve belli bazı mallar için veriliyordu. Kota sistemi bir siyasal müşteri çevresinin doğmasını sağladı. İç üretimin artık müzminleşmiş olan yetersizliğine bir de bu kotalı ürünlerin satış fiyatlarının devlet tarafından belirlenmemesi eklenince, tahsisli ithalatçıların tümü tekel konumu kazanıyorlardı. Ayrıca ithalatçılar dövizi, öncelikli olarak ve resmi kurdan satın alabiliyorlardı.[213]

1931'de düzenlenen CHP Kurultayı'ndan sonra, patrimonyalist bürokrasi parti içinde ve İnönü'nün çevresinde birleşip güç kazandı. Devlet-CHP ikilisi, devletin görevi konusunda, daha araççı ve daha geniş bir tanım benimsiyordu. Bu gelişmenin doruğa ulaştığı anlardan biri, 1932 Temmuzu'nda sekiz yasanın birden onaylandığı hafta oldu. Bu yasalardan her biri devletin ekonomi üstündeki denetimini önemli ölçüde artırıyor, varlık alanını genişletiyor ve "liberalizm"in geçmiş uygulamalarını, üstü kapalı bir biçimde suçluyordu.[214]

Bu tarihten sonra güdümcülük iki ayrı eksen izledi: Ekonomik etkinliğin doğrudan denetlenmesi ve/ya da yeni kamu girişimlerinin yaratılması. Bu iki ekseni birbirinden ayıran esas nokta; siyasal sınıflar arasındaki çatışmanın esas olarak, devlet işletmeleri değil, devletin doğrudan iktisadı denetlemesi konusunda yoğunlaşmasıydı. Güdümcülüğün esas ekseni bu müdahalecilikti.

Buna karşılık, ekonomik iktidarı ele geçirme hevesinde olanların pek saldırmadığı devlet girişimi şaşırtıcı ölçüde istikrarlıydı. Devlet işletmeciliği yıllar geçtikçe kendine yeni etkinlik alanları yaratıp önemli bir karma ekonomi sektörünün gelişmesine katkıda bulundu; üstüne üstlük bütün bunları, iktidar söyleminin değişip durduğu bir ortamda gerçekleştirdi.

Bu iki ekseni farklılaştıran en anlamlı gösterge, "devletçi" yasaların ilan edilmesinin hemen ardından, İnönü'ye yakınlığıyla tanınan İktisat Bakanı M. Şeref'in yerine İş Bankası Genel Müdürü

213. Tahsisli ithalatçılar dövizi, çoğu kez "serbest" piyasa kurunun çok altında olan resmi kurdan satın alıyorlardı. Ç. Keyder ve S. Pamuk'un değerlendirmelerine göre, ithalat kotası kökenli gelirler, 1977'de ulusal gelirin yüzde 15'ini oluşturuyordu. Keyder ve Pamuk (1978).

214. 30'lu yıllarda ekonomik etkinliklere ilişkin mevzuat için bkz. A. İnsel, "État et Institution de l'économique" (Devlet ve iktisadın kurulması), tez, Paris I, 1982, ek II.

C. Bayar'ın atanmasıdır.[215] Devletin bir dizi girişim kurduğu ve uzun vadeli bir yatırım planı hazırladığı bütün bu dönem boyunca "aferistler"in önderi, İktisat Bakanlığı görevini sürdürdü. "Liberal" bir bakanın varlığı, "girişimciler"in güdümcü mevzuat karşısında duyduğu tedirginliği hafifletiyordu. Liberalizm yanlısı yeni bakan, güdümlü önlemlerden çoğunun uygulanmasında, önceye göre çok daha esnek bir tutum takınıyordu.

Daha belirgin bir güdümcülüğe yönelmek, artık yalnızca iç konjonktüre bağlı değildi. Batı'nın otoriter rejimlere kayması, bütün ekonomilerde korumacılığın artması ve ilk beş yıllık Sovyet planının –30'lu yılların bunalım konjonktüründe yapılan değerlendirmelere göre– "başarıya ulaşması", "devletçilik" yanlısı tercihler için uygun bir ortam yaratmakla kalmadı, liberal devletin eleştirilmesi için de meşru bir zemin hazırladı.

Kadro dergisi çevresinde toplanan ve resmi devletçilik kavramına, "Üçüncü Dünya sosyalizmi" doğrultusunda daha öğretisel bir içerik kazandırmaya çabalayan aydınlar[216] bir yana bırakılırsa, Sovyet sistemiyle marksizmin resmi iktisat anlayışı üstündeki etkisi, Sovyetler'den mali kaynak bulma yollarıyla sınırlı kaldı. Bu anlamda resmi devletçilik, kendini kapitalizme bir alternatif olarak sunmaktan kaçınacaktı.

Buna karşılık, radikal devletçi söylemler, *Kadro* grubu ve özellikle Peker, o dönemde yayılmaya başlayan nasyonal-sosyalizmle faşizmin büyüsüne kapıldılar. CHP Genel Sekreteri Peker, 1931 ve 1936 arasında iki resmi ziyarette bulundu: Biri Moskova'ya, diğeri Roma'ya.[217]

CHP'nin, 1935 tarihli IV. kurultayında benimsenen görüş, o güne dek görülmedik bir açıklıkla faşist eğilimler sergiliyordu. Bu eğilimlere göre liberal devlet, sınıf mücadelesinin ve "ulusun sö-

215. M. Kemal, M. Şeref'i istifa etmek zorunda bıraktı; çünkü İktisat Bakanı, kâğıt sanayisinin İş Bankası eliyle yaratılmasına karşı çıkıyor ve bu sanayi dalını devlete bırakmayı öneriyordu. 1932 Eylülü'nde, bu göreve İş Bankası'nın Genel Müdürü getirildi. Bu olaydan birkaç yıl sonra kâğıt sanayisi devlet eliyle kurulacaktı! Boratav (1974), s. 148-149.

216. Sezgin (1974). Dergi, kendi yaklaşımını şöyle ortaya koyuyordu. "Ezilen bir ülkede, kapitalist olmayan bir gelişme" yolu arayışı.

217. İnönü ve Bayar da, 1933 ile 1935 arasında Moskova'ya birer yolculuk yaptılar.

mürülmesi"nin kaynağıydı. Egemen inanç liberal devletin "dünyada her yerde ruhunu teslim ettiği"ydi. Buna karşılık tüketicilerin, başıboş kalan büyük üretim tarafından sömürülmesine yol açan "korporatizm"den de dikkatle uzak kalmak gerekiyordu.[218]

Nitekim, gelişen olaylar, Almanya'nın Türkiye üstündeki etkilerini çıplak gözle görülebilecek bir duruma getirdi. Bu ilişkiyi belirginleştirmek için iki örnek vermekle yetineceğiz. İlki, Almanya'nın dış ticaretteki payının büyük bir hızla arttığını ortaya koymaktadır. 1938'de Almanya, Türk dış ticaretinin en büyük ithalatçısı ve ihracatçısı durumundaydı. İhracatın yüzde 43'ünü alıyor ve ithalatın yüzde 44'ünü sağlıyordu.[219] Bu yoğuşma oranı, bütün bir cumhuriyet tarihi boyunca yalnızca yukarıda anılan yıllarda yaşanmıştır ve bağımsızlığa öncülük etmek isteyen bir stratejinin çelişkili yüzünü ortaya çıkarır.[220]

İkinci örnek 1936'da çıkarılan İş Yasası'dır. Bu yasa her tür işçi ve işveren örgütlenmesini yasaklamakla birlikte, "toplumsal barışın muhafaza edilmesi" için işverene bazı yükümlülükler getiriyordu.[221] Söz konusu İş Yasası, Mussolini dönemine özgü düzenlemelerin izlerini taşıyordu.[222]

Aslında, güdümcülüğün birinci ekseni söylemde görülen radikalleşmeyi ve daha az ölçüde, devlet uygulamalarını belirliyordu; oysa kamu kesiminin genişlemesi, söz konusu "devletçilik"in *kendi* temel boyutu olarak görülmüyordu. Başka bir

218. "CHP Genel Sekreteri R. Peker'in söylevleri", Ankara, 1935, Boratav (1974), s. 185. Bu dönemin birkaç yazarı "nazizm" ile "kemalizm" arasında koşutluk kurmaya çalıştılar; bunların başında da , 20'li yılların Adalet Bakanı Bozkurt geliyordu. Bozkurt bir yandan, bu iki ekonomik sistemi "devlet sosyalizmi" kavramı içinde yakınlaştırıyor, bir yandan da dönemin siyasal sınıflarının alışkanlıklarına ters düşme pahasına "Kemalist devlet sosyalizmi"nin temellerini, Alman öğretisine bağlı sosyalistlerin, Eisenach Kongresi'nin, Lassalle ve Wagner'in attığını kanıtlamaya çalışıyordu. Bozkurt (1940), s. 376-383.

219. Ticaretin büyük bir bölümü clearing anlaşmalarına dayanıyordu ve 1938'de, bu takas işlemleri için Türkiye'nin Almanya'dan 18 milyon TL alacağı vardı. Y. Tezel, "1923-1938 döneminde Türkiye'nin dış iktisadi ilişkileri", İTİA (1977), s. 205.

220. Tezel (1982), s. 160-162.

221. "Yeni İş Yasası, sınıf bilincini yaratan ve geliştiren yanlış tutumları ortadan kaldıracaktır..." R. Peker, Fişek (1969) tarafından aktarılıyor.

222. Sunar (1974), s. 79.

deyişle kamu kesimi, ekonominin denetlenmesinde yararlanılan biçimlerden biriydi, ama iktisadi gelişme yollarından biri olarak düşünülmemişti.

Bu dönemde tasarlandığı biçimiyle devletçilik, ekonominin çerçevesini aşıyor ve toplumsal denetim gibi daha geniş bir işlev üstleniyordu. İşte bu nedenle, CHP Genel Sekreteri Peker, 1936'de, bir Alman dergisine şu açıklamayı yapacaktı: "Ekonomi alanında devletçilik anlayışımızla hürriyet haklarında devletçilik anlayışımız arasında tam bir konsekans vardır..."[223]

CHP'nin söylemi devlet denetiminden yararlanılmasını, dolaylı biçimde de olsa meşrulaştırıyordu. Daha güdümcü bir yol izlenmesinin gerekçesi, devletin soyut bir çıkarı değil, ekonominin devlet desteği olmaksızın ayakta kalamamasıydı. Devlet "ulusal sanayiyi ve ticareti" destekleyip koruduğuna göre, onları denetleyebilir ve "kurallara uygun" davranışlar göstermelerini isteyebilirdi.[224]

Bu çerçevede resmi söylem, "girişimciler"i kamu görevi üstlenmiş toplumsal etmenler olarak tanımladı[225] ve görevi gereği bu sınıf, kamuya koşut olma özelliği kazandı. Böylelikle, hem ona tanınan ayrıcalıklar hem de devletin ona müdahalesi meşrulaştırıldı.

Buna karşılık, sanayici ve tüccarların davranışlarını belirlemesi arzulanan kuralların pozitif bir tanımı yoktu. Kurallara pozitif, yani sözleşmeye dayalı bir içerik yüklemek gerektiğinde söylem ortadan kayboluyordu. Güdümcülüğün en üst düzeyde uy-

223. Boratav (1974), s. 188, tarafından aktarılıyor.

224. "Bizim devletin hususi teşebbüs sahiplerinin yaptığı işler üzerinde himayeleri vardır. Biz bu himayeleri kabul ederken, onların halkı istismar etmesini önlemeyi ödev sayıyoruz", R. Peker, Boratav tarafından aktarılıyor, (s. 188); "Türkiye'de hususi teşebbüslere bırakılmış herhangi bir iş yalnız teşebbüsü olanların kabiliyetinden büyümüyor." *Ay.y.*, Boratav tarafından aktarılıyor, s. 186.

225. "Tüccar, milletin emeği ve üretimini kıymetlendirmek için eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır." M. Kemal, Boratav tarafından aktarılıyor, s. 194. Ç. Keyder'in, Osmanlı İmparatorluğu'nda tüccarların konumuna ilişkin bir değerlendirmesi, M. Kemal'in yukarıda aktarılan düşüncesiyle çakışmaktadır: "Tüccarlar, "mülk miktarını artırma" işine katkıları ölçüsünde, kendilerine tanınan ayrıcalıklardan yararlanır ve korunurlardı", Keyder (1983), s. 119.

gulandığı böylesi bir ortamda ortaya çıkan tanım oldukça geniş ve esnekti; bu tanım, denetim ve devletin üretimi gibi konularda, stratejik bir esneklik sağlıyordu. Bu tanımı özetleyen kavram genel çıkardı. Devlet, dışarıdan müdahale ederek yapılması meşru sayılan işlerin sınırını belirliyordu. İşte, 30'lu yılların Türkiye'sinde geçerli olan devletçilik anlayışıyla 1960'lardan sonra Cezayir ve Suriye'de görülen devletçilik anlayışları arasındaki temel fark budur. Bu çerçevede ele alındığında, "beş yıllık sanayileşme planı" (1933-1937) bir kamu yatırım tasarısından başka bir şey değildi.

Devletin 1934'te yürürlüğe koyduğu "sürprodüksiyon nizamnamesi", sanayi alanında yatırım yapmadan önce izin alınmasını şart koşuyordu; bu düzenlemeden kısa bir süre sonra, devletin özel girişim karşısında tıkanıp kaldığı görüldü; daha da önemlisi patrimonyal bürokrasi, "Hazine'nin çıkarlarına potansiyel olarak zarar verebilecek" girişimcilere karşı büyük bir güvensizlik duyuyordu.[226] Bürokrat seçkinlerin ekonomi üstünde kurdukları bu denetim, bir yasayla doruk noktasına ulaştı: Endüstriyel Mamulatın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tespiti Hakkında Kanun.[227] Yasa tasarısına göre, hükümetin saptadığından daha düşük ve daha yüksek fiyatlarla satış yapmak yasaklanıyordu. Toplumsal maliyeti özel girişimden çok daha yüksek olan kamu girişimlerini korumayı amaçladıklarını söyleyen İktisat Bakanı, en düşük fiyatların kamu girişimlerinin maliyetlerine göre belirlenmesinin özel girişimlere gelir sağlayacağını kabul ediyordu. Sonuç olarak TBMM'de hükümetin, yalnızca en yüksek satış fiyatlarını saptayabileceği düşüncesi benimsendi. Şunu da belirtmekte yarar var: Fiyatlarla ilgili bu düzenleme, İkinci Dünya Savaşı dışında, gerektiğinde kullanılmak

226. Aydemir'e göre, aşırı üretimle ilgili bu düzenleme, bürokratik tutumların sergilenmesine yol açtı; örneğin, pamuklu ürünlerde üretim fazlalığı olduğu gerekçesiyle bu alanda yatırım izni verilmedi. Oysa bu ürünlerin ithalatı, dış ticarette önemli bir yer tutuyordu. Aydemir (1966), s. 253, bu konuyla ilgili başka bir örnek veriyor: "1944'te üç kişi, Avrupa'ya sigara ihraç etmek üzere bir şirket kurdular; nitekim, savaş sonrasında Avrupa'dan yoğun bir sigara talebi geliyordu. Ancak hükümet ve özellikle Tekel Genel İdaresi (tütün, alkol, kibrit), sigaraların üstünde İdare'nin amblemi olan hilal ve yıldızın bulunduğunu ileri sürerek ihracat izni vermediler. Şirket iki yıl boyunca başvurusunu yineledi. Gerekli izni aldığında Avrupa'da sigara sorunu kalmamıştı."
227. Boratav (1974), s. 254.

üzere bir kenarda tutuldu ve çok daha yakın bir tarihte uygulamaya girdi.

Devlet öylesine belirgin ve gürültülü bir biçimde varlığını ortaya koyuyordu ki İktisat Bakanı C. Bayar 1936'da, şu sezgisini dile getirme gereğini duydu: "İçinde bulunduğumuz güdümlü ekonomiye hazırlanma döneminde tatsız şeyler olacak."[228] Bununla birlikte, ilk bakışta göz kamaştıran bu varoluş, düzeni derinlemesine altüst ediyor muydu? Yoksa, bazı yoklukları mı gizliyordu?

Resmi söylemin sanayileşme olarak adlandırdığı olgu, gerçekte, kavramın dile getirmeye çalıştığı gibi bir toplumsal hareket değil, çok daha sınırlı bir sanayiler toplamıydı. 1933 planının temel hedefi, önce üç beyaz ürünün (şeker, un ve dokuma) üretimini artırmak, ardından da demir-çelik ve kâğıt sanayilerini geliştirmekti. Buna karşılık sektörler arası ilişkiler, toplumsal ilişkilerdeki değişiklikler, üretimin yoğuşmasına bağlı olarak dağıtım sisteminin yeniden düzenlenmesi, sanayi ve tarımın yönlendirilmesine ilişkin konular bu tasarıda yer almıyordu.

"Plan", iktidarın kısa vadede ve siyasal bakımdan öncelik tanıdığı hedefleri yansıtıyor ve askeri, mali, toplumsal (beslenme ve giyim) gereksinimleri karşılayabilecek sanayileri kurmaya çabalıyordu. Bir-iki fabrikayı, işletme kurumunun taşıcıyısı olduğu ekonomik ve toplumsal ilişki kurallarının henüz girmediği yerlere taşımayı öngörüyordu. İthalat kaynakları bir yana bırakılırsa, bu işletmelerin hemen hemen tüm girdileri, sanayi dışında kalan sektörlerden geliyordu. Bu yalıtılmışlığın dışında kalan tek bir alan vardı; o da demir-çelik. İşte belki de bu yüzden, iktidarın bütün istediği demir-çelik tesislerini "akılcı olmayan" boş bir bölgeye, kömür ve demir ocaklarından uzak, kısacası diğer işçilerden uzak bir yere yerleştirmekti!

Toplu bir sanayileşme hareketinin yokluğu –böyle bir hareketin yaratılması doğrultusunda istek bildirilmesinin yeterli olduğunu varsaysak bile –çoğu kez, "ulusal kalkınma"yı konu alan iradeci bir söylemle gizlenmeye çalışılıyordu. Devlet eliyle kurulan sanayiler, oluşum aşamasında ekonomik etkinliği ol-

228. Boratav (1974), s. 190.

gunlaştırdılar; ne var ki, bunların ekonomiyi kalıcı bir biçimde peşlerinden sürükledikleri söylenemez. Örneğin, GSMH'da 1935'e dek görülen yükselme bu tarihte durdu.

1935'te, sanayi işçileri, çalışan nüfusun yüzde 8,3'ünü oluşturuyordu;[229] ancak bu konuyla ilgili istatistiklerde, zanaatkârların ve yarı-tüccar sayılabilecek meslek gruplarının da işçi kesimi içinde değerlendirildiğini belirtmeliyiz.

Aynı yıllarda Avrupa'da Sovyetler Birliği, İran, Türkiye ve Mısır ekonomilerinin "benzerlikler"i vurgulanıyor ve bu doğrultuda değerlendirmeler yapılıyordu; "askeri disipline alışmış insanların uyguladığı (...) büyük bir otoriteden yararlanan"[230] bir hükümetin "başarılar"ından söz ediliyordu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, İran'da ve Meksika'da olduğu gibi inançları gereği değil, zorunlu olduğu için girişimciydi.

Ekonomiyi özel mülkiyet çevresinde kurumsallaştırmakla yükümlü olan devlet işletmeleri, ikili bir konum kazandılar; bunlar, bakanlıkların himaye ettiği özel haklarla donatılmış anonim şirketlerdi; hukuksal bakımdan oldukça geniş bir özerklik taşıyorlardı, ancak gerçekte özerk değillerdi.

En müdahaleci söylemler bile güçlerini, devlet girişimlerinin gelecekte özelleştirileceği vaadinden alıyordu. Elbette bu vaat asla yerine getirilmedi; ancak devlet, bundan yararlanarak batılı referanslarını saklamayı ve pazar toplumu görüntüsünü canlı tutmayı başardı.

İkinci Dünya Savaşı, ekonominin askerileştirilmesi-devletleştirilmesi sürecini hızlandırdı. Türkiye'nin savaş sırasında yansız kalmasına karşın, ordu genel seferberlik halindeydi ve bir savaş ekonomisi için gerekli tüm önlemler alındı. Temel besin maddeleri karneye bağlandı, çalışma süresi uzatıldı, maden ocaklarında zorunlu çalışma düzenine geçildi, orduya kendisi için gerekli olan her tür malzemeye el koyma yetkisi verildi.

Bu önlemleri, devletin yeni kurulan işletme ya da ofisler aracılığıyla dağıtım sektörüne girmesi izledi. Petrol Ofisi ve Ticaret Ofisi, devletin pazar olanaklarını genişletti ve bu anlamda, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin tarım alanında oynadığı rolü üstlendi.

229. Le Genissel (1948), s. 72.
230. St. Germès (1937), s. 28.

Bu dönemde çıkarılan iki yasa, devletin ekonomi üstündeki denetimini iyiden iyiye artırdı. İlki, yani "Milli Koruma Kanunu", devlete üretimi kararnamelerle düzenleme yetkisi verdi. Hükümet, kendi tasarladığı üretim planlarını tüm girişimlere dayatabilecek ve olağanüstü hal ortadan kalkıncaya dek hükümetin isteklerini yerine getirmeyen girişimlerin yönetimini üstlenebilecek ya da onları devletleştirebilecekti. Yasa hükümete, doğrudan ithalat yapma ve belli bazı durumlarda, özellikle de spekülasyonu önlemek için, ticari etkinliklerde tüccarın yerini alma yetkisi veriyordu.[231]

Diğer yasa, yani varlık vergisi, iki olgunun derin izlerini taşıyordu: Milliyetçilik ve savaşın ilk yıllarında, devlet-CHP ikilisinin Avrupa'ya egemen olan Almanya'dan destek alarak benimsediği ideolojik yakınlaşma. 1942'de, hükümetin Meclis'e onaylattığı yasayla, bir defaya mahsus olmak üzere servet ve "istisnai" gelirler vergilendirildi. Üstelik, vergi matrahını belirleyen yerel kurulların aldığı kararlara itiraz edilemiyordu. Vergi yükümlüleri, bildirimi izleyen on beş gün içinde vergilerini ödemek zorundaydılar.

Bu verginin resmi amacı spekülatif stokları hızla eriterek fiyatların düşmesini sağlamak ve çok kısa bir sürede para miktarını azaltmaktı.[232] Vergilerini zamanında ödeyemeyenler zorunlu çalışmaya gönderilme tehdidiyle karşı karşıyaydılar.

Yasa metninde vergi yükümlüleri arasında hiçbir ayrım yapılmamış olmasına karşın, varlık vergisi, uygulamada Müslüman olmayan azınlıklar aleyhine kullanıldı. CHP örgütünün ayrımcı bir yasa çıkarması olanaksızdı; bu nedenle parti, vergi idaresi yetkililerinin de katılacağı gizli bir toplantı düzenledi. Zorunlu çalışma cezası da daha çok yukarıda sözü edilen azınlıklara uygulandı. Bu kesimin ödemesi gereken ortalama vergi miktarı, Müslümanlar'ınkinden dört kat büyüktü. Servet vergisinin yüzde

231. Boratav (1974), s. 326-330. Savaş sırasında devlet dokuma, deri ve çimentoyu doğrudan doğruya kendisi dağıtıyordu. Aydemir (1966), s. 217. Aynı dönemde, iki çimento, bir tuğla, bir deri ve bir makarna fabrikası devletleştirildi, Timur (1971), s. 235.

232. Uygulamada kaydi para kullanılmadığı için hükümet, vergi girişinde çok büyük bir artış sağlayarak dolaşımda olan kâğıt para miktarını azaltmak istiyordu. 1940 ile 1942 arasında kâğıt ve bozuk para miktarı yüzde 75 oranında arttı, bkz. Köklü (1947), s. 60, çizelgeler.

55'ini Hıristiyan ve Musevi azınlıklar ödedi.[233] 1944'te vergi kaldırıldığında toplam miktar 424 milyon TL nı buluyordu ve bunun yüzde 74'ü ödenmişti. Vergi kaldırıldığı gibi borçlar da silindi.[234] 1942 ile 1944 arasında bu kapsamda toplanan 314.9 milyon TL vergi, 1942 ve 1943 mali yılları için, merkezi devletin toplam gelirlerinin yüzde 15.6'sını oluşturuyordu.[235]

Müslüman olmayan varlık vergisi yükümlüleri, işlerini kırsal kesimden gelen Müslüman "girişimler"e bırakmak zorunda kaldılar. Böylelikle, iktisadi ajanlar ikinci kez "ulusallaştırılmış" oluyordu; daha önce belirttiğimiz gibi ilk "ulusallaştırma" hareketi cumhuriyetin kuruluş aşamasında ve dinsel azınlıklardan bir bölümünün (Ermeniler) ya sürülmesi ya da yok edilmesi, bir bölümünün de (Rumlar), Yunanistan'da yaşayan Türkler ile değiştirilmesi sonucu gerçekleşmişti.

Öte yandan, bu vergi yasası küçük kentleri pek etkilemediği için, Anadolu tüccarı İstanbul burjuvazisi karşısında güç kazandı.

Açıktır ki "özel girişimci" sınıflar, devletin bu tutumuna –kimileri bundan yararlansa da– gün geçtikçe artan bir kuşkuyla bakıyor, hatta onu, potansiyel olarak tehlikeli buluyorlardı. Patrimonyal Osmanlı Devleti, toplumun belleğinden silinmemişti.

Savaş sırasında alınan ikinci önlem tarım ürünleri vergisiydi (1944) ve aşarla büyük benzerlikler gösteriyordu. Tahıl ve baklagiller için ödenmesi gereken verginin yüzde 10'u ayni olarak, sanayiye yönelik tarım ürünleri için konan vergi de nakdi olarak ödeniyordu.

Kısmen de olsa aşarın yeniden benimsenmesi, iktisadın devlet eliyle kurulması politikalarındaki kararsızlığı ortaya koyuyordu. Başbakan 1940'ta üstüne basa basa, hükümetin küçük üreticiyi pa-

233. Boratav (1974), s. 347. Borcunu ödemeyen vergi yükümlüleri kamplarda toplandıktan sonra Doğu'da bulunan taşocaklarına gönderildiler. Kamplara alınan toplam 2 057 kişiden 1 400'ü Doğu'ya gönderildi. Bu sayının yüzde 90'ını İstanbul'dan gelen azınlıklar oluşturuyordu ve bunlardan 21'i zorunlu çalışma hizmetini yerine getirirken öldü.

234. Toplanan verginin yüzde 70'ini, azınlık oranı en yüksek olan İstanbul ödemişti. Boratav (1974), s. 375.

235. Merkezi Devlet'in gelirleri 1941'de 648 milyon TL na yükseldi; 1942'de (sabit fiyatlarla) yüzde 50 oranında artarak 978 milyon TL na ve 1943'te 1 031 milyon TL'na ulaştı. Önder (1974), s. 186.

zara yöneltmek istediğini söylerken,[236] 1944'te tarım kesimine ayni vergi getirebiliyordu!

Vergi denetçilerine, bu verginin matrahını saptama konusunda geniş bir taktir yetkisi verilmişti. Vergi 1944-1946 arasında üç yıl boyunca toplandı ve devlete 192 milyon TL gelir sağladı.[237] Kuşkusuz bu miktar, varlık vergisiyle elde edilen gelirden azdı; ancak toplum üstünde, en az onun kadar büyük bir şok etkisi yarattı. Aşar oldukça uzun bir süre önce kaldırıldığı için tarım kesimi, vergi ödeme alışkanlığını adeta yitirmişti; bu yüzden, yeni verginin konması devlet-CHP ikilisinin tarıma ihanet ettiği izlenimini yarattı. Ayrıca, savaş sırasında ordunun ve kentlerin yükünü azaltmak amacıyla tarım fiyatlarının çok düşük tutulması, pazara ulaşabilen çiftçilerde büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Sonuçta, bürokrasinin aldığı bu kararlar, toprak sahipleriyle devlet-CHP ikilisi arasındaki zımni ittifakı bozdu.

Bürokratlar, büyük önem verdikleri bir müttefiklerini yitirince, 20'li yılların sonunda olduğu gibi iktidarı da yitirebilecekleri endişesine kapıldılar ve politikalarını daha radikal bir çizgiye oturtmak için son bir çaba göstererek toprak reformu hazırladılar. Reform tasarısında, devlete ve büyük toprak sahiplerine ait olan topraklardan bir bölümünün yoksul ve topraksız köylülere dağıtılması öngörülüyordu.[238] Tasarı, Meclis'te onaylandıktan çok kısa bir süre sonra, hükümet programından çıkarıldı. Patrimonyal bürokrasinin, çiftçilerin gücünü kırmaya yönelik bu son girişimleri tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve liberal nitelikte olduğu öne sürülen bir muhalefet hareketinin oluşmasına yol açtı.[239]

Köylülüğün büyük bir bölümü, "beylerin siyaseti"ne güven duymadığı için CHP'nin bölünmesinden doğan "liberal" akıma yöneldi.

CHP'nin 1945 yılındaki eğilimi, taşra eşrafının gücüyle ilgili

236. "Milli Koruma Kanunu", 4 hektarlık her parsel için orduya bir çift öküz verme zorunluluğu getiriyordu. Arazisi 4 hektardan küçük olan köylüler de bu bir çift öküzü, yani tarım sırasında kullandıkları aracı vermek zorundaydılar. 1940'ta Başbakan, küçük üreticilerin "ancak kendilerini besleyecek kadar üretim yapabildikleri"ni öne sürerek bu uygulamaya karşı çıktı; Boratav (1974), s. 333.
237. Boratav (1974), s. 352.
238. Avcıoğlu (1973), Cilt I, s. 322-323.
239. Sunar (1974), s. 82.

tartışmaları ve "laiklik"i kendine mal etmekti. Toprak reformu tasarısına ilişkin görüşmeler sürerken başka bir CHP grubu da toplumun ileri derecede laikleştirilmesine yönelik bir tasarı hazırlıyordu. Tasarıda öngörülen belli başlı değişiklikler şunlardı: Diyanet İşleri İdaresi'nin kaldırılması, Kuran'ın Türkçe okunması zorunluluğunun getirilmesi, ibadet yerlerinin Halkevleri'ne dönüştürülmesi (Akıl Tapınakları kurulamaz mıydı?), ibadete yönelik uygulama ve koşulların yeniden düzenlenmesi.[240] Bu tasarının parti örgütü içinde yankı uyandırdığı söylenemez; ancak yine de İnönü ekibinin taşıdığı belli bir yaklaşımı yansıttığına inanıyoruz. Bu anlamda, gelenekçi anlayışın derin izlerini taşıyan köylülüğün, bütün bir cumhuriyet tarihi boyunca siyasal tercihlerinde yanılmadığını söyleyebiliriz.

Öte yandan devlet-CHP ikilisi, savaşın sona ermesiyle birlikte dünya dengesinin iki kutup çevresinde yeniden kurulduğunu hesaba katmak zorunda kaldı. Örneğin 30'lu yıllarda yaşanan o rahat ortamda olduğu gibi, görece özerk bir iktisat politikası izleyemeyeceğini anladı.

30'lu yılların *Kadro* dergisinde yer alan teknokratlar, savaşın son günlerinde "hızlandırılmış bir sanayileşme planı" hazırladılar; bu plan, bir önceki dönemde izlenen güdümlü sanayi çizgisinin devamı niteliğindeydi. ABD, gün geçirmeden plana karşı çıktı. 1946'da bunlardan vazgeçildi[241] ve "ekonomik kalkınma planı" adı altında yeni bir plan hazırlandı; yeni planda, Batı topluluğuyla bütünleşme koşullarına ilişkin tercihler öne çıkıyordu. Son CHP hükümetlerinin benimsediği temel hedef, tarımı geliştirmek ve özel sektörü, dönüşüm sanayilerine bağlı olarak güçlendirmekti.[242] ABD, bu planın da fazla iddialı olduğunu öne sürerek hükümete baskı yaptı; bunun üzerine bütün planlar, baştan sona gözden geçirildi. Demiryollarının yapımına ilişkin tasarılardan, hemen hemen tümüyle vazgeçildi ve kamu yatırımları altyapıyla sınırlı tutuldu (telekomünikasyon, enerji ve bayındırlık).[243]

CHP, geriye kalan son iktidar yıllarını, rakibi kadar liberal gö-

240. Sencer (1974), s. 245.
241. İlkin ve Tekeli (1974), s. 6.
242. İlkin ve Tekeli (1974), s. 18; Walstedt (1980), s. 81.
243. Walstedt (1980), s. 81.

rünme çabasıyla geçirdi. Ne var ki, 1947 kurultayından doğan yeni CHP programında devletçilik kavramına, eski programlarda olduğundan çok daha büyük bir yer verildi. Artık devletçiliğin sınırlarını çizmek gerekiyordu; böylelikle, içeriğinin tanımına belli bir saydamlık kazandırılabilir, devlet müdahalelerinin yönelebileceği yasal alan daraltılabilir, yani kamu girişimleri belli bir konuma oturtulabilirdi. Devlet, devletçiliğin, stratejik bakımdan kullanışlı geniş ve bu nedenle belirsiz tanımını bir kenara bırakıp müdahalesinin sınırlarını çizmeye yöneliyordu.

1947 kurultayında da belirtildiği gibi artık devletçilik var olan devlet girişimlerini yönetmek ve altyapı yatırımlarını gerçekleştirmekten başka bir anlam taşımıyordu. Türk devletinin etkinlikleri, pek çok batılı devletin sanayi etkinliklerinden farklı değildi.[244] Devletçilik tanımına ilk kez sayfalarca yer veriliyor, buna karşılık kavramın sınırları daraltılıyordu.

Demokrat Parti programıyla CHP programı arasındaki farklılıkların en aza indirilmesiyle birlikte[245] liberal-devletçilik dönemi başladı.

C. LİBERAL DEVLETÇİLİK YA DA PAZAR EKONOMİSİNİ AYAKTA TUTAN DEVLET

"Liberaller"in 1950 yılında iktidara gelmesi, her şeyden önce, devletin toplumsal alan içinde yer almasına ilişkin meşruiyetin zayıflaması olarak görülmelidir. Devletin kuruculuk işlevinin, kısmen de olsa tartışma konusu yapılması bu değişimi belirgin bir biçimde gözler önüne sermektedir. "Devlet-dışı" güçlerin desteğiyle iktidara gelen yeni söylem popüler olmak istiyor, devleti toplumun güvencesi ve hamisi olarak gören geleneksel tavrı tartışma konusu yapmaya çalışıyordu. Somut tartışma konuları da –ortaya konulan biçimiyle– şunlardı: radikal seçkinlerin devletçilik yanlısı uygulamalarının yerine "sivil toplum"u güvence altına alan et-

244. Boratav (1974), s. 365. 30'lu yıllar radikal devletçisi R. Peker, 1946'da hükümet programını sunarken şu hedefin üstünde ısrarla duruyordu: "Devlet girişimlerinin, özel girişim tarafından işletilebilecek alanlara yayılmasını önlemek".
245. Karpat (1968), s. 256; Yaşa (1963), s. 109.

menlerin geçirilmesi ve devletin istekleriyle, liberal bir ekonomi yaratılmasına yönelik düşler taşıyan etmenlerin istekleri arasında uyum sağlanması.

Ancak yine de 1950'de yaşanan kopuş sırasında, toplumsal ve ekonomik düzlemlerde görülen değişiklikleri birbirinden ayrı tutmak gerekir. Bir yandan CHP'nin laik radikalizmi terk edilerek halk hareketinin desteği sağlanmaya çalışılıyor ve devletin kurduğu toplumsal denetim sistemi yumuşatılıyordu;[246] öte yandan, ekonomik alanda uygulanan hükümet politikaları, kurulu düzeni altüst etme çabası içine girmiyor,[247] siyasal ağırlığı olan temel ekonomik etmenler arasında "liberal" ilişkiler kurmak ve eskisi kadar iradeci, yani buyurgan olmayan bir dinamik yaratılmak isteniliyordu.

İşte bu nedenlerle 1950 yılını, devletçiliğin yerini liberalizmin aldığı an olarak değerlendirmek gelenek halini almıştır.

Bu yer değiştirme mekanik bir bakış açısıyla sunulduğunda, söz konusu terimlerin mekân ve zaman bakımından asla birbirleriyle bağdaşamayacakları, doğaları gereği birbirlerini dışladıkları izlenimi doğmaktadır. Oysa, söz konusu "liberalizm"i kuran toplum, daha önceleri devlet tarafından kurulan toplumdan farklı değildi. Başka bir deyişle liberal irade, sınırları devlet tarafından (ve devlet için) çizilen kurumsallaşma alanının içindeydi. Liberalizme özgü olduğu öne sürülen aktörler de güdümlü bir ekonomide girişimci konumuna ulaştırılan aktörlerden başkası değildi. Toplumun girişimciler dışında kalan kesimlerine gelince; gerçi kendi tarihlerinin ilk toplumsal hareketini yaratmayı başarmışlardı;[248] ne var ki, bu olaydan çok kısa bir süre sonra "dev-

246. Stirling (1981), s. 39. Demokratlar, iktidara gelmeden önce, işçilere grev hakkı tanıyacakları doğrultusunda söz vermişler ve devlet sektörü dışında kalan bütün sendikaların desteğini almışlardıl

247. Demokrat Parti'nin programı CHP'nin programına son derece yakındı; bu programda da altı temel ilke benimseniyor ve devletçilik şöyle tanımlanıyordu: "Devletçiliği iktisadi alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu doldurmak, iş hacmini genişleterek, yurttaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin, gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi gerekse nizamlama, teşvik ve yardım yollarıyla, hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaata en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde vazife alması manasında kullanıyoruz". Aydemir, (1979), s. 157.

248. "CHP'nin genel seçimler sonucunda iktidardan düşmesi, halk yığınlarının

letin üst kademeleri"nde gerçekleşen yetki devri olaylarının koltuk değneği olma durumuna düştüler.

Bu toplum kendini "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganına teslim edemezdi. Başka zaman ve mekânlarda da toplumların gönüllü olarak liberal oldukları tartışmalıdır.[249]

Bu durumda, söz konusu liberalizm de *liberal bir devletçilik* olmaktan öteye gitmedi; bu sistemi devletçilikten ayıran yan, söylemle uygulamanın ters yönlerde birbirinden uzaklaşmasıydı.

"Ekonomi toplumu"nu fiilen oluşturmak amacıyla kamu sermayesinden yararlanıp özel sermaye lehine yatırım yapma konusunda daha az çekingen kalan bir davranış söz konusuydu. Liberal devletçilik bir yalan değil, başka bir devlet tasarımının ifadesiydi.

Bu tasarımın uğradığı değişim, örneğin kamu girişimlerinin konumları karşısında takınılan tavırlarda gözlemlenebilir. Demokrat Parti muhalefette kaldığı sürece, devlet girişimlerinin büyük bir çoğunluğunun özelleştirilmesinden ve devlet etkinliklerinin denetim altında sınırlandırılmasından yanaydı.[250] Ne var ki, iktidara geldikten sonra bu girişimlerin özel mülkiyete devredilmesi doğrultusunda hiçbir girişimde bulunmamakla kalmadı, kamu sektörünün alanını daha da genişletti ve kamu girişimlerinin sayısını artırdı.

Liberal olduğu söylenen hükümetin işbaşına gelmesinden sonra devlet girişimlerinin "millete dönme"si,[251] yani özelleştirilmesi düşüncesi de varlık nedenini yitirdi. Aslında bu parola, resmi bir muhalefetin ortaya çıkmasıyla birlikte, devlet-CHP ikilisini halkın gözünde dışsallaştırmaya yönelik bir gösterimi beslemek amacıyla kullanılıyordu. Oysa, CHP'nin 1950'de iktidardan düşmesinden sonra devletçi radikaller devletin bazı stra-

---

ilk kez siyasal bilinç gösterdiği, buyurgan ve otoriter devlet biçimine ilk kez karşı koyduğu sürecin başlangıcıdır". Boran (1970), s. 46.

249. R. Frydman'a göre "liberalizm bir tür devletçiliktir", çünkü Batı tarihinde, "pazar" çevrelerine bağlı özerk bir kurumun öğelerine raslanmaz; Frydman (1981), s. 5.

250. Choksi (1979), s. 20.

251. Bu parolanın, İkinci Dünya Savaşı sonrasında devletle geniş halk kitleleri arasında açılan derin uçurumu ortaya koyduğuna inanıyor ve bu bakımdan anlamlı buluyoruz.

tejik noktalarından uzaklaştırıldıktan sonra devlet girişimi, ne "girişimciler" ne de "halk" tarafından devlet iktidarını yeniden üreten bir kurum olarak görülüyordu.

Yeni Başbakan A. Menderes'e göre özelleştirme, meşru bir istek olmayı sürdürse de artık güncel değildi, çünkü "devletin teşviki ve desteği sayesinde özel girişime, daha kârlı faaliyet imkânları sunuluyor"du.[252]

Öte yandan 50'li yıllarda devlet girişimlerinin özelleştirilmesi hiçbir zaman gündeme alınmamış da olsa, katma bütçeyle gerçekleştirilen büyük girişimler (özellikle demiryolları, askeri tersaneler, PTT, deniz taşımacılığı, hava taşımacılığı, vb.), 1938 yasasının belirlediği sanayi ve ticaret teşekkülleri konumunu elde ettiler (bkz. üçüncü bölüm). İktidar, bu girişimlere özel bir hukuksal statü vererek özel girişimlerle kamu girişimleri arasında daha genel bir denklik kurmuş oluyordu.

Aynı dönemde, balıkçılıkla hayvancılığın gelişmesini sağlamak ve bu besinlerin fiyatlarını düzenlemek (aynı zamanda ordunun et alımlarını güvenceye almak) için Et ve Balık Kurumu (1952) ve yönetimle diğer devlet kuruluşlarının kullandığı büro malzemesini dağıtma ve satma tekelini elinde bulunduran Devlet Malzeme Ofisi kuruldu (1954). Kuşkusuz bu kuruluşların liberalizmle hiçbir ilgisi yoktu; her ne kadar devlet yetkilerini hafifletmek istese de bunlar devlet iktidarına özgü stratejileri yansıtıyorlardı.

Devlet denetiminin göreli olarak hafiflemesine karşın, ekonomi çevreleri, yine göreli olarak eylemsizleşti; bütün bu gelişmeler karşısında liberal devletçilik, büyük bir hızla devlet girişimlerinin "stratejik kullanılabilirliği"nin sunduğu olanaklara yöneldi; amaç, ekonomik ve siyasal yaşantıyı canlandırmaktı.

Öte yandan bürokrasi, yasama işlevini yerine getiren kurumlardan göreli olarak uzaklaşınca,[253] satın alma gücünde önemli bir düşüş oldu.[254] Artık bürokrasi, toplumsal katmanlaşma içinde,

252. Özmen (1967), s. 163, tarafından aktarılıyor.

253. 1950'den sonra, memur kökenli milletvekilleri, Meclis üyeliğinin yalnızca yüzde 20-23'ünü ellerinde tutabildiler; oysa bu oran, serbest meslek sahipleri için ortalama yüzde 44'tü. Frey (1965), s. 210.

254. Memurların ulusal gelirdeki parite payı 1950'de 4,158 olduğu halde;

burjuvazinin kendisinden daha üst düzeyde bir konuma ulaştığını düşünüyordu.[255]

CHP'nin ahlakçı tavırlarıyla yarattığı ağır havadan kurtulan liberal devletçilik, diğer sonuçlarının yanı sıra girişim ekonomisinin kurulmasına yönelik nitel bir sıçrama yapma olanağı buldu. Özel sektör kapsamındaki sanayi girişimlerinin sayısı 1950'de 2 515 olduğu halde 1961'de 6 638'e ulaştı; bu girişimlerin çalıştırdığı işçi sayısı da, aynı tarihte 196 bine erişti.[256]

Özel sektörle devlet sektörünün sanayi üretimi değeri 1950'de birbirine çok yakın olduğu halde (sırasıyla 1 074 ve 930 milyon TL), özel sektör 1961 yılında, devlet sektörünü epey geride bıraktı (9 549 ve 6 238 milyon TL).[257] Özel sermaye, tümüyle devlet sektörünün etkinlik gösterdiği pek çok alanda, özellikle de dokuma, çimento ve elektrik alanlarında, kamu girişimlerinin gölgesinde hızla gelişti.

Ekonomide görülen bu canlanma, sanayi etkinliklerinin hızla geliştiği anlamına mı geliyordu? Liberal devletçiliğin var olma nedeni, işte bu sorunun yanıtında saklıdır.

Örneğin, 1961'de yapılan ve dönemin büyük girişimlerini konu alan bir araştırmaya göre, bunların yüzde 60'ı 1946-1960 arasında, yüzde 18,5'u 1940-1945 arasında ve yüzde 2,5'u 1923'ten önce kuruldu.[258] Buna karşılık, 1956 yılında var olan anonim şirketlerin yüzde 71'i ticaret alanında etkinlik gösteriyorlardı.[259] 1961 değerlerine göre, bu büyük girişimlerden yüzde 66'sının sermayesi tek bir aileye aitti ve ortaklardan çoğunun arasında kan bağı vardı.[260] Bu çerçevede, özel girişim, öncelikle ticaret[261] ve inşaat

---

1965'te 2,416'ya düştü. Yani, çalışan nüfus başına düşen ulusal gelirin ortalama dört kat fazlasını alan memurlar, 15 yıl sonra bunun yarısına razı olmak zorunda kaldılar. Şaylan (1974), s. 85-86, Boratav tarafından aktarılıyor, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 24, sayı 1, 1969, s. 206.

255. Roos ve Roos (1971).

256. Şaylan (1974), s. 82.

257. *Ay.y.*, s. 82.

258. *Ay.y.*, s. 83.

259. Cem (1973), s. 403.

260. Şaylan (1974), s. 83-84.

261. 1957'de, bankaların girişimlere dağıttığı, 8,5 milyar kredinin yüzde 67'si ticaret, yüzde 24,7'si tarım ve yüzde 2,1'i sanayi alanına verildi. Altan (1960), s. 38.

alanlarında yatırım yapıyordu. Özel sermayenin tercihleri bu doğrultuda olduğu için, liberal devletçilik de, yatırımları sanayiye yönlendirme işlevini üstlenmek durumunda kaldı.

İşte bu nedenle, devletin sanayi yatırımları içindeki payı, IMF ve OECE ile yapılan görüşmelerden sonra, 1958'de istikrar programının uygulanmasına başlanıncaya değin yüksek kaldı.[262] 1948-1954 yılları arasında, özel sektörle kamu sektörünün toplam yatırım içindeki payları hemen hemen hiç değişmedi (özel sektör % 60, kamu sektörü % 40).[263]

1954'te dünya tahıl fiyatları korkunç bir hızla düştü ve bunalımın ilk belirtileri görülmeye başlandı; hemen ardından, tarıma tanınan öncelikle ilgili tartışmalar başladı. Bütün bu gelişmeler, sanayi yatırımları içindeki devlet yatırımlarının % 60 eşiğini aşması[264] ve kamu harcamalarının eski çizgisine dönmesiyle sonuçlandı.[265]

Devletin, ekonominin kuruluşunda oynadığı özel rolü daha iyi anlamak için liberal devletçiliğin diğer ayırt edici özelliklerini incelemek gerekir. Kota sisteminin yeniden kurulması ve büyük kaynakların devlet girişimlerine aktarılması bunların içinde en anlamlı olanlarıdır.

1953'te, bütün ithal ürünlerde yeniden kota sistemine dönülmesi,[266] dış ticarette liberal uygulamaların artık sona erdiğini haber veriyordu ve 30'lu yıllarda bu sistemin yerleştirilmesi sırasında ortaya çıkan bir kaygının 50'li yıllara yansımasını taşıyordu. Bu kaygı devlet için oldukça önemli olan bir müşteri çevresinin varlığını sürdürmesi ve bu katmandan yararlanılarak dış ticaretin denetlenmesiydi.[267]

"Liberal" devletin güdümcü özelliğini gözler önüne seren uygulamalar, kaynakların devlet girişimlerine aktarılmasını takiben, devletin fiyatlara müdahalesi (özellikle tarımda), bayındırlık ala-

262. Kepenek (1975), s. 30.
263. BM (1980), s. 21.
264. *Ay.y.*, s. 30.
265. Önder (1974), s. 61.
266. Altan (1960), s. 138.
267. "İthal izinlerinin verilmesi (...) bölüşümün temel sorunu haline geldi ve ithalat yapan tüccarlarla talepte bulunan sanayicilerin çatışmasına yol açtı." Öncü (1979), s. 699.

nında yapılan ihaleler ve devlet işletmeleri tarafından üretilen ürünlerin satış fiyatları aracılığıyla özel sektörü destekliyordu.

Liberal devletçiliğe kalan miraslardan biri de büyük ölçüde devletin egemenliği altında olan bir bankacılık sistemiydi. Liberal devletçilik var olan mali sistemi geliştirmekten başka bir şey yapmadı. Örneğin 1958'de, bankaların yarısı devletin elindeydi ve 12 bankanın dağıttığı krediler toplam kredi miktarının dörtte üçünü buluyordu.[268] O dönemde, yalnızca devlet bankaları, kısa ve orta vadeli finansman kredisi ve tarım kredisi veriyor, özel bankalar ise senet karşılığı kredinin dışına hemen hemen hiç çıkamıyorlardı.[269]

Hükümet, 1953'te Amortisman Sandığı'nı,[270] Amortisman ve Kredi Sandığı'na dönüştürdü ve bu yeni kuruma "devlet kuruluşları, fabrikaları ve idaresinin yatırımları" için parasal kaynak yaratma görevini verdi.[271] Sandığın finansman olanaklarını genişletmek için, her bankanın Merkez Bankası'na yatırdığı *zorunlu ihtiyatlar* (mevduatın % 20'si)[272] ve kamu sektörüne ayrılmış dış finansman da kendisine bağlandı. 1953 ile 1964 arasında Sandık, devlet girişimlerine toplam 8 milyar TL kredi açtı.[273]

Kaynakların kamu sektörüne aktarımı bankalarla sınırlı kalmadı. Liberal olduğu söylenen bu dönemde başka düzenlemelere de başvuruldu; özel sermaye, Amortisman Sandığı'na ve bu yolla devlet girişimlerine kaynak yaratmak zorunda bırakıldı. Bu düzenlemelerden en önemlisi de yalnızca özel girişimleri hedef alan bir yükümlülüktü; her girişim, sermayesinin % 20'siyle Hazine bonosu satın almak ve ayrıca kârının % 10'unu, yine bu bonolara yatırmak zorundaydı.[274]

---

268. Altan (1960), s. 44.
269. *Ay.y.*, bkz. çizelge.
270. Amortisman Sandığı 1935'te, Fransa'daki Mevduat ve Teminat Sandığı'ndan esinlenerek kuruldu; temel kuruluş amacı kamu borçlarının yönetilmesiydi. Ancak, 1953 yılına dek, hemen hemen hiçbir etkinlik göstermedi. Arsan (1961), s. 176-177.
271. Gürsoy (1975), s. 491.
272. Arsan (1961), s. 178.
273. Gürsoy (1975), s. 492. Bu olayın ulaştığı boyutları daha iyi ortaya koyabilecek bir rakam vermek istiyoruz: Aynı dönemin sonunda (1953-1964) merkezi devlet ile yerel ortaklıkların birikmiş borçları 75,3 milyar TL na ulaştı. Önder (1974), s. 186 ve 188.
274. E. Soysal (Konuyla ilgili açıkoturum): "Karma ekonomide gelişim ve plan-

Buna karşılık hükümet bu fonları, destekleme politikaları için kullanıyordu. Örneğin, Toprak Mahsulleri Ofisi, 1950'den sonra müdahale fiyatlarını saptarken dünya fiyatlarını gözönüne almaz oldu. 1955'te Ofis'in, orta nitelikte buğday için saptadığı fiyat, ton başına 103 dolardı (290 TL); oysa aynı değer, ABD'de yalnızca 80 dolardı.[275] Ofis, buğdayı yüksek fiyattan satın alıyor, artanı da dünya fiyatlarından ihraç ediyordu.

Devlet girişimlerinin konsolide işletme açıkları (Ofis de içinde olmak üzere) 1956'da 245 milyon TL. ve 1957'de 203 milyon TL arttı.[276] Bu açıkların en büyük bölümü, fiyatları düzenleyen kuruluşlardan geliyordu: Şeker fabrikaları, Toprak Mahsulleri Ofisi, Et ve Balık Kurumu, kömür ocakları. Bu gelişmeler olurken hükümet, devlet sektörü tarafından üretilen ürünleri birer birer, kendi denetimi altında olan fiyat belirleme listesine alıyordu.[277]

Genel olarak, kamu yatırımlarının finansmanı zorunlu tasarruf yoluyla gerçekleştirildi: Sosyal Sigortalar Kurumu ve Emekli Sandığı gibi kuruluşlardan gelen kaynakların önemli bir bölümü, özel sektöre kredi veren bankaların kullanımına sunuldu.[278]

1950'de Dünya Bankası'nın öncülüğünde kurulan ve özel bankalara örnek gösterilen Sınai Kalkınma Bankası'nın kullandığı kaynaklar bile sosyal sigorta kuruluşlarıyla uluslararası kuruluşların ödünç verdiği paralar gibi büyük ölçüde devletin sağladığı kaynaklardan oluşuyordu. Aynı dönemde, bu bankanın kullandığı fonlara özel sektör tarafından sağlanan katkı % 9,7'yi geçmiyordu.[279]

Kamu girişimleri ve devletin ekonomi alanında gösterdiği

---

lama", *Economic and social studies...*, (Ekonomik ve toplumsal araştırmalar...) (1965), s. 358.

275. Altan (1960). Ofis'in piyasaya sürdüğü ve Merkez Bankası'nın kırdığı tahvillerin değeri, 1955'te 575 milyon TL'yken 1957'de 822 milyon TL na ulaştı; üstelik, 550 milyon TL'lık bir bölümünün, hükümet tarafından art arda iptal edilmesine karşın.

276. *Ay.y.*, s. 75.

277. *Ay.y.*, s. 83.

278. Yaşa (1963), s. 116: "Türkiye'de, özel sektörün gerçekleştirdiği ve gerçekleştirme aşamasında olduğu yatırımların tutarı enflasyondan ve dolaylı sübvansiyonlardan aktarılanlar da içinde olmak üzere, bu sektörün tasarruf kapasitesini çok gerilerde bırakmaktadır."

279. Yaşa (1963), s. 117.

diğer etkinlikler, 30'lu yıllarda daha çok kurumsal bir işlev taşırken liberal devletçilik döneminde daha çok birer araç işlevi görmeye başladılar. Başka bir deyişle kurumsallaştırma işlevlerinden kısmen kurtulan devlet girişimlerinin ve daha büyük ölçüde devlet sermayesinin sırtından azami gereklilikler kalkarken bunun sonucu olarak, bu girişimlerin stratejik kullanılabilirlik alanı genişliyordu.[280] Artık ne birkaç ithal ikamesi söz konusuydu ne de devlet kadrolarının iktidarının güvence altında tutulması.

Bu çerçevede, kamu yatırımlarının planlanması düşüncesinin terk edilmesi kamu sermayesiyle özel sermaye arasında organik bir ilişki kurulduğunu gösteriyordu. Kamu sermayesinin, özel sermayenin gereklerine uygun olarak kullanılmasını talep eden özel sermayenin isteği de yerine getirilmeye çalışılıyordu. Ayrıca, bu istek, "sol devletçiler"in iddia ettiği gibi kamu sermayesinin tasfiye edilmesini hedeflemiyordu.

30'lu yıllarla 50'li yıllar arasında çarpıcı benzerlikler olsa da ilk dönemi belirleyen devletçilik-güdümcülük yaklaşımıyla ikinci dönemi belirleyen liberal devletçilik yaklaşımını kesinlikle birbirine karıştırmamak gerekir.[281]

Bu iki dönem arasında, devletin iktisadi alandaki varoluş biçimlerini farklılaştıran başka bir öğe de dış etkinin biçim değiştirmesidir. 1946'dan sonra Türkiye, ABD çevresinde yeniden oluşturulmak istenen liberal ekonomi zincirinin önemli bir halkası sayılmıştır. Anlatıla anlatıla bitirilemeyen ünlü Marshall Planı ile yapılan yardımların toplam değeri, 1957'de topu topu 727 milyon doları bulsa ve bunun yüzde 72'si askeri harcamalara ayrılmış olsa da;[282] yetkililerin ısrarlı çağrılarına ve sunulan tüm kolaylıklara karşın yabancı yatırımcılar son derece tereddütlü davransa da, Türkiye üstünde kurulan "liberal" baskının hedefleri son derece açıktı: Liberal söylemin pekiştirilmesini ve buna koşut olarak, işin uluslararası düzeyde bölüşümü sürecinde Türkiye için düşünülen

280. Monnier (1977), s. 184.
281. "Özellikle 1945'ten sonra giderek özel girişime kayan bir devletçilik politikası yandaşı CHP ve kendi programında önerdiği liberal düşüncelerin tersine, ekonomi alanında kamu girişimlerinin ve devlet müdahalelerinin sınırlarını genişleten Demokrat Parti aynı noktada birleşiyorlardı (...). Bu nokta da devletçilik çizgisi üstünde yer alıyordu." Yaşa (1963), s. 109.
282. Altan (1960).

konumun kabul edilmesini sağlamak.[283]

30'lu yıllarda olduğu gibi, iktisadi politikalarda yapılacak değişiklik, kısmen de olsa uluslararası koşullardaki değişmelere bağımlı kaldı. Zaten devlet, 20'li yıllarda kesin tercihini yaparak batılılaşma stratejisini benimsediği için Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin strateji hazırlama çalışmaları, büyük ölçüde Batı dünyasındaki değişimlerin etkisi altında kalıyordu.

Demokratların "liberalizm"i, askeri bir darbeyle, cumhuriyet tarihinin ilk darbesiyle son buldu. Düşürülen Cumhurbaşkanı C. Bayar darbeyi şöyle niteliyordu: "Bu, Osmanlılar'dan kalma geleneksel yönetimimizdeki ordu-medrese işbirliğinin, kanun yapma ve yürütme gücüne karşı direnişi, müdahalesidir."[284]

Kuşkusuz bu darbe, 1950'de iktidardan uzaklaştırılan bürokrasinin, özellikle de bürokrasinin askeri kanadının bir tepkisiydi; bu kesimin isteği, patrimonyal Osmanlı geleneğine uygun olarak toplumun tek meşruluk kaynağı olmaktı.[285] 1950'ye kadar ordunun siyaset sahnesinde yer almamasının nedeni, iktidarda "sivil" bürokrasinin bulunmasıydı. Hatta buna "sivilleştirilmiş bürokrasi" demenin daha doğru olacağına inanıyoruz; çünkü o dönemde üst düzeyde görevli bürokratların büyük bir bölümü, başlarında M. Kemal ve İnönü gibi cumhurbaşkanları olmak üzere, ordu kökenli kişilerdi. Ne var ki 50'li yıllardan sonra yönetim gün geçtikçe emredici olmaktan uzaklaşan bir bürokrasiye dönüştü ve geriye bürokratik hükmetme geleneğini sürdürebilecek tek güç olarak ordu kaldı. İktidara gelen yeni seçkinler grubunu denetleme talebini en açık biçimde ordu dile getiriyordu.

İktidarın, ordu ve "radikal-devletçi" seçkinler tarafından yeniden ele geçirilmesinin başka bir sonucu da cumhuriyet tarihinde ilk kez kamu sektörünün kalıcı bir konum kazanmasıydı. Yeni

283. Yine bu dönemde Türkiye, NATO stratejisini tümüyle benimsedi ve Ortadoğu'da "yayılan komünizm" karşısında bir müdahale gücü oluşturmayı önerdi. Hükümet, 1957'de Suriye'ye müdahale etmek üzere girişimde bulundu, Cezayir'in bağımsızlığı aleyhine oy kullandı, Bandung'da tarafsızlık fikrine karşı çıktı... "Liberal" düzenin iç politikası, özellikle 1957'den sonra yukarıda aktarılan politikadan daha yumuşak olmadı. CHP'nin kapatılması için girişimde bulunması DP'nin demokrasi anlayışını yeterli açıklıkta gösteriyordu.
284. Cem (1973), s. 409.
285. Kazancıgil (1973), s. 26.

1960 Anayasası ve "sosyal hukuk devleti" kavramı çerçevesinde, Batı usulü karma bir ekonomi kuruldu; yol göstermeye yönelik planlama anlayışının hedefi ekonomiyi belli bir düzene koymaktı.

Kırk yıllık cumhuriyet tarihinin biçim verdiği toplum, Batı toplumlarından farklı, ama onlardan geri kalmayan bir hareketlilik göstermeye başlamıştı. Devlet ise giderek hızlanan bu hareketliliği durdurmakta, hatta yavaşlatmakta günden güne daha çok zorlanmaya başladı. Bu açıdan yaklaşıldığında, 1971 ve özellikle 1980 darbelerinin, 1960 "ihtilalinin" bir devamı niteliğinde olduğu görülür.

III.
DEVLET İŞLETMESİ SİYASAL BİR KURUM

1. GİRİŞ

İktisat alanının kurulması onun derhal kurumsallaştırılmasını ve eylem alanında belli bir olumluluk sergilenmesini, yani üretim etkinliği gösterilmesini gerekli kılar. Bu kurumsallaşma ya yavaş ve görece özerk biçimde gerçekleşir ya da, Türkiye'deki gibi, devletin toplumu değiştirme iradesinin bir sonucu olarak tezahür eder. Bu ikinci durumda süreç yarı kamusal bir alanda gelişir. Devlet girişimleri dönüşüm iradesinin en açık ve olumlu ifadesini bulduğu kurumlar olup aynı zamanda yeni kurulan alanın homojenleşmesini, iç ilişkilerin yoğunlaşmasını gerçekleştirirler. Kısaca devletin yeni bir kılık altında iktisadi alan içinde var olmasını sağlarlar.

A. Touraine, kurumsallaşmayı şöyle açıklar: "Siyasal sü-

reçlerin bir yandan sınıf çatışmalarına öte yandan da örgütlenmelerin işleyişine dayandırılarak oluşturulması."[1] Touraine'in sosyoloji anlayışında kurumsallaşma, örgütten kuruma geçilmesi ve toplumsal çatışmaların kurumlar aracılığıyla tedavi edilmesi anlamını taşır.[2] Kavram, işlemsel bir konumdadır. Kurumsallaşma kavramı çatışmalar ve toplumsal ilişkileri bir an dondurarak toplumun özelliklerini ortaya koyan bir radyografi verir.

Oysa, kurumsal çözümlemenin kurumsallaşma konusunda geliştirdiği görüş devinimin, kurumsal bakımından "daha önce var olan"ın içinde tümüyle kökleşmesi varsayımını aşmaya çalışır. R. Lourau'ya göre kurumsallaşma bir düşme, bir sapma ya da devinimin hastalığı değil, devinimin ta kendisidir.[3] O, her devinimi devletsele gönderen "genişletilmiş denklik ilkesi"nin bir sonucudur. "Toplumsalın metafizik güvencesi" olan devlet, bu devinime anlamını verir.

A. Touraine tarafından önerilen radyografinin tersine R. Lourau'ya göre, görünmeyen bir boyut, söylenmeyen düşüncelerden oluşan bir ortam vardır. Bu "devletin bilinçaltı"dır. Başka bir deyişle kurumsallaşma, devletin katkısıyla hepsi birbirine benzeyen (çünkü denk) kurumların ve devinimlerin var olduğu, üstelik bir arada var olduğu alandır.

İkinci sorgulama düzeyi doğrudan doğruya kurumu konu alır. Kurumun maddiliği, ama özellikle de simgesel düzeyi onu yalınlaştırır. C. Castoriadis'in de belirttiği gibi, kurumlar yalnızca simgeselden oluşmaz; bununla birlikte, "ancak simgesel içinde var olabilirler"; her biri kendi simge ağını yaratır.[4]

Bu yüzden de kurumla toplumsal yaşam arasındaki ilişki, "biçimle madde arasındaki ilişki olarak" ya da otorite ilişkileri olarak ele alınıp çözümlenemez. Bunlar, "bir yapı içindeki *anlar*dır ve bu yapı hiçbir zaman katı olmamıştır; farklı toplumlarda hiçbir zaman özdeşlik göstermez".[5]

1. Touraine (1973), s. 236.
2. *Ay.y.*, s. 237 ve 241.
3. R. Lourau, "Analyse institutionnelle et question politique" (Kuramsal çözümleme ve siyasal sorun), *Homme et Société*, sayı 29-30, 1973, Authier ve Hess (1981), (s. 108) tarafından aktarılıyor.
4. Castoriadis (1975), s. 162.
5. *Ay.y.*, s. 174-175.

A. Touraine'in toplumsal-tarihselin ve simgesel sistemlerin özgünlüğü konusunda bir şey söylememesi çok parçalanmış kavramlar oluşturulmasına neden olur; ortaya çıkan kavramların uygulama alanı, çoğu kez soyut veya uzaktır. Kurumsallaşmanın siyasal sürecini oluşturan "sınıf çatışmaları", A. Touraine'in çizdiği şemada dış öğeler ya da başlangıçtan beri bu alandan önce ortaya çıkan öğeler görünümündedirler.

Kurumsallaşmış bir toplumu oluşturan bütün öğeler karşısında duyarlı olan kurumsal çözümleme akımı da, kendisiyle çelişkiye düşerek bir kurum olarak işletme olgusu karşısında sessiz kalır. R. Hess ve M. Authier, çözümlemecilerin yararlanması gereken "altı çözümleme öğesi" sayarlarken (tarih, sosyoloji, psikanaliz, felsefe, etnoloji, pedagoji) ekonomiye yer vermezler.[6] Kurumsal çözümlemenin kendi bakışını, kilise, hastane, adalet ya da okul gibi pazar dışı kurumlarda odaklaştırması oldukça anlamlıdır. R. Lourau'nun yazdığı *L'analyseur Lipp*[7] adlı kitabın konusu, kurum-işletmesinden çok, bu "iş" çevresinde örgütlenen toplumsal harekettir. Halbuki pazar dışı kurumların tam tersine, kurum olarak işletmeyi yaratan simgesel her zaman tek boyutludur. Kilise ve okula göre daha az sayıda cephesi vardır ve çözümlemeciye tutacak pek gizli dal bırakmaz.[8]

Oysa iktisadi alanın Türkiye'de izlediği kurumsallaşma süreci, devlet girişiminin toplumsal alan içinde var olmasını sağlayan taşıyıcıların çokluğunu yansıtır. Bu "girişimler"in kurumsal boyutlarının belirginleştirilmesi iktisaden daha iyi yerelleştirilmesini sağlar(§1).

Her ne kadar Türkiye'deki batılılaşma iradesi, toplumsal alanın bütün yüzeyini kaplama niyetinde olsa da onun maddi varlığına tümüyle egemen olmaktan kaçınılagelmiştir. Aynı anda yerine getirilmek istenen bu varlık-yokluk isteği çerçevesinde ele alındığında, devlet girişimlerinin toplumsal denetimde etkin bir

6. Authier ve Hess (1981), s. 3.
7. R. Lourau, *L'analyseur Lipp* (Çözümlemeci Lipp), UGE. 1974.
8. Çözümlemecilerin işletme olgusu karşısında ilgisiz kalmalarının başka bir nedeni daha olabileceğini düşünüyoruz: Hiçbir işletme, işlevinin kâr sağlamak olduğunu saklamaz. Böylesi bir çıplaklığa karşın işletmenin diğer kurumsal boyutlarını araştırmak, kimileri için "anlamsız bir tartışma" konusu yaratmaktan başka bir anlam taşımaz.

görev üstlendikleri görülür. Devlet girişimleri aracılığıyla pazar ile devlet arasındaki ilişkilerin sözde belli kural ve koşullara bağlanması, yeni bir bakış açısına göre batılılaşma-kalkınma sürecinde yaşanan ikilemi yansıtır: Bir yandan, hiçbir kural ve koşula bağlı olmadan devletin toplumla ilişkilerini sürdürürken diğer yandan da Batı gibi olmak.

O halde, devlet girişimleriyle buralarda çalışanların konumları bir gölge oyunundan başka bir şey değildir. Bu durumda, hukuksal özerklik ve sıkı sıkıya bağımlılık, memurlaşma, "verimlilik görevi" ve fiyatların hükümet tarafından saptanması da sözde özerkliğin farklı biçimleridir. Artık şu soruyu sorma hakkını kendimizde görebiliriz: Devlet üretim etkinliklerine, ticaret hukukuna uygun işletmeler konumu verme konusunda niçin ısrarlı bir tutum takınmaktadır?(§ 2).

2. KURUM VE DEVLET İŞLETMESİ

Genel olarak girişimi, özel olarak kamu girişimini konu alan çözümlemelerin büyük bir bölümünde girişimler, teknik gelişmelerin birleştiği yerler olarak tanımlanır.[9] Bu yaklaşımların benimsediği genel varsayımın kaynağı şudur: Biçim olarak işletmeye bağlı olan, aynı zamanda soyut ve işletme dışındaki bir merciden, yani Pazar'dan ve Sermaye'den türeyen içsel bir akıl-

9. Örneğin F. Perroux, 1948'de, işletmenin teknik bir tanımını yapar. Perroux'ya göre işletme, bir kurumdur. Bu kurum, değeri fiyat cinsinden verilen bir ürün elde etmek için fiyatları ayarlar; kendi yapısı içinde belirleyici olan tek etken ekonomik optimumdur; pazarda ödeme gücü olan gereksinimleri karşılar ve bunu yaparken, söz konusu gereksinimlerin ödeme gücü hiyerarşisine tam bir uyum gösterir; ayrıca, girişimciye bağlı çeşitli etmenler tarafından getirilen üretim etkinlerini belli bir düzene koyar. Perroux (1948), s. 14.

cılığın –açıkça ifade edilmese de– kabullenilmesi. Eğer işletmenin işleyişi, toplum içinde yer alan bu "merkezi" merci tarafından belirleniyorsa, işletme de edilgen bir birime dönüşür ve örneğin siyaset, bu birime yabancı kalır.

Kamu girişimlerini konu alan ve çözümlemenin bütünü içinde, *öncelikle* iktidar sorununu dışlamayan yaklaşımlar, çözümleme alanını kaydırmak durumunda kalırlar. Böylelikle, "tekelci devlet kapitalizmi" yandaşlarının kamu girişimlerine baktıklarında tek görebildikleri "sermayenin koltuk değnekleri"[10] imgesidir; L. Monnier gibi düşünenler de bu tür girişimleri "kamu sermayelerinin stratejik kullanılabilirliği" çerçevesinde çözümlerler.[11] Başka bir deyişle bu kurumlara, özgül bir alan bırakmazlar. Artık, bu kurumlar üstün bir iradenin belirtisinden başka bir şey değildir ve onları kuran bu iradenin mantığı içinde tümüyle yer alıyorlarmış izlenimi verirler. Bu durumda tek bir çözümleme konusu kalır: Kamu sermayesi.

Bununla birlikte işletme iktisatçıları, uzun bir süreden beri işletmeyi, başlı başına bir konu olarak ele alan özgül bir görüş geliştiriyorlar. Örneğin yüzyılımızın başlarında, Fayol, işletmenin özgül siyasal işlevini açıkça ortaya koyar. İşletmenin altı işlevi olduğunu, bunlardan sonuncusunun, yani yönetme işlevinin "girişimin genel programını hazırlamakla, *toplumsalı oluşturmakla*, çabaların eşgüdümünü ve eylemler arasında uyumu sağlamak"la yükümlü olduğunu öne sürer.[12] Fayol'a göre, bu işlevin çerçevesini çizen etkinlikler öngörmek, buyurmak, eşgüdümü sağlamak ve denetlemektir.[13]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "işletmecilik" akımı işletme çözümlemesine siyasal bir boyut getirir. Bir örnek vermek gerekirse, akla ilk gelen P. Drucker'dir. Drucker'e göre, işletmenin

10. A. Le Pors, *Les Béquilles du Capital* (Sermayenin Koltuk Değnekleri), Seuil, Paris, 1977.
11. Monnier (1977), s. 184-187. Devletin özgül dürtüleri karşısında kamu sermayesinin stratejik kullanılabilirliği, stratejik bakımdan doymamış bir devlet, ek hedefler kabul edebilecek bir kapasite görünümü sunar. Bu anlamda yazar, kamu sermayesinde, en çok ve en az gerekirliklerden el çekme olanağı ve kârlılığı ortadan kaldırma yeteneği olduğuna inanır.
12. Fayol (1981), s. 4-5. ilk baskı 1916.
13. *Ay.y.*, s. 5.

temel ayırt edici özelliği maksimize ya da optimize etmeyen, ancak doyuran *siyasal bir kurum* olmasıdır.[14]

Burada söz konusu olan, işletmenin çevreyle sürdürdüğü ilişkilere çözümlemede yer vermektir; bu ilişkiler ise diğer işletmeler, işletmenin hissedarları, siyasal ve mesleki örgütler, yönetim, işletmeden yararlananlar, vb.den oluşur. İşletmenin kendi çevresine karşı ne ölçüde açık ya da kapalı olduğu, onunla sürdürdüğü ilişkilerin tipi kendi kurumsal tipini, sanal ve gerçek işlevlerini belirler. Örneğin Sovyet tipi bir örgütlenmede işletme, kapalı bir *kurum* görünümündedir ve kendi ekonomik çevresinden bağımsızlaşma olanakları çok daha fazladır.[15] Öte yandan böylesi bir kapanma olanağı işletmenin ekonomik ve toplumsal baskılardan kurtulduğu izlenimini yaratmakla birlikte onun siyasal katılığını artırır. İşletmenin kurumsal alanı, bu siyasal çerçevenin tutsağı durumuna düşer.

Buna karşılık, kurum-işletmeye daha fazla misyon yüklenmesi onun katılığını artırır. A. Touraine, toplumsal gereksinimlerin devlet tarafından devlet işletmelerinde kurumsallaştırılmasının, onların katılığını artırdığını belirtir.[16] Bu çerçevede, azgelişmiş bir ülkedeki devlet işletmesi, bir anlamda onun daha kolay kapanmasını sağlar; çünkü, yakın çevresine egemen olan tek güç pazar ilkesi değildir; daha da önemlisi, yukarıdan ve aşağıdan gelen iktisadi girdilere, çoğunlukla bağımlı değildir. Ne var ki kendi çevresinin otarşik gücü zayıftır ve doğrudan doğruya uluslararası pazarın etkisi altındadır. Bu durum devlet müdahalesini gerektirdiği için, çoğu kez devlet işletmelerindeki katılığın artmasına yol açar.

Daha soyut bir değerlendirme yapılarak, işletmedeki özerkliğin, onun kendi çevresiyle olan ilişkilerini düzene koyma olanaklarından ileri geldiği söylenebilir.

Ne var ki bu değerlendirmede de genel anlamda kullanılan işletme terimi, özel işletmeler ya da kamu işletmeleri için aynı durumları yansıtmaz. Türkiye gibi bir ülkede (veya Suriye'de,

14. Drucker (1981), s. 218. A. Touraine için "işletme her şeyden önce siyasal bir kurum"dur. Boisde (1964), s. 227, tarafından aktarılıyor.
15. Rakowski (1977), s. 140.
16. Touraine (1966), s. 541.

Mısır'da) bulunan kamu işletmeleri, temel olarak, toplumsal denetim kurumları ya da iktidarın yeniden üretildiği ve dağıtıldığı ortamlar görünümündedir. İşletmeler, bir yandan kendi ekonomik çevrelerine kapanırken bundan daha büyük oranda siyasete açılırlar. Unutmamak gerekir ki Türkiye'de devlet, toplumsala kök salan ve denetim altına alınmış bir toplumsal hareketin temellerini atan aygıtlardan (kitlesel siyasal parti, resmi sosyokültürel hareket, vb.) ya yoksundur, ya da bunları istemez. İktidar mantığı ve bu mantığın kendi gösterimlerinin tarihçesi, onun gerçek anlamda bir toplumsal hareket, iktidar konusunda karşı tarafla anlaşmaya varma ve günün birinde devlet denetimi çerçevesinin dışına çıkma eğilimi taşıyan bir kurumlaşmayı kabul edemez. İşte bu yüzden, devletin toplumsal içindeki varlığını sağlayan bu kurumlar, yani devlet işletmeleri çok daha özel bir önem kazanırlar.

Bununla birlikte, bu işletmelerin kullanılabilirliği sınırsız değildir. Devletin iktisadiyat simgeselini kabul etmesi, kendi işletmelerinin tümüyle kendi içlerine kapanmasına engel olur; çünkü, tersi söz konusu olduğunda kurulu dinamiğin tümüyle sapması tehlikesi başgösterebilir. O halde devlet işletmelerinin kullanılabilirlik alanını daraltan devletin elindeki başvuru modeli, yani pazar ekonomisidir. Kamu sektörü konusunda Türkiye ile Suriye arasındaki temel fark, iktidarların elindeki başvuru modelinin dayattığı sınırlardan doğar. Nitekim, parmağını devlet işletmelerine uzatıp Türkiye'ye hazırlanan bu başvuru modelinin kurallarını anımsatan, çoğunlukla Batı dünyasıdır. Oysa Suriye'nin benimsediği model devlet işletmelerinden çoğunun bütünüyle kendi üyelerine kapanmasına izin verir.

"Azgelişmiş" bir ülkede devlet işletmelerini ve daha da önemlisi, devlet eliyle başlatılan ve yönetilen bir toplumsal değişim çerçevesinde bunların kurumsal işlevlerini ele alan bir yaklaşım, öncelikle işletme olgusunun, bir kurum olmaktan doğan özelliklerinin belirlenmesini gerektirir. Biçim olarak işletme, bir dizi kurumsal işlevi yerine getirir; bu işlevler merkezden uzak bölgelerde devletin varlığının hissettirilmesinden yetkinin yeniden dağıtılmasına dek uzanır. Kamu işletmesinin ekonomik işlevlerini siyasal, toplumsal, vb. işlevlerinden ayırmak hiçbir işe yaramaz,

çünkü ekonomik işlevleri çoğunlukla diğer işlevlerinin kendi doğal sonucu görünümündedir.

Bu yelpaze içinde yer alan işlevlerden, yalnızca iktisadi alanı kurumsallaştırma ve devletin iradeci söylemiyle uygulamalarını denkleştirme işlevlerini ele alacağız.

Bu noktada, kaçınılmaz olarak bir dizi yeni soruyla karşı karşıya kalınmaktadır. Bu sorular, merkezi bir soru çevresinde birbiriyle eklemlenir. Daha işin başında yozlaşmış bir "pazar ekonomisi"nin ve yalnızca devlet ortamında gerçekleşebilen bir toplumsallığın kurulması, Batı tipi siyasal örgütlenme biçiminin tohumlarını içerebilir mi? Devlet işletmeleriyle toplum arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi bu geniş soruya ışık tutacaktır.

A. İŞLETME: ÇAĞDAŞLIĞIN MİKROTOPLUMU

Devletin, toplumsal bir denetim alanı kurmak ve belli bir gelişme dinamiği yaratmak için, kendisine sunulan diğer olanakların yanında işletme biçimini yeğlemesinin nedeni, ekonomik modele ilişkin başvuru modelinde işletmenin, toplumsal ilişkilerin biçimlendiği en önemli alan olması ve toplumsal içinde yer almanın dinamik olanaklarını yaratmasıdır. Toplumun buyruklarla dinamikleştirilmesi-yavaşlatılması iktidarı ne denli sınırlıyorsa, bu "üretken" varlık biçimi, aynı ölçüde onun alanını genişletir; üstelik, yüzyılımızda egemen olan gösterimle, yani iktisadiyatla uyum halindedir.

Bu noktada uç bir örnek verelim: "Ülkenin ve hatta bölgenin en büyük, dünyanın da n'inci" demir-çelik kompleksi, kendi kapasitesinin yalnızca dörtte birini kullanabildiği halde (iç talebin düzeyi, dış talepteki değişiklikler, el emeğinin düzeyi, vb. gözönüne alındığında), kendi yapıtının görkeminden ve göz kamaştırıcılığından yararlanan iktidarın kendini kanıtlama mantığının bir parçası olarak var olmamış mıdır? Piramidinin tepesinden çöle hükmeden firavun; şatosunun ya da sarayının büyüklüğüyle varlığını kanıtlayan kral ya da padişah; "ekonomiyi, toplumsal-siyasal sistemin egemen baskı aracı olarak meşrulaş-

tıran bu yeni kültüre uygun olarak"[17] ülkesinin sınırlarını fabrikalara ve girişimlerle işaretleyen[18] devlet; bütün bunlar gözönüne alındığında, iktidarın temel ayırt edici özelliği yer almak, bulunmak, var olmak değil de nedir?[19]

İşletme-biçimin; toplumların çağdaş örgütlenmesindeki yapıcı görevi de onun hangi nedenle tercih edildiğini açıklayabilir. Günümüzde işletmenin kurumsal bir yeri vardır; o, "kapitalizmin temel kurumu"dur.[20]

Bütün bu düşünceler birer "keşif" mi sayılmalı? Marx, özel mülkiyetin izini sürmekte tereddüt etmez ve onu, Ortaçağ'dan XIX. yüzyıla dek, sanayi mallarının üretimine ilişkin üç örgütlenme tipi çerçevesinde ele alır: "Kullanılan sermayenin *doğal* bir sermaye olduğu" zanaatçılık ve "miras yoluyla kalan *doğal* bir müşteri çevresinden oluşan" çevre; "sermayenin hareketlendiği" ve artık belli bir durum tarafından belirlenmediği" manüfaktür; "rekabeti evrenselleştiren" ve "dünya tarihini gerçekten" yaratan büyük sanayi.[21]

Çözümlemesine egemen olan ekonomik determinizm bir yana bırakıldığında, Marx'ın yaklaşımında, topluluktan topluma geçişte, manüfaktürle büyük sanayinin oynadığı işlevin önemi açıktır.

F. Perroux işletmeyi şöyle tanımlar: Karar vericinin (bizim ele aldığımız konuda, karar verme konumunda olan devlettir) bir tasarı üstünde sahip olup uyguladığı yetki; söz konusu tasarı, "fiyat ve maliyetleri aşan bir akılcılığa uygun olarak, iç ve dış ilişkiler çerçevesinde, bu yetkinin daha önceki etkisi gözönüne alınarak hazırlanır".[22] Bu önerme kabul edilirse, devlet işletmesinin et-

17. Jarniou (1981), s. 18.
18. "Fabrikanın, üretken bir topiğe ilişkin mekânsal bir model olduğu söylenebilir. Sermaye, kendi sınırlarını çizmek için fabrikadan yararlanır; varlığını, şatosunun kuleleriyle göstermeye çalışan derebeyi ya da yol kenarlarına jandarmalarını dizen devlet gibi". De Gaudemar (1980), s. 15.
19. Devletin söz konusu varlığında her hangi bir maddesellik bulabilmek için sistemli bir arayışa girmemek gerektiğini belirtmeliyiz. "Devletin saymaca-gerçek varlığı" (Lefebvre 1980, s. 78) ya da "Devletin sessiz varlığı" (Frydman 1981, s. 6); her ikisi de son derece etkili biçimlerdir.
20. Perroux (1948), s. 15.
21. Marx-Engels, *Alman İdeolojisi*, Sosyal Yayınları, 1976.
22. Perroux (1973), s. 17-18.

kisinin, yalnızca fiyat cinsinden ifade edilen çıktılara göre değil de onun belirlediği tasarının siyasal ve toplumsal boyutuna göre belirlendiği sonucuna varılır.

Böyle bir işletmede, girdilerin bileşim biçimi mikroekonomik tipte olamaz. Geleneksel toplumun dinamik hale getirilmesi, ücret ilişkilerinin kurulması, askeri gereksinimlerin, yeniden üretim ya da bağımsızlık gereksinimlerinin karşılanması doğrultusundaki istekler bu işletmenin kullanılabilirlik alanını genişletir ve ona, Batı'da olduğundan daha belirgin bir kurumsal konum sunar.[23]

P. Jarniou'nun işletmeyi konu alan ikili çözümlemesinde, her ikisi de birbirine bağımlı olan toplumsal-teknik bir sistemle toplumsal-siyasal bir sistemin eşzamanlı varlığı savunulur.[24] Bu görüş benimsendiğinde aşağıdaki varsayım, siyasalın (devlet) çatışmalara çözüm getirilen tek meşru alan olduğu toplumsal bir örgütlenmede, devlet işletmesi ve kısmen de olsa özel işletme, toplumsal-teknik sistemlerinden kaynaklanan işlevlerini korumakla birlikte özleri bakımından toplumsal-siyasal kurumlar olarak ele alınmalıdır varsayımı geçerli olur. İşletmelerin teknik cepheleri, onların toplumsal-siyasal sisteminin bir öğesidir; bu durum onların toplumsal-teknik sistemlerindeki esnekliğin, iktidarın isteklerine bağlı olarak artmasına neden olur.

Suriye'de devletin yapısını ve kamu sektörünü değerlendiren Hannoyer ve Seurat da aynı noktanın altını çizerler. İktidarla devleti (*sulta* ve *davla*) bir tutan[25] ve kamu sektörünü "temel siyasal seferberlik alanı" olarak sunan[26] tek meşru siyasal söylemde, devlet işletmeleri için yatırım yapmaya ve bunları kurmaya yönelik tasarıların hedefleri, bunları var etmekle sınırlıdır.

23. Gauton ve Zuber (1979), Senegal'i değerlendirirken bir noktanın altını çizerler: "Burada benimsenen işletme modeli, Senegal'in gelişimine katkıda bulunacaktır. Yapılmak istenen şudur: Ulusların ekonomik yaşam içindeki tavırlarını değiştirmek, onları işletmelerin akılcı yöntemlerle yönetilmesi uğraşının içine çekmek ve bir bakıma yönetici grupların siyaset kültüründe geçerli olan değerlerin alışılagelmiş hiyerarşisinde değişiklik yapmak.", s. 7-8.

24. Jarniou (1981), s. 21 ve devamı.

25. Hannoyer ve Seurat (1979), s. 23.

26. *Ay.y.*, s. 5. Constantin ve Coulon'un (1979) görüşleri, bu görüşle büyük bir benzerlik gösterir: "Kamu sektörü mali sosyalizmin efsanevi devindirici gücüdür ve bu özelliğiyle hem bir seferberlik silahı, hem de daha doğru bir deyişle bir gelişme aracı olma işlevlerini yerine getirir.", s. 132.

J. Baudrillard, J.-P. Vernant tarafından yapılan ve Yunan sitesinin örgütlenmesini konu alan tanıma ilişkin bir önermede bulunur. Vernant'ın tanımında bu örgütlenme, "genel üretim etkinliğine bağlı olarak mesleklerin temsil edildiğini varsayan"[27] bir işbölümü çevresinde değil, philia yani eşit yurttaşlardan oluşan siyasal topluluk çevresinde gelişir. Hannoyer ve Seurat da, J. Baudrillard'ın önermesine dayanarak ortaya attıkları şu görüşün altını ısrarla çizerler: Suriye'de, bir üretim biriminin kurulmasında geçerli olan tercihler, "yatay" gerekirliklerin pek azını karşılarlar. Yani bu tercihler "söz konusu etkinlik alanının genel üretim etkinliğine göre temsil edildiği"ni varsaymazlar ve çok daha açık bir biçimde "dikey" değerlendirmeler içinde yer alırlar; bu değerlendirmelerin içerdiği her yeni "üretim" kendi anlamını kendi amacında bulur.[28]

Ancak iktisadi yapılanma alanı bir yana bırakılarak çözümleme alanı, işletmenin toplumsal-siyasal sistemi doğrultusunda genişletildiğinde, bu "üretken" sektörün örgütlenmesinde daha global bir boyut bulunabilir. Bu boyut, daha çok *yarattığı engel* bakımından önemlidir.[29]

Burada söz konusu olan "bütünsel bir kurum"un temel işlevi, siyasal kararların uygulanmasını sağlamaktır.[30] Bu durum, devlet işletmelerinde toplumsal denetim işlevinin ön plana çıkmasına neden olur. Örneğin, "Baas Partisi tarafından temsil edilen işçi sınıfı iktidarı çerçevesinde", devlet mülkiyeti adına siyasal bir nitelik taşıdığını öne süren bir sendikacılık hareketinin sürdürdüğü hak mücadelesi gayri meşru sayılır.[31] Öte yandan, halkın genel çı-

27. Baudrillard, *Le Miroir de la Production* (Üretimin Aynası), Casterman, Paris, 1973.
28. Hannoyer ve Seurat (1979), s. 76.
29. Ay.y., s. 131. "Baas'ın bazı işlevlerinin üstüne, aynı biçimde, "siyasal" etiketi yapıştırılmıştır; oysa bu tür görevler, örneğin fabrika müdürlüğü, yalnızca parti üyelerine verilmektedir (...)", s. 31. Yazarlar, bazı fabrikalarda işçilerin genel müdürlerini hiç görmediklerini belirtmektedirler; yani, işletmenin iyi çalışıp çalışmadığını ortaya koyan ölçütler, müdürlerin giderek daha büyük sorumluluklar üstlenerek ilerlemeleri süreciyle ilintili sayılmamaktadır.
30. Touraine (1973), s. 297.
31. "Sosyalizmde hak mücadelesi, kapitalizm gibi tek bir tavır benimser: Sosyalizme doğru ilerleyişi durdurmak, sosyalizmin maddi ve düşünsel dayanak noktalarını yok etmek." Hafız Esat. Hannoyer ve Seurat tarafından aktarılıyor, s. 50.

karları adına sahip çıkılan bu devlet mülkiyeti, bazı çatışmaların kısmen de olsa çözülmesini sağlar; bu çatışmaların kökeni ya bölgecilikle ilgili sorunlardır ya da dinsel katmanlaşma ve ilişkileri gibi Yakındoğu gerçekliğinin yarattığı özel ilişkilerdir.[32]

Batı'nın ve pazar ekonomisinin biçimsel başvuru modelini oluşturduğu ölçüde Türkiye'nin siyasal ayırt edici özelliği, toplumsal örgütlenmesi ve bunlara bağlı olarak kurduğu toplumsal-siyasal sistemin işletme içindeki görünür egemenliği, ikinci planda kalmaya mahkûmdurlar. Meşru söylem, devlet işletmesinin iktisadi akılcılığına gönderme yaparken, devlet bu işletmeye pazar ekonomisindeki işletmenin görünümüne uygun biçimsel bir yapı kazandırıyordu. Devlet işletmelerine kazandırılan bazı özellikler bir iktisadiyat gösteriminin yerleştirilmesini sağladı. Hukuksal özerklik, anonim şirket biçimi verilen örgütsel yapılar, bunların işlev bakımından (özellikle müdürün işlevi bakımından) resmen yansız olmaları, kamu sektörüne yönelik her reform tasarısında altı çizilen teknokratik işleyiş kuralları bunların içinde en önemlileriydi. Batı'dan ithal edilen yeni kültür ve onun iktisadiyat tasarımı, bu gösterimle uyuşuyordu.[33]

Ayrıca, devlet işletmelerinin kurumsal niteliğini zaman içinde doğrudan izlemek için, bunlara çeşitli dönemlerde verilen resmi adları incelemek yeterlidir. 30'lu yıllarda bu kurumu belirtmek için yaygın olarak kullanılan "*teşebbüs*" sözcüğü, anlam bakımından oldukça belirgin olduğu halde,[34] 1938'de çıkarılan ve devlet işletmelerinin büyük bir bölümüne sanayi işletmesi ve ticari işletme konumu kazandıran çerçeve yasasında, özel bir sözcük "*teşekkül*" sözcüğü yeğlendi. Böylece bunların, devletin iktisadi örgütleri oldukları vurgulanıyordu.[35]

---

32. *Ay.y.*, s. 70.
33. Türkiye'ye iktisadiyat kurallarını dayatan en önemli etkenin siyasal-iktisadi çevre olmasını anlamlı buluyoruz; buna örnek olarak, dış borcun düzenlenmesine ilişkin bir anlaşma ya da Avrupa ekonomisiyle bütünleşmek için bunun önkoşul olarak öne sürülmesi sayılabilir.
34. *Türkçe-Osmanlıca Sözlük*, TDK, 1937, Ankara.
35. Türkiye'deki devlet işletmelerini konu alan, Türkçe'ye çevrilmiş ya da yabancı dilde yazılmış kitapların hemen hemen tümünde yazarlar, Devlet İktisadi Teşebbüsü terimini kullanırlar ve bu adlandırma ne 1938 ne de 1964'teki kullanımı yansıtır.

Ancak 1960'tan sonra, özellikle 1964'te çıkarılan yeni çerçeve yasasından sonra teşebbüs, teşekkülün yerini alabildi. Bu terim değişikliğini sağlayan, kavramlar düzeyinde ortaya çıkan derin bir değişimdi. Artık, devlet mülkiyetinden değil, kamu mülkiyetinden söz ediliyordu. İşte bu nedenle söz konusu devlet örgütleri "Kamu İktisadi Teşebbüsleri"ne dönüştü.[36] Devlet işletmelerinin mülkiyetinin "kamusal" olduğu vurgusu,[37] bunların özel mülkiyete devredilmesine ("millete dönme") ilişkin bir tasarımı sürdürme olanağını ortadan kaldırması bakımından anlamlıdır.

Suriye ve Türkiye örneklerinde, bu kurumların simgeseli, yani "bütün bir toplumsal sistemin anlamını toplumsal uygulamanın belli bir sektöründe temsil etme olgusu'[38] devlet tarafından kurulan toplumsal sistemin anlamına göre değişir. Türkiye'de devletin, Batı'nın yarattığı iktisadi model ve özel işletme çevresinde kurduğu simgesel, devletin devlet sektörü içindeki uygulamalarını ve devlet işletmelerinin kullanılabilirliğini de daraltır ve bu kurumların iktidarın yeniden üretiminin gereklerine uyum sağlama kapasitelerini sınırlar.

Verimlilik, bilanço kârı, kaynak yaratma hedefleriyle ilgili tasarımlar bu kurumları kuşatıp bir teknokrasinin oluşturulmasına katkıda bulunur; bu güç, pazar ekonomisinin simgelerini kendine mal edip onları devlete karşı devlet işletmesinin bir özerklik öğesi olarak yeniden üretir.

Türkiye'de devlet işletmeleri, kurumlaşmaya başlar başlamaz, devletin bütünsel iradesi içinde yer alma zorunluluğu duymayan özgül bir mantık geliştirdiler. Giderek özerkleştiler; hukuksal ya da iktisadi olarak değil, kurumsal olarak. "İktisadi Devlet Teşekkülleri" reform komisyonunun 1966'da yaptığı bir araştırmaya göre, bu işletmelerde çalışan üst düzey görevlilerin (870 kişilik bir örnek grup) yüzde 53'ü teknik alanda yükseköğrenim görmüştü (mühendislik, endüstri mühendisliği, ziraat ya da orman mü-

36. Gerçekte bu iki terim, az da olsa birbirinden farklı durumları ifade ederler (Bkz. bölüm 3, 2.).

37. J. Habermas'ın kitabında yer alan bir altbaşlığa örnekleme yapıldı, "Kamu alanı, burjuva toplumunun kamusallığının kurucu bir boyut oluşunun arkeolojisi." Yazar, bu kitabın giriş bölümünde sözcüğün tarihçesini verir, Habermas (1978), s. 13-17.

38. Lourau (1970), s. 90.

hendisliği, tıp, eczacılık, veterinerlik, vb.).[39] Ne var ki bu teknokratlara alt düzeyde görevler veriliyordu (fabrika müdürlüğü, kurum müdürlüğü); oysa, genel müdürlerin çok büyük bir bölümü hukuk, iktisat gibi toplum bilimlerinde öğrenim görmüş kişilerdi. Yönetim kurullarının bileşimi, bu işletmelerdeki siyasal denetim mercilerini daha iyi açığa çıkarıyordu. Bu kurulların yüzde 41'i askeri okul kökenli kişilerden oluşuyordu.[40] Bu kurumlarda görülen iç çatışmalar, çoğu kez teknokrasinin özerkleşme isteğinden kaynaklanıyordu.

İktidarın tekparçalı yapısını koruduğu dönemlerde özerkleşme eğilimleri daha belirgin biçimde ortaya çıkıyordu. Türkiye'deki devlet işletmeleri, etkinlik alanlarına uygun düşen bakanlıkların denetiminde oldukları ve örneğin İtalya'daki gibi sektörler arası bir holdinge bağlı olmadıkları için, siyasal iktidar homojenliğini koruduğu sürece daha fazla özerkleşebilirlerdi. Buna karşılık hükümet, birbirine yakın, ama farklı siyasal duyarlıkların bir araya gelmesinden oluştuğunda devlet işletmeleri de bağlı oldukları bakanlığın, bakanlar kurulu içindeki durumuna uygun düşecek biçimde özel siyasetler hazırlayan alanlara dönüşüyorlardı. Kısacası, iktidar zayıfladığı ölçüde devlet işletmeleri de özerkliklerini kaybediyorlardı.[41]

İlk bakışta, Suriye ile Türkiye arasındaki simgesel farklılıkların kaynağı, devletin kurduğu gösterimlere verilen yöndür.

Ancak hemen şu noktaları eklemek gerekir. Devlet işletmesinin kurumsallaştırılmasından hemen sonra işletmenin simgesel işleyişi sapabilir; üstelik bu kurumlar, adları ve hukuksal konumları bakımından göründükleri yerde olmak zorunda değildirler.

M. Kemal, 20'li yıllarda Cumhurbaşkanlığı görevini yürütürken "Devrimiz, tamamen bir iktisadiyat devrinden başka bir

39. KİT Reorganizasyon Komisyonu (1966), s. 21.
40. *Ay.y.*, s. 23.
41. 1971'den sonra bu durum daha da belirginleşti; 12 Eylül 1980 darbesine kadar hiçbir siyasal parti tek başına bir çoğunluk hükümeti kuramadı. Rakovski (1977), Doğu ülkelerinde olduğu gibi görünüşte kalan bir siyasal istikrar durumunda, işletmenin, kendi çevresinden bağımsız bir tavır takınabileceğini belirtir, s. 140.

şey değildir"[42] dediğinde, iktidarın çağdaş boyutlar üstünde kurduğu yeni simgeseli ifade ediyordu. Bu yeni simgeselin meşruiyeti Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinde, daha açık bir deyişle "iktisadi nedenlerle" çökmesinde aranıyordu. İmparatorluktan da öte bütün bir tarih, yeni simgeseli pekiştiriyordu: "Türk tarihi incelenirse, bütün yükseliş ve çöküş sebeplerinin, bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır" diyordu M. Kemal. Bu ifadeden anlaşılacağı gibi ekonomizm, öncesiz ve sonrasız, kaçınılmaz, "ulus"un ve devletin tarih içindeki kaderini çizen bir ilişki olarak sunuluyordu.

Bu iktisadiyat simgeseli kurulurken söylemlerle ve davranışlara yönelik kurallarla sınırlı kalınamazdı. İktisadiyatı maddileştiren devlet işletmesinin ta kendisiydi.

Ancak işletme biçiminin var olmasından yola çıkılarak devletin ve onun uygulamalarının kapitalist bir nitelik taşıdığı sonucuna hemen varılabilir mi? Devlet işletmeleri söz konusu olduğunda "gibi görünmek", devletin temel dinamiklerinden biri değil midir?[43]

Gerçekten de "yatay gerekirlikler", belli bir anda bu "üretken kurumlar"ı oluşturan öğeler görünümünü alabilirler. Ancak kurulduktan sonra, toplumsal dokunun yapısını evrensel bir akılcılık, derin bir mantık ve bütünsel bir uyum içinde oluşturabilirler mi? Onlar, bu gözle görülmeyen, ancak kaçınılmaz olan evrensel akılcılığın, yani sermaye birikiminin biricik meyvesi olabilirler mi?

Örneğin, inşaatına başlanmışken ortada bırakılan işletmeler, tasarıdan öteye gidememiş istekler ya da önceden hazırlanmış bir tasarıya dayanmayan uygulamalar "derin bir mantık"ın ürünü olabilirler mi?

Biz, devlet işletmelerinin kurumsallaştırılmasının, "gibi görünmek"ten "olmak"a geçiş anını yansıtabileceğini düşünüyoruz; bununla birlikte "olmak", derin bir mantığın su yüzüne çıktığı anlamına gelmiyor. Onların varlığı, "söz konusu toplumun merkezi anlamları belirlenmedikçe" anlam kazanmaz.[44]

42. Aydemir (1966), s. 333.
43. C. Aktar'ın değerlendirmesine katılıyoruz: "Gibi görünme" isteği, Türkiye'de yaşanan uygarlaşma süreci boyunca, seçkinlerin uygulamalarına egemen olmuştur; Aktar,(1982), s. 187.
44. Castoriadis (1975), s. 495.

Başka bir deyişle bu varlık, *gibi görünmenin varlığı*ndan başka bir şey değildir. İşletme biçimi var olmaya başladığı anda, onun varlığında girişimde bulunma eylemleri iktisadi ve/ya da toplumsal girdi bileşimleri oluşturmaya başlar; o da iktidarın yeniden üretilmesi sürecine katılır. Bununla birlikte onun varlığı, hiçbir zaman "daha önce var olan bir varlık"a indirgenemez.

B. DEVLET İŞLETMESİ: GÜDÜMLÜ EKONOMİNİN BİRİNCİL KURUMU

Devlet, kendini oluşturmak için kurumlar oluşturur.[45] Bu varsayım, devletin kurduğu ekonomik örgütlenmelere "azgelişmişlik" çerçevesinde özel bir anlam kazandırır.

Tarihi, ekonomist bir bakış açısıyla yorumlayanlar, devletin üretim örgütlerine ilişkin araştırmalarını tarihin derinliklerine kadar uzatmakta bir sakınca görmezler. Bizans İmparatorluğu'nun tuzlaları, Fenikelilerin tersaneleri, Osmanlıların askeri tersaneleri, Çinlilerin baruthaneleri tek bir girişim kavramı içinde ele alınır. Biz, bu eğilime karşı çıkıyor ve geleneksel devletin yürüttüğü ekonomik etkinlikle (üretim anlamında), çağdaş devletin gösterdiği iktisadiyat isteğini (yapılanma ve gösterim anlamında) birbirinden ayırt etmenin oldukça önemli olduğuna inanıyoruz.

Geleneksel devletin söz konusu etkinlikleri iktisadi alanın kurulmasına yönelik herhangi bir hareket içinde yer almaz, üretimin topluca örgütlenmesine yönelik bir çabaya katılmaz; bu etkinlikler, iktidarın askeri ve mali gereklilikleri için vardır. Bu örgütler, kendi çevrelerine tümüyle kapalıdırlar ve yalnızca devletin aygıtlarıyla ilişki kurarlar. Örneğin XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin kurduğu beş fabrika, yalnızca ordu ve sarayın gereksinimlerini karşılayacak miktarda üretim yapıyordu; bu durum 1925'e dek sürdü; bu işletmeleri yönetmekle yükümlü bir devlet bankası kurulunca fabrikalar da, giderek artan oranda pazara yönelik üretim yapmaya başladılar.[46]

45. Lefebvre (1977), s. 46.
46. Özbek (1938), s. 46.

Öte yandan "azgelişmiş" ekonomilerde, devlet işletmelerinin hedefleri, kendi varlıklarını sürdürmekle sınırlı kalsa da bu kurumlar, üstün sayılan ve üstelik ulus-devletin çevresi tarafından dayatılan iktisadi kurallar çevresinde topluma dinamizm kazandırılması isteğini benimserler.

Birinci düzeyde devlet işletmesi; iktisadiyat tasarımı çevresinde, siyasal söylemle devlet uygulamaları arasında bir eşdeğerlik kurulmasını sağlar. Devlet işletmesi, devlet tarafından içselleştirilmiş "kalkınma efsanesi"nin[47] somutlaştırılmasıdır ve toplumsal tasarımın asıl anlamı olma sıfatıyla yeniden üretim faaliyetinde bulunur. Bu bağlamda kılavuz-devlet, bu efsaneyi temsil eden örgütleri kurar; çünkü hiçbir toplumsal etken devletin isteklerini *a priori* karşılamaz; ayrıca, devlet kendini kurmak için bu çağdaş efsaneye gereksinim duyar. Zaten, bu iki öğeyi birbirinden ayırmak oldukça zordur.

İkinci düzeyde, devletle işletmenin eşdeğerliği ve topluma, işletme modeline uygun bir biçim verilmesi söz konusudur. Bu çerçevede devlet işletmesi "eşdeğerlikler üstüne kurulu olduğu için" bir kez daha avantajlı bir konuma yerleştirilir.[48]

Örneğin Türkiye'de devlet, işletmelerini ülkenin çeşitli yörelerine serpiştirerek toplumsal yapıyı onların çevresinde biçimlendirmeye çalıştı. Ulus-devletin topraklarının, yalnız özel işletmelerden yararlanılarak homojenleştirilmesi oldukça zordu, çünkü bunlar mikroekonomik kurallara çok daha fazla uymak zorundaydılar.

30'lu yıllarda bir yazar, kapitalist olmayan Anadolu'da kurulan devlet fabrikalarının yapıcı işlevlerini çok açık bir dille ifade eder: "Bu (sanayi) yerleşimler(i) eski kentlerin çevresinde beliriveriyor, onların görünümünü değiştiriyorlar: Araç-gereç ve malların hızla taşınmasına elverişli, sağlam, bakımlı karayolu ağları; çimenliklerin arasında ağaçlıklı yaya yolları, iç açıcı yeşillikler; su-elektrik şebekesi döşenmiş sağlığa uygun konutlar ve bahçeler, stadyumlar, alışveriş merkezleri, dükkânlar, yardım dernekleri ve yönetsel bürolar için ayrılmış alanlar. Böylelikle *eski*

47. Candido Mendes'in başkanlığında ortaklaşa yazılan bir kitabın adı, Seuil, Paris, 1977.
48. Lefebvre (1976), Cilt III, s. 60.

kentler, kendilerine Ankara'yı örnek alarak yavaş yavaş modernleşiyorlar; başkentten yayılan güç, sürekli bir akımla taşra kasabalarına yayılıyor, buraların öngörülen plan uyarınca, *iktisadi ve kültürel bakımından gelişmesini sağlıyorlar."*[49]

F. Perroux "devindirici sanayiler"i, diğer sanayi alanları üstünde boyut etkileri, verimlilik etkileri ve yenileştirme etkileri olan "örgütlenmiş ve yapılanmış alt kümeler" olarak tanımlar.[50] Oysa, yukarıdaki betimlemede söz konusu olan devindirici-işletme, kağıt üzerinde iktisadi yapının tümünü kapsadığı halde, çevre sanayiye hemen hiç etkisi olmaz; zaten çevre sanayi de hemen hemen yok gibidir. Bu sanayi işletmelerinin pek çoğu yedek parça, onarım, gereç girdilerinin imalatı, taşıma, vb. konularında özerktir. Örneğin şeker fabrikalarının, demiryollarının (kendi lokomotiflerinin montajını yapar, kendi vagonlarını üretirlerdi), dokuma fabrikalarının işleyişi böyleydi.[51]

Bununla birlikte topluma, işletmelerin modeline uygun bir biçim verilmesi süreci, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi şiddetli bir ekonomizm hareketi de değildi. Kemalist söylemin ekonomizmi, daha çok "gibi görünmek" düzeyindeydi; jakoben yaklaşımı ise onu, siyasal denetimi sürekli olarak öne çıkarmaya itti.

Bu yüzden de sanayileşme sınırlı bir gelişme göstermekle kalmadı, "azgelişmişlik"e özgü kapitalist yapıların gerçek anlamda yerleşmesi için 60'lı yıllara dek beklemek gerekti.[52] İşletme sisteminin toprakların tümüne yayılması çalışmaları, iktidarın siyasal kararsızlıkları yüzünden bu tarihe kadar tıkandı; bu kararsızlıkların kaynağı da Doğu Anadolu'da güç kazanan milliyetçi Kürt hareketiydi. Devlet işletmelerinin çok büyük bir bölümü Batı'ya kaydırıldı.

1925 ile 1938 arasında Doğu bölgelerini allak bullak eden ve durmak bilmeyen ayaklanmalar karşısında Ankara hükümeti, ordudan yararlanarak oldukça sert yöntemlerle bu hareketi bastırdı

49. Ronart (1937), s. 152, altını biz çizdik.
50. Perroux (1969), s. 247-253.
51. 30'lu yıllarda, bu fabrikaları belirtmek için kombina terimi kulanılıyordu.
52. Ekonomi Dergisi'nin (sayı 203-204, Kasım 1981), düzenlediği yuvarlak masa toplantısına katılanların tümü, Türkiye'de kapitalizm sürecinin yeni başladığı noktasında birleşiyorlardı.

ve hemen ardından Osmanlılar döneminde uygulanan bir yola başvurdu: Sürgün. Doğu illerinde "barışın tesis edilmesi"nden ve özellikle "liberaller"in iktidara gelmesinden sonra devlet işletmelerine yeni bir görev verildi: Bu toprakları, Merkez'in iktisadi alanına katmak.[53]

Ne var ki, iktidarın ve toplumun özünde var olan bu sınırlar, devlet işletmesinin üstlendiği bir işlevi, devletle toplum arasında eşdeğerlik kurma işlevini ortadan kaldırmayacaktı; üstelik de devlet iradesi, ticari değerler çevresinde kurulan bir toplumsallık doğrultusunda gelişiyordu.

Bununla birlikte, ticari değerler ve işletme-biçim çevresinde kurulan bu eşdeğerliğin devinimi belirsiz değildi. Başka bir deyişle, ticari değerlerin oluşması, "tarihin akışı"ndaki tesadüflere bırakılmadı. Bir yandan devletin "iktisadi yönelim"i ticari değerlerin oluşumunu doğrudan belirlerken, diğer yandan bu değerlerin meşru var olma alanının sınırları iktidar tarafından kesin olarak çiziliyordu. Bu meşruiyetin sınırları biçimsel milliyetçilikten başkası değildi.

Yukarıda sözü edilen eşdeğerlik ise kamu sermayesi işletmesinden yola çıkılarak ekonominin türetilmesini ve denetim altında tutulmasını sağladı.

Türkiye'de ekonominin ekseni devlet işletmeleriydi. Dönüşüm sektörünün kullandığı ara mal girdilerinin çok büyük bir bölümünü onlar üretiyor, teknolojinin yayılmasını sağlıyor, özel yatırımları finanse ediyorlar ya da özel sermayenin güvenilirliğini artırıyor ve nihayet, aynı dönüşüm sanayileri için geniş pazar alanları yaratıyorlardı. Kamu sermayesinden türetilerek varılan nokta destekli ekonomiydi; bu ekonomi, ancak 50'li yılların sonunda, yapısal anlamda "kapitalist" bir niteliğe büründü.

Bu "müştak sanayii", daha kuruluş aşamasında olan iktisadın yapısını biçimlendirirken ona devletçi bir öz verdi. Gerçekte, kurulma anıyla kurumlaşma anının birbirine denk düşmesi, iktidarın

53. İktisat Bakanı C. Bayar, 1934'te, Güneydoğu illerinden gelen eşrafla yaptığı konuşmada bu bölgeye yatırım yapılması konusunda yetersiz kaldığını itiraf ediyor, Genelkurmay Başkanı'nın "stratejik nedenler"le buraya yatırım yapılmasına muhalefet etmesi karşısında hiçbir şey yapamayacağını söylüyordu. Madanoğlu (1983), s. 135.

önüne konan, ekonomi çevrelerinin potansiyel bakımdan özerkleşmesi ve iktidarın merkezi değerlerinden uzaklaşması sorununu kısmen çözüyordu.

Son olarak, devletle ekonomi çevreleri arasında devlet işletmesi aracılığıyla eşdeğerlik kurulması, devletle toplum arasında var olan ilişkilerin bir bölümüne ayrılmış "siyaset dışı" bir alan açılmasını sağladı. Bu alan, kamu çevreleriyle özel çevrelerin biçimsel olarak ayrışmasına yol açtı.

Ayrışmadan yararlanan devlet, siyasal alanın tümünü kanadı altına alabilir ve bir merkezkaç çevrenin oluşmasının olanaklarını ortadan kaldırabilirdi. Bu işletme biçimini benimsemenin son yararı da, bu "özel" çevreler içinde, sanki başka bir merkezmiş gibi yeniden boy göstermekti. Ancak bu kez, siyasaldan kopmuş, kontrat görünümlü bir boy gösterme söz konusuydu.

Kamu alanıyla özel alanın birbirinden ayrılması, siyasal alana, geçmişe göre daha büyük oranda dış dünyanın etkilerine karşı kapanma olanağı verdi. "Pazar ekonomisi"nin yarattığı toplumsal ilişkiler, devlet mülkiyetine karşın, siyasal merciler içinde değil özel ilişkiler biçiminde kuruldu (müşteri çevresi, ticaret mahkemesi, sözleşmeye dayalı ilişkiler, hukuksal sorumluluk, vb.). Devlet işletmesi "sivil" ilişkilerin kurumsal olarak siyaset dışında bırakılmasını sağlıyordu ama iktisadi ajanlar siyasal iktidarla ilişkide olduklarını maddi olarak biliyorlardı. İşte belki de bu yüzden, 1950'den 1980 ortasına kadar Türk sanayicileri doğrudan doğruya milletvekili olma gereksinimi duymadılar.[54]

Toplumsal ilişkilerin özel bir tarzda kurumsallaştırılması, çözümlemenin üçüncü düzeyidir. Azgelişmiş bir ülkenin ele alınması, söz konusu sürecin özel yanlarını daha belirgin bir biçimde ortaya koyar. Türkiye'de yapılmak istenen, önceden var olan toplumsal ilişkileri normalize etmek, bu ilişkilerde yaşayan çatışmaların çekip çevrilmesi işini, toplumsal davranışların normalizasyonu süreciyle bütünleştirmek değildi.[55] Tam tersine Türkiye'de söz konusu olan, bir yandan ekonomik etkinliğin çağdaş örgütlenme biçimine uygun yeni ilişkileri kurarken bir yandan

54. Ali Koçman, İktisat Dergisi, sayı 203, 1981.
55. A. Touraine'den aktardığımız tanımın, s. 303, Batı'da yaşanan sürecin fazlaca etkisinde kaldığını düşünüyoruz.

da oluşum halinde olan yeni sınıfları bütünleştirerek bu ilişkileri standartlaştırmaktı.

Bu yüzden, söz konusu kurumsallaşma, kurumsal çözümleme okulunun ortaya koyduğu gibi hareketin, kurucuyla kurulan arasındaki bir kuvvet ilişkisi içinde giderek yok olması da değildi.[56] Bu son varsayım da diğerleri gibi, iki anın, iki iradenin çıkış noktalarının farklı olduğu görüşüne dayanır; oysa Türkiye'de devlet kurucu-kurulan olduğu için,[57] iki iradenin ayrılması ve karşılaştırılması, normalizasyonu hazırlayan anlar olamazdı.

Öyleyse Fransız Devrimi'nden yola çıkılarak açıklanan eşdeğerlik ilkesi, devletin birey yararına gölgede kalması ilkesine dayandırılamaz. Devlet olmasaydı bu ekonomi var olamazdı; ulus olmasaydı bu birey de var olamazdı. Demek ki bu biçimde yaratılan eşdeğerliğin boyutları, özellikle cumhuriyetin ilk 25 yılında Batı'daki boyutlarıyla aynı değildir.

1921'de devlet, karayollarının yapımını finanse etmek için bir tür salma sistemi uygulamaya başladı; bu sistem uyarınca vergisini ödemeyenler, şantiyelerde çalıştırıldılar. 1940'ta, Milli Koruma Yasası çerçevesinde, başta madencilik, taşımacılık ve tarım olmak üzere belli alanlarda "zorunlu çalışma" başlatıldı.[58] 40'lı yıllarda, madencilik ve taşımacılık tümüyle devlet işletmelerinin egemenliği altındaydı.

Türkiye'de devletin müdahale ettiği alanın, bireyin onayı ve birimlerin rekabeti temelinde daha önceden oluşmuş bir iş piyasası niteliğinde olmaması son derece anlamlıdır. Daha oluşmaya başladığı anda iş piyasasının yapısı, devlet işletmesinin çevresinde biçimlendi. İşçilerin ücretlerini, çalışma koşullarını ve sosyal hakları belirleyen hep oydu.

Bununla birlikte, devletin iş dünyasındaki varlığı, yalın bir devlet işletmesi çerçevesini aşıyordu. Devlet, özellikle Ekim ve Aralık 1922'de çıkardığı derneklere ilişkin yasalardan yararlanarak[59] dernekleri ve hatta sendikaları çok sıkı bir denetim altına

56. Authier ve Hess (1981), s. 117.
57. Lefebvre, Meksika'daki Kurumcu Devrim Partisi'ne aynı eleştiriyi yöneltiyor. Lefebvre (1977), Cilt III, s. 208.
58. Le Gènissel (1948), s. 309.
59. Bu yasaların getirdiği en önemli yasaklar şunlardı: Din ve mezhep ilkelerine

aldı; gerekçe, "devlet otoritesine yönelik her tür tecavüzü önlemek"ti.[60] Öte yandan ücretlerin belirlenmesi ve çalışma düzeni konularında işverenleri de kendi haline bırakmadı. Devletin söz konusu müdahalesi, her zaman ücretlilerin korunması anlamına gelmiyordu. Daha önce ele aldığımız Ereğli kömür ocaklarında olduğu gibi, devlet denetimi, el emeği yokluğunda çalışma koşullarının tabanını değil, tavanını saptıyor; böylece ücretliler lehine olabilecek işverenler arasındaki rekabetin önünü almış oluyordu.

Özetle devlet, kendi işletmeleri aracılığıyla ve maddi çalışma koşullarında düzenlemeler yaparak bir iş piyasası oluşmasını engelliyordu. Memurlaştırılan, devletin meşrulaşma sistemi içine alınan ve devlete bağlanan bir işçi sınıfıyla, ancak onun kanatları altında var olabilen bir işveren kesimi 50'li yıllara kadar eşdeğerliğin çerçevesini çiziyordu. Aslında devlet, otoritesinden ve tek toplumsal başvuru mercii olma konumundan yararlanarak eşit olmayanın eşitliğini ve eşdeğer olmayanın eşdeğerliğini sağlıyordu. Eşdeğerliğin devlet eliyle kurulması toplumsal uygulamada birlik yaratıyordu; buna karşılık söz konusu toplumsal uygulama devletin ayırt edici özelliklerinin, en başta da "demokrasi belleği" eksikliğinin derin izlerini taşıyordu.

C. İKTİDAR, DEVLET İŞLETMESİ VE DEMOKRASİ

Çok yakın bir tarihe kadar "kamu" işletmesi ve özellikle de millileştirilmiş işletme, egemen iktisadi tasarıma karşı çıkan görüşlerin ortak tahayyülünde, toplumsal hareketin kendi kendisine, işletmelerin gücüne karşı çıkma ve ekonomi toplumunun bu temel kurumunu etkisiz hale getirme olanağını tanıdığı, kesin sonuca götürebilecek bir alan anlamı taşıyordu. Gerçekten de bu alan toplumsal tahayyülün, o güne dek kendi dışında kalan işletmeye sahip çıktığı ve böylelikle toplum eliyle ekonominin denetimine

dayanan derneklerle "milli birliği bozma hedefi" taşıyan derneklerin kurulması. Açıkça belirtilmese de yasal sınırlamalar, aynı işkolunda birden çok sendikanın kurulmasını engelliyordu.

60. *Ay.y.*, s. 184.

ilişkin gösterimler oluşturduğu bir alandı.[61]

Toplumsal bir saydamlığın öncü güçlerini temsil eden "kamu" işletmesi kapitalist okyanusun ortasında kalmış bir adacık olarak görülüyordu (kimileri için hâlâ öyledir); okyanusun yoğun bulanıklığı "kamu" işletmesinin varsayılan bu saydamlığını adım adım bozuyordu. "Kamu hizmeti görevi" kavramı, işletme ekonomisini, genel çıkar kavramına dayanarak denetlemek gibi bir iradenin maddileştirilmesini sağlıyordu.

Daha yakın bir tarihte, Batı kökenli bu düşüncelerin içinden, devlet işletmesine çok daha eleştirel yaklaşan bir görüş ortaya çıktı. Kaynağını, 50'li yıllarda devlet bürokrasisine yönelen eleştirilerden, hukuksal mülkiyetle iktisadi mülkiyet arasındaki farklılıktan, daha yakın bir tarihte Doğu Avrupa ülkelerinde görülen muhalefet hareketlerinden alan devlet mülkiyeti-özel mülkiyet ayrımı, kendine yeni bir çıkış yolu buldu: Özyönetim. Bu büyülü sözcük, geçmişteki millileştirme eylemlerinin temsili işlevinde olduğu gibi, toplumsal hareketin iktidar ve işletme ekonomisi karşısındaki yaklaşımını, farklı ve yeni bir biçim altında yansıtıyordu.[62]

Batı toplumlarında temsili demokrasi, devlet işletmesiyle "demokrasinin işletmeye doğru genişlemesi" arasında bir eşdeğerlik tasarımı kurulmasını sağlar ve toplumsal hareketin geçmişteki isteklerinin izlerini taşır; buna karşılık, Batı dışında kalan toplumlarda temsili demokrasi, kendini göstermek ve yeniden üretmek için aynı tarihsel boyutları bulamaz; bu yüzden de devlet işletmesi, toplumla işletme arasındaki karşıtlığın aşıldığı bir ortam olarak görülmez. Karşılaştırma sisteminde böylesi bir demokrasi olmadığı için toplumun işletmeye doğru genişlemeyi düşünmesi olanaksızdır.

Böylesi bir durumda devlet iktidarının genişlemesini taşıyan güç önem kazanır; toplum da bu genişleme karşısında *a priori* düşmanca bir tutum takınmaz. İşte bu nedenle Türkiye'de sanayi işletmelerini kuran devlet, bunların "millete iade edileceği"ne söz verir[63] ve millileştirme hareketleri, yalnızca belli sektörlerde et-

61. Glachant (1990).
62. Rosanvallon (1976), s. 112, 116 ve devamı.
63. İktisat Bakanı C. Bayar, 1935'te, SSCB tarafından finanse edilen Nazilli do-

kinlik gösteren (demiryolları, maden ocakları ve belediye hizmetleri) yabancı işletmeleri kapsar. Bunlar devlet işletmesinin yabancıları saf dışı bıraktığını ve yetkileri millete devrettiğini söyleyip bundan da kendine paye çıkarabileceği alanlardır.

(i) Devlete bağlı bir işçi sınıfının oluşturulması:

4. bölümden de anlaşılabileceği gibi, iktisadi alanın devlet eliyle kurulması süreci, kurucu iradenin kaygı ve direnciyle iç içe gerçekleşti. Bu kaygılar içinde en belirgin olanları, devletin, kendi iktidarının geleneksel yapılarıyla denetlenemeyeceği ve toplumsal uyumsuzluk sonucu ortaya çıkan patlamaya ilişkin olanlarıydı. Batı'daki toplumsal hareketler tarihi, devletin korkulu rüyasıydı; hem de cumhuriyetin 20'li, 30'lu yıllarında Türkiye'de benzer bir hareketin ortaya çıkmasının belirtileri son derece zayıf olduğu halde...

Bu çerçevede devlet işletmesi, işçi sınıfının derhal, yani doğar doğmaz, iktidarın meşrulaşmış yapılarıyla bütünleştirilmesi görevini üstlendi. Bu bütünleşme, örneğin Suriye'de olduğu gibi işçilerin ya da onların siyasal, sendikal örgütlenmelerinin iktidar yapılarına dolaylı ya da varsayımsal bir katılımıyla gerçekleştirilmedi;[64] bu işçi sınıfı katmanına bazı maddi üstünlükler verildi ve kamu görevlilerinin tümüne (memurlar, belediye görevlileri, devlet işletmelerinde çalışan işçiler) yönelik bir kamu görevi tasarımı geliştirildi. Bu tasarımın ilk sonucu siyasal bir partiye üye olma ve sendika kurma yasağıydı. Kamu kesiminden çalışan işçilere yarı-memur statüsü verilmesi, kentli işçiyle kırsal kesimde çalışanlar arasındaki kopukluğu artırdı.

30'lu yıllarda kurulan devlet işletmeleri, toplumsal bakımdan "model" kurumlardı ve özel sektöre bağlı işletmelerden farklı olarak çıraklık okulu işlevini de yerine getiriyorlardı.[65]

---

kuma kombinasının açılış törenlnde şu vaatte bulunuyordu: "Millete ait olan bu sanayi, yakın zamanda ona iade edilecektir." Demokrat Parti de iktidara gelmeden önce kullandığı sloganlarda aynı görüşe yer veriyordu.

64. Hannoyer ve Seurat (1979), bölüm I.

65. Örneğin Sümerbank'ın 1933'te çıkanlan kuruluş yasasında, bu işletmenin etkinlik alanına giren işler arasında şunlar da yer alıyordu: "Ülke ve işletmeye bağlı fabrikalar için gerekli ustabaşı ve işçileri yetiştirecek okullar açmak, mü-

Taşranın zor yaşam koşullarını çekici bir hale getirmek üzere bu işletmeler çoğu kez kreşlerle, spor tesisleriyle ve lojmanlarla donatılıyordu.[66] Yerli halk için bu işletmelerin hiyerarşik olarak en alt kademelerinde görev alanlar bile ayrıcalıklı memur olarak algılanıyordu.

50'li yıllarda "liberal" hükümetin devlete bağlı bir işçi sınıfının oluşturulmasına ilişkin görüşleri, öncülünün görüşlerinden hiç de farklı değildi. Memurların alımgücü, diğer kesimlerin alımgücündeki artışın gerisinde kalırken, kamu sektöründe çalışan işçilerin satın alma gücü sürekli olarak artıyordu.

Bütün bu avantajların karşılığında, 1947'de sendika kurma hakkının verilmesinden sonra kamu sektöründe çalışan işçilerin çok büyük bir bölümü, devlet tarafından sıkı bir biçimde denetlenen tek bir sendikada toplandılar. 1967'den sonra "sınıf mücadelesi"ni savunan bir sendikanın kurulup gelişmesi (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu), kamu kesiminin ilgisini çok sonraları ve kısmen çekebildi. Bu konfederasyon, daha çok özel sektöre bağlı büyük işletmelerde gelişti.[67]

Devlete bağlı işçi sınıfı, emekle sermaye arasında ortaya çıkabilecek potansiyel çatışmaların, devlet eliyle belli bir düzene konmasına olanak verdi. Öte yandan, sanayileşmenin ilk dönemlerinde, sanayide kullanılabilecek nitelikte el emeğinin –başta ücretli emeğe karşı direnen köylülüğün bulunduğu bölgeler olmak üzere– açık verdiğini dikkate alınca kamu istihdamı tüm ücretler için bir tavan anlamına geliyordu. Örneğin, devlet, Ereğli kömür ocaklarında müzminleşen el emeği açığı sorununu çözmek için özel kuruluşların, devletin verdiğinden daha iyi maddi olanaklar önermesini yasakladı.[68]

Türkiye'de işçi sınıfının –sosyolojik anlamda– oluşumundan söz edilecekse imparatorluğun son 20-30 yılında tekelleşen ve ta-

---

hendis ve sanayi uzmanları yetiştiren yüksekokullarda burs vermek; aynı amaca yönelik olarak, İktisat Bakanlığı tarafından kurulan okullara yardım etmek ve yabancı ülkelere öğrenci ve stajyer göndermek", Özbek (1936), s. 91.

66. Aydemir (1966), s. 438.

67. Eylül 1980'de yapılan darbeden sonra siyasal ve sendikal özgürlükler askıya alındı ve yalnızca ilk kurulan konfederasyonun, yani Türk-İş'in varlığını sürdürmesine izin verildi.

68. Özeken (1955), s. 188.

şımacılıkla tütün imalatı gibi, yabancı sermayenin denetiminde olan birkaç alanın yanında öncelikle kamu sektörünü ele almak gerekir. 30'lu yıllarda büyük sanayi işletmelerinde (100 işçiden çok) çalışan ücretlilerin yarıdan çoğu kamu sektörünün hizmetindeydi; 1950'de ise, 10'dan çok işçi çalıştıran işletmelerdeki ücretlilerin üçte biri kamu sektöründeydi.[69]

Sermaye yoğunluğu kamu sektöründe daha büyük olduğu için bu sektörde çalışan işçi sınıfının, ortalama üretkenliği özel sektörden daha yüksekti;[70] bunun yanında toplumun önemli bir bölümünün iktidarın meşruiyetini tartışma konusu yaptığı dönemlerde, kamu işçilerinin denge öğesi olma işlevi ön plana çıkıyordu. Bu çerçevede devlet meşruiyet bunalımını "siyasal" yöntemlerle çözmek için kendi işletmelerini kullandı ve "siyasal istihdam" giderek yaygınlaşıp genelleşti.[71]

Kamu sektöründe çalışan bu işçi sınıfının en önemli özelliği devlet düzeniyle bütünleşmesidir. Bu bütünleşmenin karşılığında da, özel sektörde çalışan ücretlilerin elinde bulunmayan bazı maddi olanaklardan yararlanır.[72] Böylesi bir katılım mizanseni birçok sosyalizan Üçüncü Dünya ülkesinde, kamu işçilerinin, çoğu kez özel sektör işçilerinden daha kötü maddi koşullarda çalışmalarıyla sonuçlanacaktı.[73]

---

69. Rozaliev (1974), s. 55. Daha yakın bir tarihte, 1977'de çalışan nüfusun tarım kesimi dışında kalan bölümünün yüzde 15.8'i, sermayesinin yüzde 50'den büyük bir bölümü devlete ait olan işletmelerde çalışıyordu. *IV. Beş Yıllık Plan, 1979-1983,* Ankara, 1978, s. 93. Aynı yıl, devlete ait bu sanayi ve ticaret işletmelerinde çalışanların sayısı 891 bini buluyordu. Ancak bu verilerde, katma bütçeyle çalışan işletmelerin gerçekleştirdiği üretim etkinliklerinin gözönüne alınmadığını belirtelim (özellikle tütün, tuzla, alkollü içki imalatı, devlet çiftlikleri). Bu işletmelerde çalışan işçiler, Sosyal Sigortalar Kurumu kapsamında yer alanların yüzde 20'sinden biraz fazlasını temsil ediyorlardı. Değerlendirmeler için kullanılan kaynak: "Yüksek Denetleme Kurulu Raporu", 1977, s. 22, Ankara, 1979.

70. Boratav (1969), s. 129.

71. Örneğin 1978'de İskenderun Demir-Çelik Fabrikası'nda, kuruluş aşamasında saptanan üretkenlik standartlarına uygun olarak 9 500 bin işçi değil, 16 900 bin işçi çalıştırılıyordu. Kömür ocaklarında da durum aynıydı ve 20 bin kişiyi bulan bir el emeği fazlası vardı. *KİT ve İştirakleri, 1978 Yılığı,* Ankara, 1979, s. 14. Bütün devlet işletmelerinde el emeği fazlası ortaya çıkmasının asıl nedeni, 1971'den sonra kurulan koalisyon hükümetleri ve toplumsal çatışmaların kutuplaşmasıdır.

72. Boratav (1969), s. 162.

73. Bu konuda Suriye'yi örnek vermenin yerinde olacağını düşünüyoruz: Kamu

(ii) Devlet işletmeleri, "bir ara sınıfın"ın varlığını sürdürme görevini üstlendi:

Araştırmacıların büyük bir çoğunluğu, devletin ekonomi içinde doğrudan yer almasının, bir burjuvazi oluşturma motivasyonundan kaynaklandığı görüşünde birleşseler de[74] bu stratejinin başarısı ya da başarısızlığı konusunda vardıkları sonuçlar iktisat alanının dışına pek seyrek olarak çıkar. İç yazışmalarda[75] ve kamuya yönelik söylemlerde, özel işletmenin/özel girişimin/burjuvazinin "güçlendirilmesi"nden söz edilirken bu görüş, devletten gelen bir istek olarak sunuldu. Buna karşılık kamu yatırımlarında görülen büyüme, sürekli olarak "ulusal burjuvazi"nin yetersizlikleriyle meşrulaştırıldı.

Burada, devletle olan ilişkilerinin kökleri Osmanlı toplumuna dek uzanan bu "burjuvazi"yi ayrıca ele almak gerekir. Bu demek değildir ki, Türkiye'de burjuvazi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hiç değişmemiştir. Bununla birlikte, çağdaş toplumun ayırt edici aktörünün, yani Schumpeter'in tanımlandığı biçimiyle girişimcilerin, devlet eliyle kalkınmanın yaşandığı bütün bir süreç boyunca, özellikle de 50'li yıllara kadar pek ortalıkta görünmediğini söylemek abartma olmaz.

Türkiye'de söz konusu olan özel bir iktisadi aktör tipidir. Bu aktör kağıt üzerinde özel olup, Batı tipi bir hukuk sisteminden yararlanmasına rağmen, maddi bakımdan yalnızca devletin üretim etkinliklerinin çevresinde var olabiliyordu; dağıtım sisteminde ithalat kotası ve ihracat izni sistemiyle yaratılan tekel konumunu sürdürüyordu; üretimdeki kârını kamu sektöründeki üretim "tahsis"lerinden sağlıyordu.[76]

Kuşkusuz birinci düzeyde söz konusu burjuvazinin temel var olma biçimiyle, Sombart'ın "merkantilist devletin, var olan kapitalist çıkarları kamçılamak, gizli kalmış çıkarların gelişmesini

sektöründeki ücret ortalaması, özel sektör ortalamasından iki-üç kat daha düşüktü. Hannoyer ve Seurat (1979), s. 100.

74. Stirling (1981), bu hedefe yönelik katkıların tümünü özetliyor.

75. 1933'te hazırlanan beş yıllık planı Başbakan'a sunmak üzere yazılan mektubun metnine bkz.

76. Devlete bağlı sanayi işletmeleri, kendi ürünlerini doğrudan doğruya kendileri satmıyor, "üretici girişimler"e kota tahsis ediyorlardı.

kışkırtmak ve olası çıkarların tohumlarını atmak için yararlandığı ayrıcalıklar sistemi" olarak tanımladığı biçim arasında yakınlık kurulabilir.[77]

Bu ya da buna benzer başka tanımlardan (örneğin, Barrington Moore Jr.'ın Almanya'da ve Japonya'da devletin işlevi üstüne yaptığı tanım)[78] yola çıkılarak Türkiye'de devletin kurucu olma işlevini, devletle "tohum halindeki" çağdaş toplum arasında kurulan tarihsel ilişkilerin evrenselliği içinde ele alma yanlışlığına düşülebilir. Ne var ki egemen özellikleri açığa çıkaran bu "evrensellik" değil, söz konusu toplumların dış görünümü ve özellikle de aktörlerin dinamiğiyle devletlerin tarihselliğidir. Başka bir deyişle, eğer konu tarihsel ve coğrafi bakımdan yerli yerine konmuyorsa, bu "evrensellik" saptaması bulgusal yönden büyük bir değer taşımaz.

Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı ülkelerindeki burjuva sınıfının gösterdiği toplumsal dinamiğin tersine, batılılaşan Türkiye'deki "özel" iktisadi etkinliğin var olma alanı devlet tahayyülünün hiçbir zaman dışına çıkamadı.

Aynı nedenle "devletin hamiliği",[79] sadece devletin egemenlik kurma isteğinin bir tezahürü olarak ele alınamaz. "Burjuvazi" de devletin varlığını, himaye edilmeyi, kendisine gelir getirecek ortamların yaratılmasını, vb. ister.

İlk bakışta burjuvazinin bu sürekli çağrısı, onun, sık sık ortaya attığı ve girişim özgürlüğünden sözeden liberal söylemiyle çelişir. Gerçekte ise bu çelişki, devletle bu "sınıf" arasındaki ilişkilerin Türkiye'nin özel tarihsel koşullarında ifade edilmesinin bir tezahürüdür. Burjuvazi, bu liberal söylemden yararlanarak belli aralıklarla devlete, onun var olma nedenini anımsatır; batılılaşma ve uygarlaşma; bu varolma nedeninin örtüsünü oluşturur.

Böylelikle her iki taraf da karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdır. Bu karşılıklı bağımlılık iki tarafa eylem alanını kaçınılmaz olarak daraltır. Özel sermaye temsilcileri 1923'te, büyük sanayiyi devletin gerçekleştirmesini isterken, devletin etkinliğinin

77. Sombart (1966), s. 270.
78. Barrington Moore (1969), s. 347.
79. Sunar (1974), s. 112.

ve "uygar toplum" konumuna ulaşmanın aynı öz içinde yer aldığını ifade ederler.

Diğer taraftan, devlet kehanetinin biçimsel Batı modeli temeline dayanarak kurumsallaştığı anda, özel ekonomiye ilişkin bir tasarım, geri dönülmez bir biçimde meşrulaşır ve kurulur. Bu tasarım hayata geçirilirken tavırların sertleştiği, sahte kopuşların yaşandığı, tutkulu muhalefetlerin ortaya çıktığı alanlar da olur; ne var ki bütün bu çeşitlemeler, başlangıçtaki kuruluş iradesinin sınırlarının dışına taşmaz.

Karşı tarafın etki alanını belirleme isteğiyle açıklanabilecek bu ikili söylemler, her iki tarafın eşit koşullarda girdiği bir ilişkinin ürünleri olamazdı. Kendi kurduğu ulus-toplumun rakipsiz güvencesi olan bu tarihsel devlet, kendi iradesinin bir ürünü olan burjuvaziyle kıyaslanmayacak kadar iyi "donatılmış"tı.

Aslında, bütün toplumsal katmanlar için geçerli olduğu gibi, bu "burjuvazi" de devlet olmaksızın kendi özerk varlığını düşünemezdi.

Eskişehir Sanayi Odası Başkanı'nın yaptığı bir betimleme bunu iyi özetler: Bu "tahsisli burjuvazi"[80] kamu piyasalarına bağımlıdır[81] ve gümrük korumalarından, devlet işletmelerinde üretilen ürünlerin (özellikle ara malların) kotalarından, negatif faiz oranıyla verilen kredilerden kâr sağlar; bu burjuvazinin siyasal istekleriyle, "Batı dinamiği"ne[82] ulaşmış burjuvazinin siyasal istekleri aynı değildir.

80. Eskişehir eski Sanayi Odası Başkanı Zeytinoğlu, bu burjuvaziyi şöyle tanımlıyordu: "Hammaddenin tamamını ithal ediyorsun, basit bir işlemle onların biçimini değiştiriyorsun ve sanayici oluyorsun. Karabük'ten, herhangi bir kapasite kıstasına uygun olarak 'tahsis' edilen belli miktarda direk alıyorsun ve biraz güçlü bir elektrikli motor, bir-iki silindir ve birkaç işçiyle sanayici oluyorsun; bütün var olma nedenin, bu 'tahsis'i elinde tutmaya indirgense bile." Zeytinoğlu (1981), s. 25.

81. Keyder ve Pamuk'un yaptığı hesaplara göre, devlet varlığı ya da devlet müdahaleleriyle yaratılan rantların tümü, milli gelirin yüzde 25'ine eşit bir değeri oluşturuyor. Rant yaratma olanaklarını üç kategoride topluyorlar: Döviz kontenjanları resmi fiyattan hesaplanan ithalat kotaları; düşük faizli banka kredileri; devlet işletmelerinin fiyat politikası. Keyder ve Pamuk (1978).

82. Bu terimi N. Elias'tan aldık.

(iii) Demokrasi, devlet işletmesiyle yüz yüze kaldığında:

Daha önceki bölümlerde de betimlemeye çalıştığımız gibi, Türkiye'de devlet işletmesi "millileştirme" adı altında toplumsal ile iktisadi alanı uzlaştırmak isteyecek ve işletmeyi saydamlaştıracak, önceden oluşturulmuş herhangi bir halk talebine dayanmaz.

Batı'da ve özellikle de Fransa'da toplumsal hareket, devlete dayanarak büyük işletmelere el koymak istemiştir, çünkü büyük işletmeler, geleneksel ilişkilerin ya da onların gösterimlerinin dengesini bozacak bir kuvvet olarak görülen yeni dinamiği temsil ediyordu. Buna karşılık Türkiye'de bu yeni dinamik derhal somutlaşarak devlet iradesi biçimini aldı. Böyle olunca da devlet iradesinin, "toplum" ile "ekonomi" arasında anlaşmayı sağlamak için başvurulacak en son merci gibi görünmesi olanaksızlaştı. Devlet iktisadi alandan uzak durma olanağından yoksundu; devlet işletmesi, söz konusu uzlaşmanın gerçekleştirildiği ortamların en önemlisi oldu.

Osmanlı Devleti'nden miras kalan bu iktidar, devlet işletmesini kamu çıkarıyla birlikte tanımlama konusunda uzun bir dönem çekimser kaldı. Örneğin, 1960'a dek resmi söylem, "devlet işletmeleri"ni adlandırırken hiçbir zaman "kamu" ve "milli" sözcüklerini kullanmadı.[83] Yaygın olarak kullanılan milli teşebbüs terimi, yalnızca mülkiyeti Türk uyruklu kişilere ve/ya da devlete ait olan bir işletmeyi belirtmek için kullanılıyordu.

Devletin büyük bir titizlikle, devletçilikle halkçılığı, devletçilikle demokrasiyi birbirinden ayırdığı, devlet işletmelerini batılılaşma yolunda geçici bir durak olarak sunduğu koşullarda başka türlü olabilir miydi?

Toplumun içinde, tarihsel bir talep olarak "millileştirme" teriminde somutlaşan bir tahayyül yaratılamazdı. Bu tahayyülü oluşturabilen, 30'lu yılların *Kadro* dergisi çevresinde toplanmış "radikal-devletçi" ve henüz olgunlaşmamış bir Üçüncü Dünya görüşünü benimseyen aydınların toplum içindeki etkisi ise oldukça sınırlı kaldı.[84]

83. Kamu işletmeleri ve kamu sektörü terimleri, karma ekonomi kavramını somutlaştıran 1961 Anayasası'ndan sonra resmileşti.
84. Sezgin (1974). Yazar, haklı olarak *Kadro*'nun savlarıyla, 1960 darbesi son-

Bu olgunun Türkiye'ye özgü olmadığını hemen belirtelim. Örneğin Yoshitake'ye göre, Japonya'daki kamu işletmelerinin varlığı, iktidarın istekleri ve "sivil" tasarımların bağdaşmasıyla değil, XIX. yüzyıl sonu bürokrasisinin güç kazanma isteğiyle açıklanabilir.[85]

Devlet işletmesinin toplumsala göre dışsal bir konumda olduğu saptaması, toplumun devlet yönetimine karşı olduğu, onu yadsıyan ya da hatta ilgisiz bir tutum içinde olduğu anlamına gelmez. "Kerim devlet" gösterimi, devletin ekonomi bünyesinde, özellikle de nüfusun büyük bir bölümünü ilgilendiren etkinlikler içinde doğrudan yer almasıyla somutluk kazanır.

Ancak devletin bu "hayırhah" tutumu Türkiye'ye özgü bir belirti olarak düşünülmemelidir; aynı olgu, günümüzde Batı ülkelerinde "esirgeyici-devlet" terimiyle ifade edilmektedir.

Rosanvallon, bu esirgeyici-devletin, XIX. yüzyıl Batı Avrupa'sındaki "koruyucu-devlet"ten türediğini öne sürer.[86] Esirgeyici-devletin tek işlevi kazanılmış olanı korumak değildir; "o, aynı zamanda, pozitif eylemlerde bulunmayı hedefler".[87] Bununla birlikte bize göre, farklılığı yaratan temel güç, esirgeyici-devletin, toplumun kendini tasarlama biçimiyle ilintilidir. Toplum "artık, kendisini bir yapı olarak değil, bir pazar olarak görmeye başlar".[88]

Kuşkusuz, Batı tarihinde, ekonomi toplumunun su yüzüne çıkmasına ilişkin egemen inanca karşın, pazar kesinlikle kendi kendine yeter nitelikte değildir ve onun var olma biçimi, onu sürekli olarak yeniden üreten normalizasyon sürecinden ayırt edilemez.[89] 1776'da Thomas Paine'e "toplum gereksinimlerimizin ürünüdür, yönetim de zayıflıklarımızın"[90] dedirten, toplumun kendine yeterliliğine ilişkin gösterim; tek başına toplumu yönetebilen karşılıklı çıkar yasasına ilişkin imge; toplumun başlangıç anını bireye doğru uzatan toplumsal-tarihsel tahayyül gibi etmenlerin

rasında devlet içinde etkili olan ve anayasanın hazırlanmasına katılan aydınların savları arasında doğrudan bir bağlantı olduğu noktasına dikkat çekiyor.

85. Yoshitake (1973).
86. Rosanvallon (1981), s. 27-28.
87. *Ay.y.*, s. 22.
88. *Ay.y.*, s. 25.
89. Frydman (1981), s. 8.
90. Rosanvallon (1979), s. 144, tarafından aktarılıyor.

varlığı da unutulmamalıdır. Kendine yeterli bir pazar-toplum tahayyülü, moderliğin kurucu unsurlarındandır.[91] Bu noktadan sonra iş, iki sorunun yanıtını bulmaya kalıyor: Bu Batı tahayyülü toplumun, demokrasi diye adlandırdığımız toplumsal-siyasal örgütlenmesini nasıl pekiştirdi, hatta yarattı ya da zorunlu toplumsal-siyasal örgütlenme biçimi olarak kendini dayatan piyasa ekonomisiyle bağıntı halinde kendini kabul ettirmeyi nasıl başardı?

Bu soruların yanıtı ne olursa olsun, bu demokrasi tahayyülü, Türkiye'de iktisadi alanı kurma dinamiğinin arka perdesi değildi. Çıkar sahipleri, özel çıkarların buluştuğu alanda kendilerine yeterli kişiler olarak yer alamadıkları gibi, özellikle patrimonyal Osmanlı Devleti ve onun ardılı, kendi siyasal toprakları üstünde olası bir özerkliğin (bu özerklik, bir tasarımdan başka bir şey olmasa da) tohumlarını görmeye hiçbir zaman tahammül etmediler.

Esirgeyici-devletin tersine hayırhah-devlet, yasalara dayanan özgür ve eşit bireyler oluşturduğu halde, her zaman toplumu organik biçimde algıladı.[92] Aslında o, meşruiyetini esirgeyici olmaktan doğan yükümlülüklerden almıyordu. Bu meşruiyet somut ve günlük eylemlerden kaynaklanmıyordu ve sözleşmeye dayanan ilişkilerden doğan bir tasarımın ürünü değildi. Bu meşruiyet, Osmanlı sonrası toplumunun temellerinde tarih aşırı biçimde yer alıyordu.

Elbette bu durum, devletin, bazı koşullarda somut bir hayırhah tutum içine girmesine engel değildi; ancak bu tutum, herhangi bir zorunluluktan doğmuyordu. Bunlar, toplumun elde ettiği haklar değil, devletin bahşettiği konumlardı.

Bu yüzden, kamu hizmeti statüsü oldukça geç bir dönemde, 60'lı yıllarda, "demokratik hukuk devleti" kavramının 1961 Anayasası'nda kabul edilmesinden sonra ortaya çıktı.[93] Gerçekte, bu anayasada ve devlet işletmelerinin 1964'te yeniden düzenlenen hukuki konumlarında kamu hizmeti, yalnızca ürünlerin devlet tarafından fiyatlandırılmasını içeriyordu: Kanun devlet işletmeleri

91. "Devlet bireyi yarattıktan sonra, bireylerin yarattığı bir nesneye dönüştü." Gauchet (1980), s. 107.
92. Sunar (1974), s. 60-61.
93. Esen (1969), s. 89.

tarafından üretilen "temel mallar ve hizmetler"in fiyatlarının hükümet tarafından saptanabileceğini belirtiyordu.[94] Bu "temel mal ve hizmetler"i gösteren listede kömürden kimyasal gübreye, demiryolu taşımacılığından enerjiye ve demire kadar pek çok ürün vardı.[95] Hükümet, kararname çıkararak temel ürünlerin listesini uzatabiliyor ve fiyatlarını saptayabiliyordu. Kamu hizmetinin, kamu sektörü tarafından üretilen malların fiyatlarının saptanması dışında hiçbir tanımı yoktu. Bu işletmeler, vatandaşın kamu hizmeti hakkına ilişkin bir tasarım geliştirmesine yönelik toplumsal bir sözleşmenin ifadesi gibi yorumlanabilecek herhangi bir yükümlülük üstlenmiyorlardı.

Buna karşılık hükümetler, devlet işletmelerinde çalışan personele, memurlarla özel sektör ücretlilerinin arasında kalan bir konum vermek ve iş dünyasında ortaya çıkan çatışmaları bakanlığın ya da Bakanlar Kurulu'nun doğrudan müdahalesiyle çözmek için, söz konusu kamu hizmeti statüsünden bol bol yararlandılar.

İleriki bölümde, devlet işletmelerinde çalışan personelin statüsünü ele alacağız; ancak şimdiden şunu belirtmekte yarar var: Devlet işletmesi, siyasal iktidarın yoğun denetimi yüzünden batılı anlamda daha "demokratik" bir ortamın gerçekleşmesine izin vermedi. Devlet, kendi çabasıyla çıkarılan yasalara ve kararnamelere saygı göstermeyen ilk işveren oldu.[96]

Bakanlar Kurulu kararıyla grevler ertelendi. Birkaç istisnai devlet işletmesinde çalışan işçiler ve ücretliler dışında, uzun müddet toplu-sözleşme yapılmadı. Devlet, sendika hakları ve ücret görüşmesi uygulamasından kaçınmak için kol emeğiyle çalışanları bile memur statüsüne aldı.

Devlet işletmelerinin işlevlerinden biri de işçi sınıfını "memurlaştırmak"tı; bu tavır, 1967'de daha mücadeleci bir sendikanın kurulmasından sonra bu işletmelerdeki yöneticilerin hükümet yanlısı sendikaları desteklemesiyle iyiden iyiye somutlaştı.

94. 440 sayılı yasa, madde 24, 21 Mart 1964 tarihli *Resmi Gazete*.
95. 440 sayılı yasanın 8. maddesinin uygulanmasına yönelik hükümet kararnamesi. 1980'e kadar devlet işletmelerini kapsayan düzenlemelerin tümü, için bkz. Planlama Teşkilatı Kamu İktisadi Teşebbüsleri ile İlgili Mevzuatı, (1979).
96. Fişek (1969), s. 98.

İşveren sözcülerinden birinin dile getirdiği tesbit, Türkiye'deki devlet işletmelerinin, iktidarın siyasal niteliğinden soyutlanarak çözümlenemeyeceğini açıkça ifade eder: "Türkiye'de, siyasetle üretim arasında doğrudan bir bağ, kamu işletmelerindeki siyasal iktidarla bu kurumların üretimleri arasında da organik bağlar vardır."[97]

Bu çerçevede Türkiye'de demokrasi sorunu, devlet işletmesini aşan ve doğrudan doğruya iktidar çözümlemesi içinde yer alan bir konudur.

Devlet işletmesinin temel boyutu iktidarın yeniden üretilmesi ve toplumsal denetim araçlarının yerleştirilmesidir; bu boyut nedeniyle devlet işletmesi görece özerk bir siyasal ortamdan yararlanamaz ve toplumsal hareket, işletme çevresinde örgütlenmiş "ekonomi toplumu"nu denetleme isteğini yansıtan bir simgeseli, "kamu" işletmesi aracılığıyla böyle bir özerk ortam temelinde kuramaz.

97. Koçman (1981), s. 12.

3. TÜRKİYE'DE DEVLET İŞLETMELERİNİN BİÇİMSEL ÖZERKLİĞİ

Devlet işletmesinin kurumsal niteliğini pekiştiren öğelerden biri yasayla kurulmasıdır.

Özel işletme, esas olarak genel bir hukuki statü içinde vücut bulurken, devlet işletmesi, etkinlik alanının özelliklerine bağlı olarak farklı hukuksal biçimler alabilir. Her bir devlet işletmesinin "maddi" özgüllüğü bir yana, her özel biçim, devletin kendi iktisadi işletmesine yüklediği anlamı, onun var olma nedenini ortaya koyar. Devletin çeşitli mercilerinin yetki ve müdahale alanlarının paylaşılması bu biçimlere de somutluk kazandırır.

Devlet işletmesi biçimine ilişkin çözümleme bizi kaçınılmaz olarak yasaya götürür; çünkü, Poulantzas'ın da belirttiği gibi,

"devletin merkezci-bürokratik-hiyerarşik iskeleti" onun genel, soyut ve aksiyomlaştırılmış bir kurallar sistemi kalıbına dökülmesini gerektirir.[98] Onun "akılcı-yasal" meşruluğu (Max Weber) bu tanıma uygun yasalara dayanır (ilişkilere yönelik düzenleme, elbette çağdaş topluma özgü değildir).

Yasayı bir iletişim aracına dönüştüren etken, ilk planda ilişkilerin bireyselleşmesidir. Bu çerçevede, değiş tokuş ve hukuk-pazar sisteminin aynı öze bağlı öğeleri haline gelirler. İşte biz de, hukukla pazar arasında var olan bu sıkı ilişkiye dayanarak devlet işletmesinin "hukuksal kişilik"i ile onun piyasadaki varlığı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu doğrulamak istiyoruz.

NEP'in ilk yıllarında Sovyet ekonomisinin durumunu yakından bilen Pasukanis'e göre, hepsi de Sovyet Devleti'ne ait olan işletmeler arasındaki hukuksal ilişkiler bir gereklilikten doğmuştu. Çünkü "çalışmalarında *piyasa yöntemlerini* kullanmak zorunda oldukları için, her birinin kendi özel çıkarları söz konusudur."[99] Pasukanis, planlı ekonominin tam olarak kurulmasını, bu işletmelerin hukuksal kişiliğinin ortadan kaldırılmasının koşulu olarak görüyordu. Planlı ekonomi tam anlamıyla kurulduğunda, devlet işletmeleri, yalnızca "akılcı-teknik" ilişkiler içine gireceklerdi,[100] çünkü bundan böyle piyasaya bireysel bir ilişki çerçevesinde katılmayacaklar, bir bütünün ifadesi olacaklardı. Aslında bu son önerme, şu olgunun altını ısrarla çizer: Devlet işletmelerinin piyasa ortamında kurduğu ilişkiler, işbölümünden doğan yalın teknik ilişkilerin sınırlarını aşar.

Türkiye'de devlet söyleminin kaynağı "Batı modeli"ydi ve devlet işletmeleri, varlıklarını özel işletmelerle birlikte sürdürdüler. Koşullar böyle olunca, devlet işletmesinin hukuksal kişiliği de işletme-biçim içinde billurlaştı ve anonim şirket biçimi altında kendini ifade etti.

Cumhuriyet döneminde, 1925'te kurulan ilk devlet işletmesi,

98. Poulantzas (1978), s. 97.
99. Pasukanis (1970), s. 123, altını biz çizdik. Pasukanis'in yaptığı betimlemenin devamı da oldukça ilginç: "Onlar (Sovyet işletmeleri), alıcı ve satıcı olarak karşı karşıya geliyor, kendi sorumluluklarını üstleniyorlar; bu yüzden de birbirleriyle ***hukuksal bir ilişki*** içinde olmak zorundalar."
100. *Ay.y.*, s. 124.

tek bir hissedarı olan bir anonim şirketti. Bu tarihten sonra devlet işletmesinin hukuksal çerçevesinde, yalnızca önemsiz bazı biçimsel değişiklikler yapıldı ve devletin iktisadi etkinliklerinin çok büyük bir bölümü, yavaş yavaş bu çerçevenin içine alındı (§1).

İktidar, "akılcı-yasal" söylemine karşın patrimonyal niteliğini, belki de devlet işletmelerinde çalışan kişiler düzeyinde sürdürmeyi başardı. Kişilerin statüleri, memur mu yoksa işçi mi olduklarına bakılarak farklılaştırılıyordu. Bu statülerden yararlanılarak iki yönlü bir devinim, yani bütünleştirme ve toplumu denetleme devinimleri yaratılmış oluyordu: Haklar sınırlanıyor ve/ya da maddi olanaklar veriliyordu. İlki, eski bir toplumsal tahayyüle dayanıyordu. "Devlet hizmeti"nde yaptığı her işi devlet göreviyle bir tutan "kapıkulları" konumu, hakların da sınırlanmasının meşruiyetini oluşturuyordu. İkincisi, birincinin tükendiği noktada başlıyordu. Bu durumda söz konusu olan, çalışanlara maddi olanaklar (ücretler, ayni gelirler, vb.) vererek onları iktidarın meşruiyet alanına dahil etme çabasıydı. Birinci durum "beyaz yakalılar"ın ve büro çalışanlarının, ikincisi de "kol emekçileri"nin konumlarına denk düşüyordu. Kurulu toplumsal düzenin meşruiyetine ilişkin tahayyülün yeniden üretilmesi sürecinde ortaya çıkan ve 60'lı yıllardan sonra giderek belirginleşen zorluklar, her iki bütünleştirme tarzının da yoğun bir biçimde kullanılmasına neden oldu; ancak bu tarzların yarattığı makas etkisi, olayların işçiler lehine gelişmesini sağladı (bu bölümün 1. altbaşlığı).

Sonuç olarak devlet işletmeleri, hukuksal ve mali alanlardaki özerk konumları ile bir devlet dairesi olmak arasında gelip giden çalkantılı bir süreç yaşadılar. Bu çalkantılar özellikle devletin merkezi kademelerinde, devlet işletmelerine özerklik verilmesini talep eden yaklaşım, esas olarak Maliye Bakanlığı'nın temsil ettiği merkezi güçler tarafından desteklendi. Uzun vadeli finansman kaynaklarının hemen hemen tümünün, Maliye Bakanlığı'nın doğrudan ya da dolaylı denetimi altında olduğu bir iktisadi ortamda devlet işletmelerinin özerk bir yapıya sahip olması, bu işletmelerden sorumlu "iktisadi" bakanlıkların gücünü zayıflatacaktı. Özerklik verme mantığı, aslında gizlenmiş bir merkezileştirme mantığıydı.

A. DEVLET İŞLETMELERİNİN HUKUKSAL KONUMLARI

Cumhuriyet döneminde kurulan ilk işletmeler liberal bir anlayışın ürünüydü. Bu anlayışın en tipik örneği, kamu statüsüyle özel statü sınırında yer alan İş Bankası'dır (1924). Bu banka özel statüdeydi, çünkü yatırılan sermayeler kişilere aitti; ancak aynı zamanda, yönetici "hissedarlar"ın bileşiminden ve iktidarla kurduğu yakın ve doğrudan ilişkilerden dolayı kamu sektörüyle de iç içeydi.

Devlet 1925'te, kamu fonlarından yararlanarak başka bir banka kurdu (Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası). Bu yeni kurumla birlikte Türk kamu hukukunda ilk kez, tüzelkişiliği ve mali özerkliği olan, Sayıştay ile kamu muhasebesi hükümlerinin denetiminden uzak kalan bir "idare" kurulmuş oldu.[101] Bankanın görevi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan birkaç fabrikayı (beş tane dokuma ve deri fabrikası) yönetmekti.[102]

Bu tür bir devlet işletmesinin kurulmasıyla birlikte Türkiye'de, tek hissedarlı anonim şirket olma özelliği taşıyan yeni bir işletme tipi belirmeye başladı. Söz konusu özellik, bu sanayi ve ticaret işletmelerine ikili bir görünüm kazandırdı: Kişilerle kurduğu ticari ilişkilerde kamu hukuku bakımından özerk bir işletme; devletle kurduğu ilişkiler bakımından ise bir tür devlet dairesi. Örneğin, 1925'te kurulan bankayı "milletvekillerinin siyasi etkilerinden ve sanayicilerle madencilerin keyfiyet ve tarafgirliğinden" kurtarmak için, bu kişilerin, bankanın yönetim kurulu üyesi olmaları yasaklandı. Ne var ki bankanın genel müdürle yardımcıları Ticaret Bakanı'nın önerisi, Bakanlar Kurulu'nun kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayıyla atanıyordu.[103] Üstelik "siyasal denetim" düzenekleri de titizlikle kurulmuştu. Parlamentonun maliye ve ekonomi komisyonları tarafından seçilen temsilcilerden oluşan bir "hissedarlar kurulu" ve Maliye Bakanlığı müfettişleri, siyasal denetimi işletmenin içinde tesis etmişlerdi.

101. Özbek (1938), s. 42.
102. Aslında daha başka görevleri de vardı; ama banka faaliyette olduğu süre içinde (1925-1932), söz konusu fabrikaları yönetmekten ve başta iki şeker fabrikası olmak üzere birkaç şirkete ortak olmaktan başka bir etkinlik göstermedi.
103. Özbek (1938), s. 44.

1932'de, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın iki ayrı uzman kuruluş halinde bölünmesi ve bir yıl sonra, kuruluşun bir devlet holdingi (Sümerbank) bünyesinde yeniden birleştirilmesi, 1925'te benimsenen hukuksal statüde köklü bir değişiklik yapılmasını gerektirmedi. Tam tersine, devletin eski etkinlikleriyle yeni kurduğu işletmeler yavaş yavaş bu idare hukuku dışına çıkarıldılar, ama resmen *a posteriori* uygulanan siyasal denetim tüm gücüyle devam etti.

1938 yasası, ilk aşamada bu fiili durumu kurumsallaştırdı. Ne var ki söz konusu kurumsallaşma, bu işletmelerin statüsüne dair yorumlarda çıkan çatışmaları aynı hızla ortadan kaldıramadı. Resmi liberal yorum bunları, eskiden olduğu gibi anonim şirketler olarak görüyordu ve özel bir statüde olmaları onların "ticari" işleyişini bozmamalıydı.

Böylesi bir liberal yorum karşısında kanun koyucu, karma ekonomi kavramının 1961 Anayasası'nca benimsenen ilkeleri ışığında, 1966'da aldığı bir kararla bu işletmelerin statüsünü ikiye ayırmakta tereddüt etmedi: KİT'ler "günlük faaliyetleri ve bireylerle olan ilişkileri itibarıyla özel hukuka tabi olan", bu ilişkiler dışında "kamu kuruluşu" olarak aldıkları kararların olduğu melez kurumlardı.[104]

(i) 1938'de çıkarılan yasa ve kamu sektöründe yaşanan amaçsızlık sorunu[105]

17 Haziran 1938'de "Sermayesinin tamamı devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadi teşekkülerin teşkilatıyla idare ve murakabesi"ne ilişkin 3460 sayılı yasa onaylandı.[106]

Bu yasayla çağdaş bir yönetim anlayışı uygulanmaya çalışılıyor, İDT'lerin, kendi kuruluşlarını tüzelkişiliği olan işletmelere dönüştürmeleri ve ayrıca, diğer kamu ve özel işletmelere de ortak olmaları isteniyordu.

1933 ve 1935 yıllarında kurulan iki holdingin (Sümerbank ve

104. S.S. Onar, *Economic and Social Studies*'de (1968), s. 55.
105. *Kami İktisadi Teşebbüsleri ile ilgili Mevzuat,* Devlet Planlama Teşkilatı (1979).
106. *KİT'lere dair Kanun ve Kararnameler,* Yüksek Planlama Kurulu (1979).

Etibank) müesseselerini şirketleştiren hükümet, belli etkinlik alanlarında uzmanlaşmış kuruluşlar oluşturma yolunu denedi. Ne var ki kamu sektörünün belli alanlarda uzmanlaşmış işletmeler halinde örgütlenmesi, o günden bugüne bir tasarı olmanın ötesine pek gitmedi. İşletmelerin bağlı oldukları çeşitli bakanlıklar arasında var olan siyasal statüko farkı, bu tür tasarıların frenlenmesinde etkili oldu.

Öte yandan, katma bütçeli kuruluşların yönetimi altında olan devlet etkinliklerinin çok büyük bir bölümü, 50'li yıllarda İDT tipi anonim şirket statüsü kapsamına alındı. Böylelikle demiryolları, posta ve telekomünikasyon, hava taşımacılığı, tersaneler tek hissedarlı anonim şirketlere dönüştürüldüler. Bu dönüşüm, devlet içinde var olan patrimonyalist eğilimlerin gerilediğini ortaya koyuyordu; çünkü, bundan böyle söz konusu etkinlikler, patrimonyalist bürokrasinin göreli egemenliği altında olan (özellikle Sayıştay ve Hazine) aygıtların doğrudan denetiminden uzaklaşıyordu.

30'lu yılların "devletçilik" söylemine uygun olarak devlet işletmelerinin, geleceğin özel işletmeleri olarak sunulması eğilimi, 1938 yasasında yer alıyordu.

Bu yasanın 39. maddesinde, hissedarların "Türk",[107] hisse senetlerinin nama muharrer olması koşuluyla İDT'lerin müesseselerinin anonim şirkete dönüştürülmesini mümkün kılıyordu. Nitekim aynı yasanın 6. maddesi bu müesseselerin devlet mülkiyetinde olmasını geçici bir konuma yerleştiriyordu.

Öte yandan yasa koyucu, 1938'de kamu sektörü için (İDT'ler ve onun yan kuruluşları) genel bir hedef belirlemedi. Bu yasayla, söz konusu girişimlerin yöneticilerini kapsayan bir davranış kuralı saptanıyordu: "Basiretli ve tedbirli bir *tacir*" gibi davranmak (madde 43).

30'lu yıllar Türkiye'sinin yekpare siyasal ortamında, İDT'lere verilen muğlak misyon ve hedef hiçbir sorun yaratmayabilir, hatta devlet işletmelerinin geçici kuruluşlar olarak sunulmasına ilişkin tasarımı da güçlendirilebilirdi.

107. Bu sözcük, ulusal kültürel bir kimliğe gönderme yaptığı için belirsizlik yaratıyordu; aslında, genel olarak yasa metinlerinde kullanılan terim "Türk tabiyeti"ydi.

Yürütme ve büyük ölçüde yasama, 1946'ya değin CHP'nin denetiminde olduğuna göre, İDT hedeflerinin katı bir biçimde tanımlanması, gereksiz bir çaba gibi görülebilirdi; hem zaten, hedefsizlik, bu kuruluşların kullanılabilirliğini artırmıyor muydu?

Çok partili dönemin başlaması ve halkın çeşitli yollardan iktidarın yarattığı etki alanının dışına taşmasıyla birlikte, İDT'ler çevresinde yaratılan boşluk, hükümetin, diğer devlet örgütleri karşısında özerkleşmesinin olanaklarını artırıyordu. Nitekim, 50'li yıllarda konjonktürel iktisat politikalarının hazırlanmasında İDT'lerden yararlanıldı.

(ii) 1964 yasası ve devlet işletmelerinin katılaşması:

27 Mayıs 1960 darbesi, "liberaller"in denetiminde olan yürütmenin özerkleştirilmesi hareketi karşısında askerlerle patrimonyalist bürokrasinin gösterdiği bir tepkiydi.

Milli Birlik Komitesi'nin aldığı ilk önlemlerden biri, içeriği bakımından darbe yanlılarının hangi yönde tepki gösterdiklerini çok iyi ortaya koyan bir yasadır (20 Temmuz 1960).

Kısaca özetlemek gerekirse 3460 sayılı yasaya ek bu geçici yasa "Kamu İktisadi Teşebbüsleri"ni[108] şöyle tanımlıyordu: Devletin, sermayenin yüzde 51'den daha büyük bir bölümüne doğrudan ya da çapraz ortak olduğu işletmelerin tümü. Böylelikle söz konusu yasaya bağlı olan işletmelerin çerçevesi önemli ölçüde genişletildi; İDT'lerin, bazı işletmelere ait hisselerin yarıdan çoğunu satın alarak ortak olması, 50'li yıllarda hükümetlerin sıkça başvurduğu bir uygulamaydı; bu yasayla söz konusu ortaklıklar, kamu sektörünü denetlemekle yükümlü devlet aygıtlarının yetkisine bırakıldı. Aynı kanun, Genel Komite'yi lağvedip komitenin tüm ayrıcalıklarını TBMM'ye devretti. Yürütmenin yetkilerini sınırlamak amacıyla, Yüksek Denetleme Kurulu yeniden parlamentoya bağlandı. Son olarak, yönetim kurulunun yerini "Müdürler Kurulu" aldı; bu kurulun bileşiminde, Fransızlar'a özgü üçlü yönetim biçiminden esinlenilmiş, ancak bu biçim epeyce daraltılmıştı. Böylelikle ilk kez, seçimle belirlenen işçi ve memur

108. Aslında, 1960'ta, "İktisadi Kamu Teşebbüsleri" terimi kullanılıyordu; yukarıda anılan terim 1964'te resmileşti.

temsilcileri, özel ortakların temsilcileri ve işletmenin etkinlik alanına göre mesleki kuruluşların temsilcileri bu kurullarda yer aldılar. 16 Ağustos 1960'ta yeni bir kanunla 20 Temmuz kanununda yazılı "geçici" kelimesi kaldırıldı.

Bu gelişmelerden üç yıl sonra, 1964'te, Millet Meclisi'nden geçirilen üç yasa hem 1938'de çıkarılan yasanın yerini aldı, hem de 1960 yasasının önemli bazı bölümlerini değiştirdi.[109]

440 sayılı yasayla, ilk kez bütün bir kamu sektörünü kapsayan genel işleyiş hedefleri saptanıyordu: "Ulusal ekonomimize faydalı olabilmesi için, özerk bir tarzda, karma ekonominin kurallarına ve ekonomik gerçeklere uygun olarak yönetilmek"; "verimlilik ve kârlılık anlayışıyla çalışmak"; "sermaye birikimine yardım etmek suretiyle yatırım kaynağı yaratmalarını sağlamak ve bu amaca ulaşmak için denetlenmek" (2. madde).

Yasada, çeşitli denetim düzeylerinin bu hedefleri gözönüne almaları gerektiği ve işleyiş koşullarıyla yukarıda anılan hedeflerin gerçekleşmesine hizmet etmeyen KİT'lerin kurulamayacağı açıkça belirtiliyordu.

İşletmeler, 1964'te egemen olan anlayış doğrultusunda merkezi devletin yönetsel denetimlerinden uzak kalmaları gerekse de, bu durum onların faaliyetlerinin hiçbir tanım ve denetime tabi olmaması gerektiği anlamına gelmiyordu. Bu süreçle birlikte ortaya çıkan yeni iktisadi ölçütlerin amacı, bu kuruluşların yürütme gücü tarafından kullanılabirliğini en aza indirgemekti.

Ne var ki, darbenin sıcaklığından 1964 yılında yaşanan kurumsallaşma aşamasına gelinceye değin, üçlü yönetim biçiminden vazgeçildi (bir işçi delegesi, bu iradenin uzak bir yankısı olarak kaldı) ve Yüksek Denetleme Kurulu yeniden Başbakan'a bağlandı.

Aynı yıl çıkarılan 468 sayılı yasayla, doğrudan doğruya Meclis ve Senato tarafından seçilen karma bir komisyon oluşturuldu ve bu komisyonun yetki alanı daha da genişletilerek kamu sermayesinin ortaklığı olmasa da kamu hizmeti veren tüm işletme ve kuruluşların devlet denetimi altına girmesi sağlandı.[110]

109. İlki, bütün kamu işletmelerini içine alan bir çerçeve yasasıydı; ikincisi, kamu işletmelerini finanse edecek bir devlet yatırım bankası kurulmasına yönelikti; üçüncüsü de, Millet Meclisi'nin uygulayacağı denetimi tarif ediyordu.

110. 440 ve 468 sayılı yasalarla kurulan denetim sistemi için bkz. M. Ete, *Economic and Social...*'de (1968).

Bu yasanın çıkarılmasından sonra Millet Meclisi Hissedarlar Meclisi'nin yerini aldı. Ne var ki uygulamada Millet Meclisi, devlet işletmelerinin yönetimini ciddi biçimde denetlemekte zorluk çekti.

Meclis'in elinde, devletin sanayi ve ticaret alanında etkinlik gösteren işletmelerini denetleyebileceği tek bir araç kalmıştı. 440 sayılı yasa, Hazine'nin herhangi bir işletmeye ortak olabilmesi için bir yandan yasa çıkarılmasını şart koşarken diğer yandan da KİT'lerin ortaklığı için Bakanlar Kurulu kararı çıkarılmasını yeterli görüyordu.[111]

Böylece hükümete kamu işletmelerini, kamu fonu dağıtan kuruluşlara dönüştürmek ve yasama gücüyle merkezi yönetimin de buna etkili bir biçimde müdahale etmesini önleme olanağı verilmiş oluyordu.

Gergin bir siyasal ortamda yapılan yasa değişikliklerinin temel hedefi yürütmenin yasamayla ilişkilerini yeniden düzenlemekti; bunun dışında, kamu sektörünün işleyişinde öze yönelik bir değişiklik yapılmadı.[112] 1965, 1971 ve 1978'de reform komisyonları kurulmasına karşın KİT'lerin konumu hep aynı kaldı; çünkü bu komisyonların aldığı tavsiye kararlarından hiçbiri uygulamaya konmadı. Çoğu kez komisyonlar ya İtalya'daki IRI tipi tek bir holding kurulmasını önerdiler (özellikle, 1971 askeri müdahalesinden sonra kurulan komisyonun önerisi)[113] ya da sektör tabanında holding kurulmasını savundular (1979'da İşletmeler Bakanlığı'nın önerisi).[114]

Ne var ki hükümetlerin siyasal tabanları zayıfladığı ve art arda koalisyon hükümetleri kurulduğu için, bu işletmelerin, bakanlıkların denetiminden koparılarak özerkleştirilmesi olasılığı iktidarın farklı bileşenleri arasında olumlu yankı uyandırmayacaktı. 1980'li yıllara girildiğinde kamu işletmesi kapsamında fiili bir değişiklik gerçekleşmedi. Sadece bunların özelleştirilmesi gündeme geldi.

111. Bkz. Özmen (1967), s. 181.
112. İ. Ertan, *Economic and Social Studies...*'de (1968).
113. Baklacıoğlu (1976), s. 125.
114. "İşletme Bakanlığı, KİT'lerin yeniden düzenlenmesine dair özel komisyon raporu", Ankara, Haziran 1979, teksir baskısı.

(iii) Kaçınılmaz son: Statü bolluğu

Art arda çerçeve yasaları çıkarılmasına karşın, devletin sanayi ve ticaret alanlarındaki etkinlikleri hiçbir zaman homojen bir statüye kavuşamadı. Gerçekte, yürütme mercilerinin ugulamalarına daha yakından bakıldığında bu mercilerin, devlet işletmeleriyle yüz yüze kalınca, yönetmelik labirentine karşın kendi gerçekleri içinde çok kutuplu bir merkeziyetçiliği yeniden ürettikleri görülecektir; bu bağlamda, hukuksal statü farklılıkları bize, efektif işleyiş konusunda kesin bilgiler vermez; ancak söz konusu farklılıklar iktidarın bileşimini ve hedeflerini belirgin bir biçimde ortaya koyarlar.

Bakanlıklar arası kuvvet ilişkileri gereği, hükümetin homojen bir yapı taşıdığı durumlarda bile ve Maliye Bakanlığı'nın gücü karşısında devletin mal ve hizmet üretme etkinliklerinin önemli bir bölümü kendi statükosunu korudu. Katma bütçeyle yönetilen bu işletmeler arasında Tekel idaresini, devlet çiftliklerini ve ormancılık alanında etkinlik gösteren işletmeleri örnek gösterebiliriz. Bu üç işletme, 1971-1973 arasında toplam 110 000 kişi çalıştırıyordu.[115]

Buna karşılık Toprak ve Tarım Reformu Fonu, Milli Prodüktivite Merkezi gibi kuruluşlar devletin sanayi ve ticaret etkinlikleri kapsamına alınınca söz konusu kuruluşların bu tür işletmeler için belirlenen ölçütler uyarınca yönetilmeleri ve denetlenmeleri gereği de kendiliğinden kabul edilmiş oldu.[116]

Bir devlet işletmesinin konumuyla devletin üst kademelerindeki siyasal kuvvet ilişkileri arasındaki bağıntı, 1975'te Devlet Yatırım Bankası'nın kurulmasıyla iyiden iyiye belirginleşti. Bu banka, Hazine'nin denetiminden tümüyle uzak olmakla birlikte, sanayi alanında etkinlik gösterecek iddialı bir kamu sektörü yaratılması işini yönetmekle görevlendirildi. Böylelikle, Milliyetçi Cephe içinde MSP'nin hazırladığı tasarıyla kurulan bankanın, tasarıya karşı çıkan ve koalisyon içinde en büyük gücü oluşturan

115. Baklacıoğlu (1976), çizelge 4, s. 141. Kamu sektörü tarafından hazırlanan hiçbir istatistikte, bu işletmelere ilişkin verilere yer verilmemiştir.
116. Öncel (1976), s. 132.

Adalet Partisi tarafından doğrudan denetlenmesi engellenmiş oluyordu.[117]

Gerçekte Türkiye'de devletin varlık alanı, kendi kuruluşlarının ya da ortaklıklarının çok ötelerine varır. Örneğin, İş Bankası ve tarım ürünleri satış kooperatifi birlikleri de (toplam yedi birlik), devlet sermayesiyle hiçbir ilgileri olmadığı halde, yasayla kuruldukları için ve devlete tanıdıkları geniş denetim ve yönetim yetkileri yüzünden devlet işletmesi olarak ele alınabilirler.[118]

Uzayıp giden bu listeyi son bir örnekle noktalayabiliriz: Türk ordusu ve özellikle OYAK; çalışmalarına 1961'de başlayan bu kuruluşun görevi, subaylarla astsubayların zorunlu kesintilerinden oluşan fonları sanayi ve ticaret işletmelerine yatırmaktı. Bu sandık, zamanla bir holdinge dönüştü.

Hukuksal bakımdan, bu sandık tümüyle özel konumdadır: Kamu fonlarıyla doğrudan bir ilişkisi yoktur. Bununla birlikte, söz konusu kesintiler yasayla zorunlu tutulduğu için sandık, düzenli ve zengin bir kaynaktan yararlanmakta ve yarı resmi olarak, kamu işletmelerini andıran bir statüde yer almaktadır.

Türkiye'de olduğu gibi ordunun darbe dönemlerinde doğrudan, "sivil" dönemlerde de Milli Güvenlik Kurulu'nun görüşleri aracılığıyla dolaylı yoldan varlığını –hem de tüm ağırlığıyla– hissettirdiği örgütsel bir sistemde, "emekli subaylar"ın sanayi ve ticaret alanındaki etkinliklerini, devletin iktidar alanı dışında kalan bir olgu olarak görmek son derece zordur.

Devlet işletmelerinin siyasal niteliğini açığa çıkaran göstergelerden biri de hukuksal statülere aşırı derecede önem veren iktidar söylemidir. Bazı statüleri dışlayıp bazılarını içselleştiren yeniden kurumsallaşma anları, 1964 yasalarında olduğu gibi kuvvet ilişkilerinin yönünü ve iktidarın "yeni yandaşlar"ının, öncekilerin uygulamaları karşısında gösterdiği tepkiyi yansıtır. Ancak bu tür kilit anları temel alarak gelecekteki uygulamalara ilişkin bir tahminde bulunmak zordur. Kamu sektörünün işleyişi

117. Örneğin 1974'te, sekiz ay süren CHP-MSP koalisyonu sırasında MSP, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin, kendi denetimi altında olan Tarım Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı'na devredilmesini istedi. 1979'da CHP ve bağımsızlardan oluşan koalisyon hükümetinde, yeni kurulan kamu işletmelerinden sorumlu İşletme Bakanlığı'nın denetimine, 27 KİT'ten yalnızca ikisi verildi.
118. Baklacıoğlu (1976), s. 141.

bakımından, 50'li yılların Türkiyesi'yle 70'li yılların Türkiyesi arasında önemli bir farklılık yoktu.

B. OLANAKSIZ BİR ÖZERKLİĞİN ÇEŞİTLİ ANLAMLARI

Devlet, bir yandan kendi işletmelerine hukuksal ve mali özerklik verirken diğer yandan da bu özerkliğe ilişkin uygulamaları sürekli olarak eleştirdi. Neden?

Son altbölümde, bu özerkliğin farklı biçimlerini açıklamaya çalışırken işletmelerle bu işletmelerin bağlı olduğu bakanlıklar arasındaki ilişkiyi ön plana çıkardık.[119] Şimdi de hem olanaksız hem de biçimsel bakımdan son derece gerçek olan bu özerkliğin anlam yelpazesini tamamladığına inandığımız farklı birkaç görüşü, kısaca ele almak istiyoruz.

İlki, daha önce de değindiğimiz iki yönlü özerkleşme-merkezileşme deviniminden yola çıkıyor. Bu devinim, Türkiye örneğinde, Maliye Bakanlığı'nın hükümet örgütlenmesi içindeki merkezi konumunu gün ışığına çıkarıyor.

Şunu öncelikle belirtelim: Maliye Bakanlığı, böylesi bir merkezi konumu Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel bakımdan merkezileşmiş yapılarından devralmadı. Osmanlılar'da merkezileşme, açıkça siyasal bir olguydu; oysa mali kaynakların tümü Hazine'ye ulaşmıyordu. Yönetsel görevlerine karşılık nazırlar, valiler ve diğer devlet memurları, verdikleri hizmetlerden doğan vergi ve gelir haklarına doğrudan sahip olabiliyor ve bunların yalnızca küçük bir bölümünü Hazine'ye gönderiyorlardı.

1910'da, örneğin Charles Laurent'ın İstanbul hükümetinin iç örgütlenmesini ele alan betimlemesinde aynı durumla karşı karşıya kalıyoruz.[120] Laurent'a göre, bu dönemde Osmanlı hükümeti mali güçlerin bir mozaiğinden oluşuyordu; bu mozaik içinde yer alan her nezaret kendi gelir kaynaklarından yararlanıyordu ve bu

119. Devlet işletmelerinde çalışan personelin hukuksal konumlarına ilişkin bir çözümleme için daha önce, hazırladığımız teze bkz., *L'État et l'institution de l'économique* (Devletin ve iktisadi alanın kurulması), Paris I Üniversitesi, 1982.
120. *C. Laurent*, Fransa'da Sayıştay kurumunun ilk onursal başkanıydı; 1909-1910 yıllarında, Osmanlı hükümetinde maliye müsteşarı olarak çalıştı.

geliri doğrudan doğruya kendi harcamaları için kullanırken Maliye Nezareti'ni bilgilendirmek durumunda değildi.[121] Kaynaklar ve harcamalar merkez dışında değerlendirildiği için nezaretin bir bütçe hazırlaması kesinlikle olanaksızdı.[122]

Buna karşılık Birinci Dünya Savaşı sırasında Maliye Nezareti, devlet gelirleri üstünde daha fazla söz sahibi olmaya başladı; ancak hükümetin örgütlenme anlayışında, nezaretlerin kişilere verilmiş nüfuz alanları olarak kabul edilmesi gerçek bir mali özerkleşmeye izin vermiyordu.

Hizmetlerin, 1920'den sonra yeni başkentte yavaş yavaş yeniden örgütlenmesi ve daha da önemlisi, yasama gücüyle yürütme gücünün ayrılmasıyla birlikte[123] Maliye Bakanlığı devlet içindeki merkezi konumuna ulaştı.

Bu çerçevede geriye kalan, yalnızca katma bütçeyle yönetilen işletmelerle özel bir yasayla kurulan ve Maliye Bakanlığı'nın etki alanından uzaklaştırılmak amacıyla başka bir bakanlığa bağlanan işletmelerdi. Bakanlıklar, "kendi işletmeleri"nin kaynaklarına dayanarak Maliye Bakanlığı'nın denetiminden kaçma olanağı buldular.[124] Devlet işletmelerinin bağlı oldukları bakanlıklardan mali ve hukuksal bakımdan ayrılması, Maliye Bakanlığı'nın merkezi konuma yerleştirilmesi sürecini belirleyen adım oldu.[125]

Aslında yeni konumuyla devlet işletmesi, gerçek anlamda daha özerk bir yapıya kavuşmadı; yatırımları için gerekli olan finansmanı yalnızca Hazine'den sağlayabiliyordu[126] ve Maliye Bakanlığı'ndan izin almadan (yatırım tutarının çok küçük bir rakam

121. Örneğin, Harp Nezareti askerlik vergisine, Dahiliye Nezareti pasaport vergisine, kadastro ile posta ve telgraf ücretlerine doğrudan el koyuyordu; özel nezaretlerin denetiminde çalışan özerk yönetimlerin kendi gelir kaynakları vardı. Laurent (1910), s. 72.

122. *Ay.y.*, s. 73-74.

123. 1920-1924 yılları arasında bakanlar, doğrudan doğruya ve kişi olarak milletvekilleri tarafından seçiliyorlardı.

124. Bakanlıklarda, o günden bugüne sürekli başvurulan bir uygulama vardır: Kendi bakanlığına bağlı KİT'lere personel almak, bu kişileri kendi hizmetinde kullanmak ve böylece bütçe kanununun öngördüğü harcama olanaklarının sınırını genişletmek.

125. Roos ve Roos (1971), s. 36. Kimi yazarlara göre, hükümet içindeki ikinci merkez İçişleri Bakanlığı'ydı.

126. 1953'te, Amortisman Sandığı'na söz konusu yatırımlardan önemli bir bölümünü finanse etme görevi verildi; ne var ki Hazine, kaynaklarından bir bölümünün bu sandığa devredilmesine karşı çıktı.

olması dışında) yatırım yapamıyordu. Bu olanaksız özerklik mantığına anlam kazandıran olgulardan biri, yeni merkezileşme dinamiklerinin yerleştirilmesiydi.

1925'ten sonra, devlet işletmelerinden büyük bir bölümünün anonim şirkete dönüştürülmesi özerkleşme mantığının ikinci boyutuna denk düşüyordu. Daha o dönemlerde devletin, kurduğu her yeni işletme için, bu işletmenin kısa bir süre sonra özel mülkiyete devredileceği sözü verdiğini anımsayacak olursak, anonim şirket konumu daha da özel bir anlam kazanacaktır.

Gerçekten de eğer devlet mülkiyeti sınırlanmış, bireyselleştirilmiş ve nihayet, devlet patrimuanı gibi belirsiz bir yığının dışına çıkarılmışsa, onun özel kesime devredilmesi daha akıl kârı bir görünüm kazanır. Anonim şirket biçimine ulaşılması, özelleşmenin, yani özel hukuksal biçimlerin benimsenmesinin ilk evresidir. Eğer devlet, belli bir mülkiyet aktarımı gerçekleştirmek istiyorsa, örneğin KİT'lerin sermayesini artırarak bu yeni hisse senetlerini satışa sunabilirdi.

Türkiye'de özel sermaye, 1980'lere kadar bu yolla KİT sermayesine ortak olmadı. Buna karşılık, 1950'den sonra kurulan hükümetlerin tümü KİT'leri "özel" işletmelere, küçük ya da büyük bir katılımla ortak olmaya teşvik ettiler. Kamu sermayesinin bu tür yatırımlarda kullanılması, anonim şirket tipinin devlet sermayesine kazandırdığı esneklikten kaynaklanıyordu. Gerçekten de Hazine'nin her doğrudan yatırımı için bir yasa çıkarmak gerekirken KİT'ler yalnızca bir Bakanlar Kurulu kararıyla herhangi bir işletmeye ortak olabiliyorlardı. Hukuksal bakımdan özerk bir yapıda olan devlet işletmelerinin kurulması "kamu" sermayesinin siyasal kullanılabilirliğini önemli ölçüde artırdı.

Bu konuda son bir noktaya daha değinmek istiyoruz. Özerkliğin biçimi, devlet işletmelerini akılcı bir yoldan yönetmek amacıyla özel olarak seçildi; bürokrasiyle işadamlarının gözünde bu akılcılığın vazgeçilmez temeli, ekonomi yönetiminin siyasetten ayrılmasıydı. Gerçekten de Türkiye'de, devlet işletmeleri bünyesinde, bu temele dayanan bir teknokrasi kuruldu; daha sonraları, özel işletmeler bu kesimden bol bol yararlandı. Özel sektöre bağlı büyük işletmelerde çalışan yöneticilerin çoğu, devlet işletmesi kökenliydi.[127]

127. *Kafaoğlu* (1979), en büyük özel holdinglerde çalışan birkaç kişinin adını ve-

Devletin bütünsel ve katı bir nitelikte olması, sözü edilen çeşitli özerklik dinamiklerinin gerçek bir özerkliğe dönüşmemesi olayı dışında tutulamaz.

Batı kapitalizminde, düzenleyici "kısmi kurumlar"ın bolluğu ve çeşitliliği sayesinde sistem, işleyiş bozukluklarını kendi içinde eritme gibi önemli bir olanağa sahipti;[128] oysa tam tersine Türkiye'de devlet, örgütlenmesi bakımından orduya özgü tekparçalı düzene daha yakındır. Bu katı düzen, devletin esneklik ve kendi içinde eritme-bütünleştirme kapasitelerini sınırlar.

Devlet işletmeleri konusu ele alındığında, devletin bu bütünsel görünümüne ilişkin en anlamlı örnek, kendi bünyesinde çalışan yöneticilerin rotasyon oranıdır. 1966'da yapılan bir araştırmaya göre, KİT'lerde çalışan genel müdürlerin yüzde 10'u ve yönetim kurulu üyelerinin yüzde 12'si, en az altı ay görevleri başında kaldılar; genel müdürlerin yüzde 25'inin görev süresi bir yılı aşmadı; aynı kişilerin sırasıyla yalnızca yüzde 10'u ve 11'i, altı yıl ve daha uzun bir süre boyunca görevde kalabildiler.[129] Genel müdürleri kapsayan rotasyonun en yoğun olduğu dönemler cumhurbaşkanlarının değiştiği, yani düzenin yöneliminde değişiklik yapılan dönemlerdi (1939, 1950, 1960). 1962 ve 1964 yıllarında koalisyon hükümetlerinin art arda kurulması da rotasyon oranını artırdı.[130] Türkiye'de devletin, kendisine bağlı olan kurumları (ve özellikle de işletmelerini) önemli bir olanaktan, devlet iktidarının günlük siyasetini hazırlama işinin uzağında kalma olanağından mahrum bıraktığı 1970 ve 80'lerde daha çarpıcı biçimde ortaya çıktı.

Yukarıda saydığımız bütün bu öğeler, devlet işletmekurumunun, tek meşru iktidar alanıyla bütünleştiğini vurgulayarak, "kamu sektörü"nü konu alan salt iktisadi bir çözümlemenin sınırlarını bir kez daha ortaya koyarlar; bu öğelere iktidar ilişkilerinin diğer boyutunu, yani iktidar içinde eşdeğer bir

riyor. Nitekim Vehbi Koç da şu noktaya dikkat çekiyor: "Devlet işletmelerinin değerli bir hizmeti de iyi yöneticiler yetiştirmektir." *Özmen* (1967), s. 166. Şunu da anımsatmakta yarar görüyoruz: Özel işletme, kamu sektöründe çalışan bu teknokratları işe alırken onların ilişkilerinden de yararlanmayı düşünmektedir.

128. Aglietta (1981), s. 40-41.

129. KİT, Reorganizasyon Komisyonu (1966), s. 40

130. Ay.y., s. 59.

önemle yer alan kutupların karşılıklı bağımlılığını da eklemek gerekir. Çoğunlukla devlet işletmesi içinde gizli kalan kurumsal mantığın kendisi, bu kurumu idareye yaklaştırarak himayelerden ve "kamu çevresi"ne ait olmanın verdiği üstünlükten yararlanmaya sevk eder. Türkiye'de, devletle ilgili olan her şeyin kutsal addedilmesi bu işletme-kurumların, "özel sektör"le kurdukları ilişkilerde, fiilen ve/ya da hukuksal olarak "kamu" konumunun ardına sığınmaya teşvik eder.

Ne var ki biz yalnızca "yeniden devlete yönelme" anını saptayabiliriz. Kamu alanıyla bütünleşmenin biçimleri, iki yönlü bir statüye ilişkin çeşitli yönetim tipleri ve devlet işletme-kurumlarının kendi stratejileri her işletmede farklıdır ve işletmenin etkinlik alanına, "özel sermaye" ile rekabetine ve ona verilen ekonomi dışı görevlere bağlı olarak değişir.

SONUÇ

Bütün bu çalışma boyunca, toplumsal yapısı bakımından devlet iradesinin damgasını taşıyan bir ülkede, iktisadi alanın kurulması sürecini sorgulamaya çalıştık.

Diğerleri gibi bizim de galiplerin tarihini yazdığımızı anımsatarak uzun ve sancılı bir değişim süreci yaşayan Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti üstünde odaklaşmamızı eleştirenler çıkabilir. Belki de bizim yaptığımız, Pierre Clastres'ın dediği gibi, "Avrupa merkezli bir saplantı" ve biz bu yüzden, devletsiz bir toplum düşünemiyoruz; çünkü "her birimiz, kendi içimizde (...), müminin Tanrı'ya imanı gibi içselleşmiş biçimde, toplumun devlet için var olduğu inancını taşıyoruz".[1]

Devlet karşısında duyulan böylesi bir büyülenme, eleştirel bir

1. Clastres (1974), s. 164.

tarzda da ifade edilmiş olsa onun kuvvet alanlarından birini oluşturur; bu alan devlete, genellikle şiddetten çok daha etkili bir biçimde bütün tasarımları işgal etme ve onların ufkunu sınırlama olanağı verir. Her şeyi bildiğini ve her yerde var olduğunu kabul ettirmek bütün toplumsal-tarihsel tahayyül kayıtlarını işgal etme stratejisinin bir parçasıdır.

Clastres'ın sorusu doğru kabul ediliyorsa, onu tersine çevirip bir de bu biçimiyle yanıtlamak gerekiyor: Bütün "tarihsiz" toplumların devlete karşı olduklarını söylemek, aynı ölçüde kavim-merkezli bir yaklaşım sayılmaz mı? Clastres doğru noktaya, yani olayın temellerine bakıyor; onun işaret ettiği olgu, Batı sivil toplumunun kendisi hakkında oluşturduğu belli bir tasarım: Tarihsel bakımdan devletin dışında kalan bir varlık tasarımı.

Belki de asıl tartışılması gereken, çözümleme konusu olarak toplumsalın ya da bireyin "özerk" ilişkilerini seçen bütün bir sosyoloji akımının geçerliliğidir. En azından bizim ele aldığımız örnekte "toplum", özerk olduğu alanları büyük bir kıskançlıkla savunan, kendi çeşitliliğini kendi kendine yöneten ve en sonunda, kendi gücüyle elde ettiği "özgürlük"ün simgesi olan bir mitoloji savaşçısı izlenimi yaratmıyor. Tam tersine kimi dönemlerde aynı toplum, devletin devlet olmayı istemesinden çok daha fazla, onun devlet olmasını istiyor!

Bu çalışmada toplumsal içindeki çatışmaları, direnişleri ve yaşantıyı bir yana bıraktık ve yalnızca, toplumdan devlete uzanan eli gözönüne aldık. Ne var ki, egemen sosyolojik yaklaşımlarda varlığını ağır bir biçimde hissettiren, ancak açıkça belirtilmeyen toplumsal ilişkilerin iktisadiyatı boyutunun tersine, böylesi bir "devlet isteği" A. Caillé'nin eleştirel bağlamda sözünü ettiği "çıkar paradigması"yla tam bir bağlantı içinde değildir.[2] Bu paradigma, etmenlerin (ya da sınıfların, ...) belli bir akılcılıkla donatıldığı varsayımından yola çıkar; yani bu etmenlerin yaptığı hesaplar tutarlı, gösterdiği davranışlar da strateji uzmanlarınınkine denktir.

2. Caillé (1981), "Çıkar paradigmasına göre, toplumsal etkenlerin davranışı, ancak ve ancak bir çıkarın doyurulmasını hedeflediği ölçüde çözümlenebilir (ve çözümlenmektedir) ya da daha doğrusu, toplumsal etkenlerin, yalnızca ya da hemen hemen yalnızca gerçekten, böyle bir doyum aradıkları kabul edilebilir", s.1.

Siyasetbilimcilerin ve sosyologların Türkiye'deki "devlet isteği"nin farklı "sınıf" stratejilerine ("ulusal burjuvazi"nin, büyük toprak sahiplerinin, işçilerin, "ticaret burjuvazisi"nin, vb. stratejileri) denk düştüğü sonucunu çıkarabilmeleri için, bu mantığın evrensel ve tarih dışı bir olgu olduğu varsayımından yola çıkmaları gerekiyor.

Oysa söz konusu hesap yapma ya da akılcı olma niteliği, kesinlikle insanı insan yapan bir gen değildir. Esas işlevi, stratejilerin çarpıştığı alana uyum kazandırmak olan bu nitelik, hesaplı ya da akılcı hale getirme olayının ta kendisidir. N. Elias, Avrupa'da "akılcılaşmanın tarihsel süreci"ne ilişkin bir dönemi açıklarken XVIII. yüzyıldan bir örnek veriyor: "Sarayın akılcılığı" sağlandıktan sonra, "savaşma tutkusu" ve itkinin yerini kurnazlık ve hesap yapma nitelikleri, yani "tasarlanmış eylem" alır.[3] Yazara göre bu, iktidar alanının giderek tekelleşmesini sağlar ve örneğin Fransa'da "uygarlaşma" sürecine eşlik eder.[4]

Yalnızca "devletin dorukları"nda değil, bütün bir toplumsal hiyerarşi içinde, ilişkilerin "uygarlaşma"sı süreci yaşanır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Fransa'da işçilerin günlük yaşantısını yeniden belirleyen kurumların yerleşmesi, bu sınıfın bir dizi "akılcı" davranışı benimsemesine neden olur.[5]

Sonuç olarak, bu akılcılaştırma süreci, piyasa ilkesinin toplumsal içinde yayılması sırasında kurulan "hesaplanabilirlik alanı"nın yaratılması anlamına geliyor.[6] Söz konusu hesaplanabilirlik öngörüye ya da daha belirgin bir anlatımla, önseziyi öngörüye dönüştüren koşullara gönderme yapıyor. İşte bu düzeyde bir önkoşullar kümesi ortaya çıkıyor; Max Weber'in, "ön-

3. N. Elias bu süreci örneklemek için, Fransa'da iktidarda bulunan muhalif iki kesimin davranışlarını tanımlıyor: Montmorency Dükü ile Saint-Simon Dükü'nün davranışları. Bir yanda, itki niteliğinde olan "tutku" ve savaşmanın "şan"ı, öte yanda, "duygularını, yumuşak, ama sağlam bir biçimde karşısındakine aşılamamak için kendini tutabilen" bir strateji, Elias (1975), s. 254-256.
4. *Ay.y.*, s. 190.
5. H. Brochier'e göre bu kurumlardan bazıları şunlar: "Kaynakların giderek daha düzenli bir duruma gelmesi ve bunun sonucunda, geleceğe ilişkin anlamlı tasarıların ifade edilme olanağının ortaya çıkması; kapitalist işletmede dayatılan disiplinin bir ürünü olarak, çalışma sırasında daha düzenli davranışların gösterilmesi (...)." Brochier (1981), s. 4.
6. Caillé (1981), s. 16.

görülebilirliğin güvenceleri" olarak adlandırdığı[7] bu önkoşullar, devletin sözleşme yükümlülüğü taşıyan bir tasarımı yerleştirmesini gerektirir. J. Habermas'ın belirttiği gibi, devletin ya da bütün yetkilerle donatılmış bir düzenin bazı müdahaleleri, böylesi bir tasarımı şart koşar; çünkü, tersi söz konusu olduğunda "devlet müdahaleleri öngörülmez olacak ve özel kişilerin kapitalist çıkarları anlamına gelen akılcılığın üslup ve ölçütüne bütünüyle ihanet etmiş olacaklardır". Bunun ihanet olarak algılanmasının nedeni, "doğal hukukun kurduğu biçimiyle onlara ait olan adalet ve özgürlük ilkelerinin hiçe sayılması" değildir.[8] Kısacası, "kazanma şansını önceden hesaplayabilmek karşılıklı alışverişi gerektirir ve bu alışverişin gelişimi, öngörünün beklentilerine yanıt vermelidir".[9]

Buraya dek yapılan tanım, yani Batı dinamiği için gerekli koşul tanımı, aynı zamanda (Batı) demokrasi(si) denen siyasal örgütlenme sisteminin tanımı değil midir? Başka bir deyişle, birinin (iktisadi gelişme) ya da diğerinin (demokrasi) önceliğine ilişkin bir dizi tuzak soruya düşmeksizin, şu sorunun yanıtı bulunamaz mı: "Batı uygarlığı"na ilişkin bu iki ayırt edici özellik, yani ekonomik gelişmeyle demokrasi belli bir anda buluşmadılar mı? Tersi söz konusu olsaydı, her ikisi birden yitirilmez miydi? Yani, yetersiz gelişme yüzünden demokratik bir sistem kuramamak ve demokrasinin yetersizliği yüzünden gelişememek!

Kapitalizm öncesi dönem Avrupa'sında sözleşmeye dayanan bir tasarımın tohumlarını bulmak hiç de zor değil: Feodal vasallık ilişkisi[10] ya da "merkezi" otoritenin varlığından kurulan serbest kentlerdeki ilişkiler.[11] Bunlar, *doğal* ve *ilk* ilişkinin bıraktığı izler olamaz; olsa olsa bunlar, Batı ülkelerinde devletin, yeni toplumsallık biçimleri kurmak için benimsediği özgül stratejinin izleridir.[12]

7. "Sanayi kapitalizmi (...) hukuk düzeni işleyişinin süreklilik, güvenlilik ve etkililiğine, yönetimle adaletin akılcı, ilkesel olarak da öngörülebilir olma niteliklerine güvenebilmelidir." M. Weber, *Wirtschaft und Gesselschaft* (İktisat ve Toplum), Habermas (1978) tarafından aktarılıyor, s. 274, III. bölümün 53 numaralı dipnotu.
8. Habermas (1978), s. 89-90.
9. *Ay.y.*, s. 90.
10. Barrington Moore (1969), s. 335.
11. Braudel (1979), Cilt III, s. 39.
12. Frydman (1981), s. 10. Batı'nın gelişmesini, sürecin ta başında "sivil" bir di-

Kaldı ki, bu çalışmanın ilk bölümünde de betimlemeye çalıştığımız gibi Osmanlı patrimonyalizmi, devletin tebaasıyla olan ilişkilerini sözleşmeye dayandırabilecek nüveleri dışlar. Sonuç olarak da cumhuriyet dönemine eşlik eden toplumsal-tarihsel tahayyül, yalnızca devlet bakımından değil, toplum bakımından da devletin toplumötesi gücünün derin izlerini taşır.

İki etken devletle kurulan ilişkilerin tek yanlılığına ilişkin tasarımı pekiştirdi: Batı kapitalizminin ülkeye girmesiyle birlikte yaşanan büyük sarsıntının kendine özgü savunmá ve uyum gösterme olanaklarından yoksun bir toplumsal düzeni altüst etmesi birinci etmendi. İkinci etmen ise, işgal ordularına karşı verilen "Ulusal Kurtuluş Savaşı"dır. Diğer kurumlar gibi bu "yeni" devlet de birleştirici tasarımları toparlayan bu iki etken üstünde yükseldi. Bu arada milliyetçilik, meşru siyaset alanını sınırlandırırken, siyasetin varlık nedeni de "devletin kurtarılmasına"na indirgendi. İktidar ve özellikle de onun askeri kanadının yandaşlarına göre, devleti kurtarmanın yolu batılılaşmadan, yani devletin diğer Batı devletlerine eşdeğer bir duruma getirilmesinden geçiyordu. Ancak her ne kadar devlet seve seve batılılaşsa da toplum için aynı şey söz konusu olmadı.

Osmanlı Devleti gibi Cumhuriyet Devleti de hiçbir meşru özerklik alanı ve toplumsaldan doğan çevresel eylemler için hiçbir potansiyel güç bırakmıyordu.[13] Cumhuriyet devleti, Osmanlı'dan daha farklı olarak toplumu, eksiksiz ve tek boyutlu bir uyum içinde görüyordu. Toplum içi çatışmaları konu alan her tür görüş devlet tarafından saf dışı bırakıldı. Tek meşru çatışma, ulusçuluktan doğan çatışmaydı. Ne var ki, toplum içinde meşru çatışma alanının bulunmaması, çağdaş topluma anlam kazandıran bireyselleşme süreci önündeki en büyük engeli oluşturdu.[14]

---

namiğin var olmasına bağlayan tezlere karşı çıkılabilir ve sözleşmeye zemin yaratan olgunun, Batı Avrupa'daki siyasal iktidarın kendine özgü stratejisi ve tarihsel yapılan olduğu söylenebilir.

13. Aktar (1982), s. 145.

14. "Eşitliğin diğer temel bağlılaşım öğesi ve en önemli etmeni toplum içindeki çatışmadır. Sınıfların uzlaşmazlığı koşulların eşitlenmesine en çok katkıda bulunan etkenlerden biridir; insanların ve toplumsal grupların cephesel karşıtlığı, hiyerarşinin yerine bireyi geçiren sürecin vazgeçilemeyecek bir boyutudur..." (1980), s.111.

Oysa, Osmanlı geleneğine uygun olarak "yöneticiler"in tasarımında toplum, devlet gücünün hizmetinde çalışan bir yapıydı. Devlet, tarihi değiştirmeye ve devlet olarak varlığını sürdürebilmek için Batı gibi olmaya karar verdiğinde, yalnızca siyasal iradeden doğan sorunları algılayabiliyordu. Yasalara dayanarak toplumsal değişime yönelik tüm kurum ve kuralları yerleştirirken en küçük bir tartışmaya fırsat vermemeye kararlıydı. En önemlisi de devlet, siyasal ilişkiyi sözleşmeye bağlayacak ortamlar oluşturmayı reddederek iktisatta hesaplanabilir bir alanın yaratılması olanağını da ortadan kaldırdı.[15]

Bu noktada şunu da belirtmek gerektiğini düşünüyoruz: İktidarın bu tarihsel sürekliliği, aynı zamanda büyük bir altüst oluşun koşullarını hazırladı. Artık devlet için söz konusu olan, geleneksel düzeni sağlam bir dengede tutmak; üretim, vergilendirme ve servet biriktirme düzeni içinde çevrimsel bir zamanın yapılarını maddi bakımdan yeniden üretmek değildi; Cumhuriyet Devleti topluma, doğrusal bir zamanın kurumlarını dayatmaya çalıştı. İradeci devletin yaşadığı bu kurma/dayatma süreci içinde saklı olan, her an serpilip, büyümeye hazır olan totalitarizm alanının nüveleriydi.

Kalkınma konusunda yaygın olarak yapılan tahminlerin tersine, siyasal bir iradenin, güçten doğan bir iradenin etkisiyle gerçekleştirilen bu toplumsal değişim, bütün dünya ülkelerinde demokrasi tipi bir siyasal örgütlenme tarzına ulaşmazdı.

"Mini-totalitarizm" tohumlarının bütün dünyada, çeşitli biçimler altında yeşermesinden tedirgin olan ilerlemeciler, kalkınmayla demokrasinin birbirinden kopmasını zahmetli, ama kaçınılmaz ve en önemlisi geçici bir an, devletin gücü karşısında pazar-toplumun gücüne temel hazırlayan bir an olarak görmeye çalışırlar. Biz, bu görüşleri yanlış bulduğumuz için, Türkiye örneğinden yola çıkarak, demokrasi doğuramayacak kısır bir iktisat alanının kurumsallaşmasını sağlayan özel dinamiği açıklama çabası içine girdik.

Bu noktada, aynı soru ters yönde sorulabilir: Devlet, "hesaplanabilirlik alanı"nın "öngörü güvenceleri" sunmayan temel

15. Kısa vadeli çıkar kurallarının egemen olması, kısmen söz konusu hesaplanabilirlik alanının sınırlarıyla açıklanabilir.

koşullarını sınırlamakla ya da ortadan kaldırmakla, asla ufuk çizgisine ulaşamayacak bir (iktisadi) kalkınma sürecini başlatmış olmadı mı? Üstelik bu ufuk çizgisini oluşturan hedef sadece kalkınma değil, çağdaş Batı uygarlığına ulaşmaktı...[16]

Türkiye'de kalkınma sürecinin ana taşıyıcısı olan sanayileşme, devlet kurumları ve işletmelerinin gölgesinde, yamaçlarında gerçekleşti. Kendisi için devletin varlık alanı dışında bir varoluş düşünemeyen bir toplumsal-tarihsel tahayyül ortamında ve otoriter bir yönetim geleneğinin egemen olduğu koşullarda, söz konusu sanayileşme, belli bir özerkliğin tohumlarını taşımak yerine devletin biçimleyici ve aracısız varlığını daha da pekiştirdi. Bu da, iktisadın, sanayileşme süreci aracılığıyla, son kertede belirleyici olma konumunu elde etmesini engelledi.

Devletin kendi otoritesine yeni dayanaklar aradığı alan el değmemiş bir alan değildi. Onun eylem alanı kendi tarihsel yapılarıyla sınırlanmıştı ve stratejilerinin hazırlandığı zemin patrimonyalist tepkilerin yoğun olduğu bir ortamdı. Böylece örneğin, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni etkisi altına alan rakipsiz olma ve aracısız denetleme saplantısı, kendisini yaratan patrimonyal yapıların onun üstünde kurdukları etkiyi ve özellikle Osmanlı tarihini belirleyen bir düşünce tarzının, siyasete askeri bir bakış açısıyla yaklaşma alışkanlığının ona nasıl egemen olduğunu ortaya koymaktadır.

Demokrasinin tohumlarını kendi içinde taşıyan bir kalkınma sürecinin çözümlemesi yapılırken Batı Avrupa'da yaşanan tarihsel deneyimin özgüllüğü vurgulanmamaktadır. Oysa günümüzde, hem bu deneyimin ne denli özgül olduğu günden güne daha iyi anlaşılmakta hem de Batı'nın kalkınmasında devletin oynadığı belirleyici rol ve Batı devletlerinin kapitalizm öncesi dönemde yaşadıkları özel koşulların işlevi daha farklı biçimde aydınlanmaktadır.

Her ne kadar iktisadi çözümleme modelleri iktidar sorununu dışlayarak "arı" modeller yaratsalar da, bu söz konusu modelin

16. Bu soru içinde yer alan diğer sorunları, yani sanayileşmenin bedelini, uluslararası ekonomik ilişkileri, vb. bir kenara bırakıyoruz; çünkü bunlar doğrudan doğruya iktisadi kalkınma alanında yapılacak özgül bir iktisadi çözümlemenin konusudur.

bütün bulgusal değerini alıp götürmektedir; özellikle de model, azgelişmişlik durumlarını tanımlamaya ya da hiç olmazsa "anlama"ya çalıştığında... Tanıma göre burada söz konusu olan, bu modeli üreten tarihsel alanın dışında kalan "durumlar"dır. Ekonomist görüş "başka olan" ülkelere uygulandığında, bu görüşü diğerlerinden ayırt eden niteliğin kuralcılık olduğu iyiden iyiye belirginleşmektedir.

Çalışmanın son bölümünde, iktisadi alanın içinde yer alan siyasetin konumunu daha iyi belirleyebilmek için devlet işletmelerini ele aldık. Türkiye'deki devlet işletmelerinin kurumsal çözümlemesi yapılınca, iktisat kurumunun, var olmadan önce belli bir siyaset alanını gerektirdiği olgusu daha net bir biçimde açığa çıkmaktadır. Bizim ele aldığımız örnekte, bu alanı oluşturan temel öğeler milliyetçilik etrafında yoğunlaşırlar; başka ülkelerde Üçüncü-Dünya, halkçılık ya da "sosyalizm" söylemleri benzer bir işlev görür.

Devlet işletmelerinin hem devlet hem de piyasa için var olmaları, kalkınmanın yönünü ve sınırlarını daha açık bir biçimde gözler önüne sermektedir. Bu işletmeler, kalkınma sürecinin egemen noktalarına yerleşmişlerdir ve devlet tarihselliğinin izlerini bu sürece aktarırlar. Günümüzde yaşanan "azgelişmişlik" olgusunun gerçekliği karşısında, devlet işletmeleri olgusu da evrenselleşmiştir. Ne var ki, bu işletmeleri konu alan evrensel bir şema çizmek olanaksızdır; çünkü, yukarıda belirttiğimiz gibi "azgelişmiş" devletlerin tarihselliği birbirinden farklıdır.

Bu girişimlerin evrensel varlığı konusunda söylenebilecek tek gerçek, çağdaş toplumlarda egemen olan yeni simgesel içinde, iktidar iradesini gerçekleştirme olanakları sunmalarıdır. Maddi olmaları, kurumlaşmış toplumsal alanın bünyesindeki içsel varlıkları, üretim ve yeniden dağıtım süreçleri üstünde yarattıkları etkiler, onları toplumsal denetim alanının merkezine yerleştirmektedir.

Devlet işletmelerinin iradeci Türk Devleti elinde bir araca dönüşmesi, kendimize özgü bir çağdaşlık anlayışı içinde, devlet iktidarının yaşama alanı olan iktisadi alanın kuruluşunun ayrılmaz bir parçasıdır.

KAYNAKÇA

Aglietta Michel, "La crise: un défi pour les économistes?" (Bunalım: Ekonomistler için meydan okuma aracı mıdır?) *Dialectiques,* sayı 33, Kasım 1981.

Ahmad Feroz, *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Jöntürkler ile İttihat ve Terakki'nin Türk Siyasetindeki Yeri, 1908-1914), Oxford University Press, Londra, 1969.

Ahmad Feroz, "The Political Economy of Kemalism" (Kemalizmin Ekonomi Politikası), *Atatürk, Founder of Modern Turkey'de* (Atatürk, Çağdaş Türkiye'nin Kurucusu) (Kazancıgil ve Özbudun'un başkanlığında), UNESCO, Londra, 1981.

Ahrweiler Hélene, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin* (Bizans İmparatorluğu'nun siyasal ideolojisi), PUF, Paris, 1975.

Akarlı Enver, *The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Participation in Turkey* (Türkiye'de Toplumsal-Kültürel Bir Olgu Olarak Devlet ve Katılım), Paris, 1975.

Akdağ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi,* Cem Yay., İstanbul, 2 cilt, 1974.

Akdağ Mustafa, *Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası,* Bilgi Yay., Ankara, 1975.

Akşin Sina, "Osmanlı ve Türk Toplumundaki Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme", *Toplum ve Bilim,* sayı 2, İstanbul, 1977.

Aktar Cengiz, *Sur le processus d'occidentalisation, éléments de réflexion sur l'institution du national et de l'économique en Turquie* Tez, Université de Paris I, 1982. [*Türkiye'nin Batılılaştırılması,* Ayrıntı Yay, 1993]

Altan Orhan, *La politique économique du gouvernement turc depuis 1950* (Türk hükümetinin 1950'den bu yana uyguladığı ekonomi politikası), Tez, Université de Caen, 1960.

Amin Samir, *Le développement inégal,* Éd. de Minuit, Paris, 1973. [*Eşitsiz Gelişme,* çev. A. Kotil, Arba Yay., 1991]

Anderson Perry, *L'État absolutiste* (Mutlakiyetçi devlet), 2 cilt, Maspero, Paris, 1978.

Antonidis – Bibicou Hélène, "Byzance et le mode de production asiatique" (Bizans ve Asya tipi üretim tarzı), *Sur le mode de participation Asiatique* içinde (Asya tipi katılım tarzı), CERM/Éd. Sociales, Paris, 1974.

Ardant Gabriel, *L'histoire financière de l'Antiquité à nos jours* (Eski çağdan günümüze maliye tarihi), Idées, Gallimard, Paris, 1976.

Arsan Üren, *Türkiye'de Cumhuriyet Devrinde İç Devlet Borçları,* SBF Yay., Ankara, 1961.

Austruy Jacques, "La transformation du pouvoir dans le début du développement économique" (Ekonomik gelişmenin başlangıcında iktidarın dönüşümü), *Revue du Tiers-Monde,* XV. cilt, sayı 57, PUF, Paris, 1974.

Authier M. ve Hess R., *L'analyse institutionnelle* (Kurumsal Çözümleme), PUF, Paris, 1981.

Avcıoğlu Doğan, *Türkiye'nin Düzeni,* 2 cilt, Bilgi Yay., Ankara, 1973.

Avcıoğlu Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi,* 3 cilt, İstanbul, 1974.

Aydemir Ş. S., Programlı Devletçilik, *Kadro,* sayı 34, Ankara, 1934.

Aydemir Ş. S., *İkinci Adam,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

Aydemir Ş. S., *Tek Adam,* Remzi Kitabevi, 1969.

Aydemir Ş. S., *Menderes'in Dramı,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Bacque-Grammont J. L. ve Manmeri H., "Sur le pèlerinage et quelques proclamations de Mehmed VI en exil" (Sürgünde yaşayan VI. Mehmet'in hac ziyareti

ve birkaç açıklaması üstüne), *Turcica,* cilt XIV, Leusen, Belçika, 1982.
Badie Bertrand ve Birnbaum Pierre, *La Sociologie de l'État* (Devletin sosyolojisi), Grasset, Paris, 1979.
Baklacıoğlu Sadık, *Kamu İktisadi Teşebbüsleri,* SBF Yay., Ankara, 1976.
Ballandier Georges, *Sens et Puissance* (Anlam ve Güç), PUF, Paris, 1981.
Barkan Ömer Lütfi, "16. asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği iktisadi bunalımların sosyal yapı üzerindeki tesirleri", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Sorunları'nda, ESEK,* İstanbul, 1964.
Barkan Ö. L., *Türkiye'de Toprak Meselesi,* Gözlem Yay., İstanbul, 1980.
Barrington Moore, *Les origines de la dictature et de la démocratie,* Maspero, Paris, 1969. [*Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri,* çev. A. Şenel-S. Tekeli, Verso Yay., 1989]
Benetti Carlo, *L'accumulation dans les pays capitalistes sous-développés* (Azgelişmiş kapitalist ülkelerde birikim), Anthropos, Paris, 1974.
Berkes Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi,* 2 cilt, Gerçek Yay., İstanbul, 1972.
Beşikçi İsmail, *Türk Tarih Tezi ve Kürt Sorunu,* Komal Yay., İstanbul, 1977.
Von Beyme Klauss, "Batı ve Marksist Gelişme Kuramlarına Göre Kemalizm", Uluslararası Atatürk Sempozyumu, İstanbul, 17-22 Mayıs 1981, *Milliyet* gazetesinin eki, 1981.
BM, *The Development of Manufacturing Industry in Egypt, Israel and Turkey* (Mısır, İsrail ve Türkiye'de İmalat Sanayisinin Gelişimi), New York, 1958.
Boisde Raymond, *Technocratie et Démocratie* (Teknokrasi ve demokrasi), Plon, Paris, 1964.
Boran Behice, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları,* Bilgi Yay., Ankara, 1970.
Boratav Korkut, *Gelir Dağılımı,* Gerçek Yay., İstanbul, 1969.
Boratav Korkut, *Türkiye'de Devletçilik,* Gerçek Yay., İstanbul, 1974.
Bourdieu Pierre, *Questions de Sociologie,* Les Éd. de Minuit, Paris, 1980. [*Sosyoloji Sorunları,* çev. I. Ergüden, Kesit Yay., 1996]
Bozdemir Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları,* SBF yayını, Ankara, 1982.
Bozkurt Mehmet Esat, *Atatürk İhtilali,* İstanbul, 1960.
Braudel Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (Maddi uygarlık, ekonomi ve kapitalizm), 3 cilt, Armand Collin, Paris, 1979.
Brochier Hubert, *La valeur heuristique du paradigme économique* (İktisadi paradigmanın bulgusal değeri), Université de Paris I, 23-24 Ocak 1981, teksir baskısı, 1981.
Caille Alain, "La sociologie de l'intérêt a-t-elle un intérêt?" (Çıkar sosyolojisi bir çıkar sağlıyor mu?), "Le modèle économique dans les sciences" (Bilimde iktisadi model) konulu kolokyum, Université de Paris I, 23-24 Ocak 1981, teksir baskısı.
Cankardeş Orhan, *L'oeuvre d'assainissement monétaire et de développement économique entre deux guerres* (İki savaş arasında kalan dönemde para istikrarına ve iktisadi kalkınmaya yönelik çalışmalar), Thèse, Université de Grenoble, 1945.
Carrere d'Eencausse Hélène, *Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe* (Rus imparatorluğu müslümanlarında reform ve devrim), Presses de la Fondation des Sciences Politiques, Paris, 1980.
Castoriadis Cornelius, *L'institution imaginaire de la société* (Toplumun Tahayyülde Kuruluşu), Seuil, Paris, 1975.
Castoriadis Cornelius ve Alii, *Le Mythe du développement* (Kalkınma efsanesi), Seuil, Paris, 1977.
Çavdar Tevfik, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu,* İstanbul, 1982.
Cem İsmail, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,* Cem Yay., İstanbul, 1973.
Chatelus Michel, "A propos du développement industriel au Moyen-Orient" (Ortadoğu'da sanayinin gelişimi üstüne), *Maghreb-Machrek,* sayı 92, Documentation

Française, Paris, 1981.
Choksi Armeane, *State Intervention in the Industrialization of Developing Countries: Selected Issues* (Gelişmekte Olan Ülkelerde Devletin Sanayileşme Sürecine Müdahalesi: Seçme Örnekler), Dünya Bankası Staff Working Paper, sayı 341, Washington, 1979.
Cin Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1985.
Clark E., *The Ottoman Industrial Revolution* (Osmanlı Sanayi Devrimi), Middle East Studies, sayı 5, 1974.
Clastres Pierre, *La Société contre l'État*, Minuit, Paris, 1974. [*Devlete Karşı Toplum*, çev. M. Sert-N. Demirtaş, Ayrıntı Yay., 1991)
Conker Orhan, *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie* (Yeni Türkiye'nin iktisadi kalkınması ve sanayileşmesi), Sirey, Paris, 1937.
Conker Orhan, *Les chemins de fer en Turquie* (Türkiye'de demiryolları), Paris, 1935.
Constantin F. ve Coulon C., "Entreprises publiques et changement politique au Mali" (Mali'de devlet işletmeleri ve siyasal değişim), *Les Entreprises publiques en Afrique noire'da* (Kara Afrika'da devlet işletmeleri), Pedone, Paris, 1979.
Çavdar Tevfik (der.), *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*, D.İ.E. Yay., 1973.
Divitçioğlu Sencer, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1. baskı 1968), 1981.
Dodd C. H., *Politics and Government in Turkey* (Türkiye'de Siyaset ve Hükümet), Manchester University Press, 1969.
Drucker Peter, *L'entreprise face à la crise mondiale*, (Dünya bunalımı karşısında işletmelerin durumu), Interéditions, Paris, 1981.
Durkheim Émile, *Le socialisme* (Sosyalizm), PUF, Paris, 1971.
Durkheim Émile, *De la division du travail social* (Toplumsal iş bölüşümü üzerine), PUF, Paris, 1978.
Economic and Social Studies Conference Board, *Planning and Growth under a mixed economy* (Karma ekonomide planlama ve kalkınma), İstanbul, 1965.
Economic and Social Studies Conference Board, *State Economic Enterprises* (Kamu İktisadi Teşebbüsleri), İstanbul, 1968.
Eldem Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yay., İstanbul, 1970.
Eliade Mircea, *Images et symboles*, Gallimard, Paris, 1952. [*İmgeler ve Simgeler*, çev. M.A. Kılıçbay, Gece Yay., 1993]
Elias Norbert, *La dynamique de l'Occident* (Batı'nın dinamiği), Calmann-Lévy, Paris, 1975.
Esen Bülent Nuri, *La Turquie* (Türkiye), LGDJ, Paris, 1969.
Esin Pars, *Türkiye'de İşveren Sendikacılığı*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1974.
Fayol Henri, *Administration industrielle et générale* (Sanayi yönetimi ve genel yönetim), Dunod, Paris, (1. baskı 1916), 1979.
Fethi Naci, *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, Gerçek Yay., İstanbul, 1968.
Fichte A. G., *L'État commercial fermé* (Kapalı ticaret devleti), Age de l'Homme, Lozan, 1980.
Fişek Kurthan, *Devlet'e Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, Todaie Yay., Ankara, 1969.
Frey Frederic, *The Turkish Political Elite* (Türk siyaset seçkinleri), Cambridge, M.I.T. Press, 1965.
Frydman Roger, *Paradigme économique et science du politique* (İktisadi paradigma ve siyaset bilimi), "Modèle économique dans les sciences" (Bilimlerde iktisadi model) kolokyumuna sunulan bildiri, Paris I, 23-24 Ocak 1981, teksir baskısı.
Gauchet Marcel, "Tocqueville, l'Amérique et nous. Sur la genèse des sociétés

démocratiques" (Tocqueville, Amerika ve biz. Demokratik toplumların oluşumu üstüne), *Libres,* sayı 7, Payot, Paris, 1980.
De Gaudemar J. P., *Usines et Ouvriers* (Fabrikalar ve işçiler), Maspero, Paris, 1980.
Gatron J. C. ve Zuber B., "Les entreprises publiques et semi-publiques du Sénégal" (Senegal'de kamu ve yarı-kamu işletmeleri), *Les Entreprises publiques en Afrique noire* içinde (Kara Afrika'da kamu işletmeleri), Pedone, Paris, 1979.
Glachant Jean-Michel, *Idée de nationalisme, Analyse économique et entreprises publiques,* (Milliyetçilik düşüncesi, Ekonomik çözümleme ve kamu işletmeleri) 3 cilt, Doktora tezi, Paris 1 Üniversitesi, 1990.
Georgeon François, "Les Foyers Turcs à l'époque Kémaliste (1923-1931)" (Kemalizm Döneminde Türk Evleri (1923-1931)), *Turcica*, cilt XIV, Leuven, Belçika, 1982.
Godelier Maurice, "L'État: le processus de sa formation, la diversité de ses formes et de ses bases" (Devlet: oluşum süreci, biçimlerinin ve temellerinin çeşitliliği), *Revue Internationale des Sciences Sociales*, UNESCO, sayı 4, Paris, 1980.
De Grammont H.-D., *Histoire d'Alger sous la domination turque, 1515-1830,* (Türk egemenliği altındaki Cezayir'in tarihi, 1515-1830), Paris, 1887.
Greffe Xavier, *Les entreprises publiques dans les pays en voie de développement* (Kalkınmakta olan ülkelerde devlet işletmeleri), Institut International de l'Administration Publique, Paris, teksir edilmiş ders notları.
Güray A. ve Yurtman V., *Buğday Krizinde Türkiye,* Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara.
Gürsel Seyfettin, *La transition d'une formation tributaire à une formation périphérique: l'exemple de l'Empire ottoman* (Haraca dayanan bir oluşumdan çevresel bir oluşuma geçiş: Osmanlı İmparatorluğu örneği), Tez, Université de Paris X, 1979.
Gürsoy Bedri, *Türkiye'de Sanayileşme ve Kamusal Kredi,* Cumhuriyet'in 50. Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları seminerinde, SBF, Maliye Enstitüsü, Ankara, 1975.
Habermas Jürgen, *L'Espace public* (Kamu alanı), Payot, Paris, 1978.
Habermas Jürgen, *Raison et Légitimité* (Akıl ve meşruiyet), Payot, Paris, 1978 a.
Haşim Nahid, *Les symptômes de la crise turque et ses remèdes* (Türkiye'de yaşanan bunalımın belirtileri ve çareleri), J. Vrin, Paris, 1931.
Hale W. M., *Devletçiliğin Değerlendirilmesi ve Amaçları,* Uluslararası Atatürk Sempozyumu, İstanbul, 1981.
Hannoyer J. ve Seurat M., *L'État et secteur public en Syrie* (Suriye'de Devlet ve Kamu Sektörü), Cermoc, PUL, Lyon, 1979.
Hanson A. H. (Sld), *Public Enterprise* (Devlet işletmesi), International Institut of Administrative Sciences, Brüksel, 1955.
Hanson A. H., *Le secteur public dans une économie en voie de développement* (Kalkınmakta olan bir ekonomide kamu sektörü), PUF, Tiers-Monde dizisi, IEDES, Paris, 1961.
Heper Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği,* ODTÜ Yay., Ankara, 1974.
Heper Metin, *Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme,* Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 1977.
Heper Metin, "Osmanlı Devleti'nde Merkez-Kenar İlişkileri", *Toplum ve Bilim,* sayı 9, 1979.
Hermassi E., *Etat et Société au Maghreb* (Mağrip'te devlet ve toplum), Anthropos, Paris, 1975.
Hershlag Z. Y., *Turkey: An Economy in Transition* (Türkiye: Bir geçiş ekonomisi), Leiden, E. J. Brill., 1968.
İlkin Selim ve Tekeli İlhan, *1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı,* ODTÜ Yay., Ankara, 1974.
İlkin Selim ve Tekeli İlhan, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Ara-*

yışları, ODTÜ Yay., Ankara, 1977.
İlkin Selim, "Chester Demiryolu Projesi", Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 17-22 Mayıs 1981, *Milliyet*'in eki, 1981.
İnalcık Halil, "İslâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi", *İslâmi İlimler Dergisi,* I-1, 1950.
İnalcık Halil, "Ottoman Methods of Conquest" (Osmanlılarda Fetih Yöntemleri), *Studia Islamica,* sayı 2, 1952.
İnalcık Halil, "Osmanlı Hukukuna Girip; Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih'in Kanûnları", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* cilt: XIII, 1958.
İnalcık Halil, "Capital Formation on the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu'nda Sermaye Oluşumu), *Journal of Economic History,* Mart, sayı 29, 1969.
İnalcık Halil, *The Cambridge History of Islam*'daki yazıları, Cambridge University Press, 3. cilt, 1970.
İnalcık Halil, *The Ottoman Empire* (Osmanlı İmparatorluğu), Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1973.
İnsel Ahmet, "La genèse économique de l'État selon Wallerstein" (Wallerstein'a göre devletin iktisadi oluşumu), *Bulletin du Mauss,* sayı 5, Paris, 1983.
İTİA, "Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları", İTİA Mezunları Cemiyeti, İstanbul, 1977.
Jarniou Pierre, *Entreprise comme système politique* (Siyasal bir sistem olarak işletme), PUF, Paris, 1981.
Juija D., *Fichte,* PUF, Paris, 1964.
Kafaoğlu Aslan Başer, "Kamu Girişimi, Özel Girişim", *Cumhuriyet*'te yayımlanan makaleler, Eylül, 1979.
Karaosmanoğlu Y. K., *Politikada 45 Yıl,* Bilgi Yay., Ankara, 1968.
Karpat Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi,* İstanbul, 1968.
Kazancıgil Ali, "La participation et les élites en Turquie" (Türkiye'de katılım ve seçkinler), *Revue Française des Sciences Politiques,* sayı 1, Şubat 1973, cilt XXIII, Paris, 1973.
Kepenek Yakup, "Türk Sanayiinde Yatırımlar Üzerine Bir Deneme", *Cumhuriyet'in 50. Yılında Sanayileşme Sorunları Semineri*'nde, SBF Maliye Enstitüsü, Ankara, 1975.
Keyder Çağlar ve Pamuk Şevket, "Türkiye'de Rantların Ekonomi Politiği", teksirle basılmış makale, ODTÜ, Ankara, 1978.
Keyder Çağlar, *The Definition of Peripherical Economy: Turkey 1923-1929* (Çevre Ekonomisinin Tanımı: Türkiye 1923-1929), Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
KİT "Yüksek Kademe İdarecileri Araştırması", Ankara, teksir baskısı, 1966.
Koçman Ali, *İktisat Dergisi,* sayı 23, Ekim, İstanbul, 1981.
Köklü Aziz, *Türkiye'de Para Meseleleri,* İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1947.
Köprülü M. F., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu,* Ötüken Yay., İstanbul, 1981.
Köprülü M. F., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Etkisi,* İstanbul, 1981.
Küçükömer İdris, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum", *Toplum ve Bilim,* sayı 2, İstanbul, 1977.
Kurmuş Orhan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sanayinin Korunması Sorunu ve Ticaret Sermayesinin Tavrı,* Sanayi Kongresi, Makine Mühendisleri Odası, İstanbul, 1976.
Kushner David, *The Rise of Turkish Nationalism, (1876-1908)* (Türk Milliyetçiliğinin Yükselişi),Frank Cass &C , Londra, 1977.
Lacoste Yves, *Ibn Khaldoun,* Maspero, Paris, 1978. [*Ibni Haldun,* çev. M. Sert, Sosyalizm Yay., 1992]
Laurent Charles, "La réforme financière en Turquie" (Türkiye'de mali reform), *La politique budgétaire en Europe*'da (Avrupa'da bütçe siyaseti), Félix Alcan, Paris, 1910.

Lefebvre Henri, *De l'État* (Devlet üstüne), 4 cilt, UGE 10-18, Paris, 1977.
Lefebvre Henri, *La Présence et l'Absence* (Varlık ve yokluk), Casterman, Paris, 1980.
Le Genissel André, *L'ouvrier d'industrie en Turquie* (Türkiye'de sanayi işçisi), Les Lettres Orientales, Beyrut, 1948.
Lewis Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu), Oxford University Press, Londra, 1951.
Lourau René, *L'État inconscient* (Bilinçdışı Devlet), Minuit, Paris, 1978.
Lourau René, *L'analyse institutionnelle* (Kurumsal çözümleme), Minuit, Paris, 1970.
Mantran Robert, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII. siècle*, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris, 1962. [*XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. M.A. Kılıçbay, Eren Yay., 1989]
Mardin Şerif, *Center-Periphery Relations: a Key to Turkish Politics* (Merkez-Çevre İlişkileri: Türkiye'nin Politikaları için bir Anahtar), *Daedalus*, Kış, 1973.
Melia Jean, *Mustapha Kemal ou la révolution de la Turquie* (Mustafa Kemal ya da Türk devrimi), Bibliothèque Charpentier, Paris, 1929.
Monnier Lionel, *Capitaux publiques et stratégies de l'État* (Kamu sermayeleri ve Devlet stratejileri), PUF, Paris, 1977.
Muhittin Tahsin, *Le systeme fiscal de la république de Turquie et la réforme financière de la loi de 17 février 1925* (Türkiye Cumhuriyeti'nde vergilendirme sistemi ve 17 Şubat 1925 tarihli yasayla başlatılan mali reform), Rousseau, Paris, 1930.
Mumcu Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, AÜ Yay., Ankara, 1963.
Ökçün Gündüz, *İzmir İktisat Kongresi*, SBF Yay., Ankara, 1971.
Öncel Türkân, *KİT'ler ve Türkiye'deki Uygulaması*, İstanbul Üniversitesi, doçentlik tezi, 1976.
Öncü Ayşe, "Réseaux interorganisations et structures sociales: le cas des chambres d'industrie en Turquie" (Örgütlerarası ağlar ve toplumsal yapılar: Türkiye'de sanayi odaları örneği), *Revue Internationale des Sciences Sociales*, sayı 4, cilt 31, UNESCO, Paris, 1979.
Önder İzzettin, *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Seyri*, İstanbul Üniversitesi Yay., 1974.
Ortaylı İlber, "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları", *Toplum ve Bilim*, sayı 4, İstanbul 1978.
Ortaylı İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yay., 1984.
Ostrogorsky V., *Le pronoïa: contribution à l'étude de la féodalité à Byzance et chez les slaves du sud, Byzantion* (Pronoia: Bizans'ta ve Güney Slavlar'ında feodalizm incelemesine katkı, Bizantiyon), Paris, 1952.
Özbek S. E., *Le Sümerbank et l'industrialisation de la Turquie sous la République* (Sümerbank ve Cumhuriyet Türkiyesi'nde sanayileşme), Université de Lausanne, Lyon baskısı, 1938.
Özeken Ahmet Emin, *Türkiye Kömür Ekonomisi Tarihi*, 2 cilt, İst. Üniversitesi Yay., İstanbul, 1955.
Özgü Tahir, *İDT'nin Temel Amaçları ve Özerkliği*, doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1976.
Özgür Özlem, *Sanayileşme ve Türkiye*, Gözlem Yay., İstanbul, 1976.
Özmen Selahattin, *Dünyada ve Türkiye'de İktisadi Devlet Teşekkülleri*, Ankara, 1967.
Pasukanis Evgeny, *La théorie générale de droit et le marxisme* (Genel hukuk kuramı ve marksizm), EDI, Paris, 1970.
Perroux François, *Le capitalisme* (Kapitalizm), PUF, Que sais-je, Paris, 1963.
Perroux François, *Économie et Société* (Ekonomi ve toplum), PUF, Paris, 1963.
Perroux François, *L'indépendance de la nation* (Ulusun bağımsızlığı), UGE, 10-18, Paris, 1969.
Perroux François, *Pouvoir et Économie* (İktidar ve ekonomi), Bordas, Paris, 1973.

Peters R. F., *L'histoire des Turcs* (Türkler'in tarihi), Payot, Paris, 1966.
Piaget Jean, *Le structuralisme*, Que sais-e, PUF, Paris, 1979. [*Yapısalcılık*, çev. F. Akatlı, Dost Yay., 1984]
Presthus R., *Weberian Welfare Bureaucracy in Traditional Society* (Geleneksel Toplumda Weberci Refah Bürokrasisi), Administrative Science Quarterly, Haziran, 1961.
Poulantzas Nicos, *État, pouvoir et socialisme* (Devlet, iktidar ve sosyalizm), PUF, Paris, 1978.
Rakowski Marc, *Le Marxisme devant les pays de l'Est* (Doğu ülkeleri karşısında marksizm), Savelli, Paris, 1977.
Rivier François, *Industrie et politiques industrielles en Égypte* (Mısır'da sanayi ve sanayi politikaları), Cermoc, PUL, Lyon, 1979.
Robinson Richard D., *The First Turkish Republic, a Case Study in National Development* (İlk Türk Cumhuriyeti, Ulusal Kalkınma Üstüne Bir Örnek Olgu), Harvard University Press, Cambridge, 1963.
Ronart Stephan, *La Turquie d'aujourdui* (Bugünün Türkiye'si), Librairie Orientaliste, Paul Geuthner, Paris, 1937.
Roos L. ve Roos N., *Managers of Modernization, Organization and Elites in Turkey (1950-1969)* (Çağdaşlaşmanın Yöneticileri, Türkiye'de Örgütlenme ve Seçkinler) (1950-1969)), Harvard University Press, 1971.
Rosanvallon Pierre, *L'âge de l'autogestion* (Özyönetim çağı), Seuil, Points, Paris, 1976.
Rosanvallon Pierre, *Le capitalisme utopique* (Ütopik kapitalizm), Seuil, Paris, 1979.
Rosanvallon Pierre, *La crise de l'État-providence* (Koruyucu-Devlet'in bunalımı) Seuil, Paris, 1981.
Rozaliev Y. N., *Türkiye Sanayi Proletaryası*, Yar Yay., İstanbul, 1974.
Saint-Germes, *L'État capitaliste* (Kapitalist devlet), Paris, 1937.
Şaylan Gencay, *Türkiye'de Kapitalizm, Bürokrasi ve Modernleşme*, Todaie Yay., Ankara, 1974.
Sencer Muammer, *Toprak Ağalığının Kökeni*, Tel Yay., İstanbul, 1974.
Şeni Nora, *Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayii ve Ereğli Demir-Çelik*, Birikim Yay., İstanbul, 1978.
Sezgin Örmür, *La recherche d'une doctrine nouvelle de développement: Kadro* (Yeni bir kalkınma öğretisi arayışı: Kadro), Tez, Paris I, 1974.
Sombart Werner, *Le Bourgeois* (Burjuva), Payot, Paris, 1966.
Sönmez Mustafa, *Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye*, TİB Yay., Ankara, 1978.
Sourdel D., "Khalife" (Halife), *Encyclopédie de l'Islam* içinde, cilt IV, 1978.
Stirling Paul, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Toplumsal Değişme ve Toplumsal Denetim", Uluslararası Atatürk Sempozyumu, İstanbul, 1981.
Strayer J. R., *Les origines médiévales de l'État moderne* (Çağdaş devletin Ortaçağ'a uzanan kökleri), Payot, Paris, 1979.
Sunar İlkay, *State and Society in the Politics of Turkey's Development* (Devlet ve Toplumun Türkiye'nin Kalkınma Politikalarındaki Yeri), SBF Yay., Ankara, 1974.
Sur Fazıl Hüsnü, *Contribution au Congrès International pour l'étude des problèmes de l'épargne* (Uluslararası Tasarruf Sorunları Araştırması Kongresi'ne katkı), Paris, İmprimerie Nationale, 1957.
Suvla Refii Şükrü, *La Banque centrale de la république de Turquie vers la stabilisation de la livre turque* (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası'nın Türk Lirası'na istikrar kazandırma çalışmaları), İstanbul, 1933.
Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Doğan Yay., Ankara, 1971.
Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.
Tekeli İlhan ve Selim İlkin, *Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara, 1981.

Tekeli İlhan ve Şaylan Gencay, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi", *Toplum ve Bilim,* sayı 6-7, İstanbul, 1978.
Tezel Y. S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi* (1923-1950), Yurt Yay., 1982.
Thobie Jacques, *Phares Ottomans et emprunts Turcs: 1904-1961* (Osmanlı fenerleri ve Türk tahvilleri, 1904-1961), Publications de la Sorbonne, Université de Paris I, 1972.
Touraine Alain, "Rationalité et politique dans l'entreprise" (Girişimde Akılcılık ve Siyaset), *L'entreprise et l'économie du XX. siècle* (XX. yüzyılda işletme ve ekonomi) içinde (F. Perroux ve F. Bloch-Lainé'nin başkanlığında), cilt II. PUF, Paris, 2. baskı, 1966.
Touraine Alain, *La production de la société* (Toplumun üretimi), Seuil, Paris, 1973.
Touraine Alain, *La société post-industrielle* (Sanayi sonrası toplumu), Denoël/Gonthier, Paris, 1976.
Touraine Alain, "Qu'est-ce que la sociologie de développement" (Kalkınma sosyolojisi nedir), *Savoir, faire, espérer*'de (Bilmek, yapmak, ummak), Pub. des Facultés universitaires de St. Louis, Brüksel, 1978.
Toynbee A. J. ve Kirkwood K. P., *Turkey* (Türkiye), New York, 1927.
Tunçay Mete, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması,* Yurt Yay., Ankara, 1981.
Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi,* TTK Yay., 1954.
Wallerstein Immanuel, "Les États dans le vortex institutionnel de l'économie-monde capitaliste" (Kapitalist dünya ekonomisinin kurumsal girdabında devletler), *Revue internationale des sciences sociales,* sayı 4, cilt 32, UNESCO, Paris, 1980.
Walstedt Bertil, *State Manufacturing Enterprise in a Mixed Economy: The Turkish Case* (Karma Ekonomide İmalata Yönelik Devlet İşletmesi: Türkiye Örneği), World Bank Research Publication, The Johns Hopkins University Press, Londra, 1980.
Ward Robert ve Rustow Dankwart (der.), *Political Modernization in Japon and Turkey* (Japonya ve Türkiye'de Siyasal Çağdaşlaşma), Princeton University Press, New Jersey, 1970.
Weber Max, *Économie et société* (Ekonomi ve toplum), cilt I, Plon, Paris, 1971.
Weiker Walter, *Political Tutelage and Democracy in Turkey* (Türkiye'de siyasal koruyuculuk ve demokrasi). Leiden, E. J. Brill, Hollanda, 1973.
Wideman Horst, *Atatürk Üniversitesi Reformu,* İst. Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul, 1981.
Yaşa Memduh, "Devletin sermaye terakümünü tanzimi ve sanayiide direk devlet yatırımları: Türk tecrübesi", *Sanayide Yatırım ve Sermaye Terakümü*nde, ESEKH, İstanbul, 1963.
Yetkin Çetin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler,* İstanbul, 1980.
Yoşitake Y., *An introduction to Public Enterprise in Japan* (Japonya'da Kamu İşletmesine Giriş), Londra, 1973.
Yücel Yaşar, *1640 Tarihli Es'ar Defteri,* DTCF, Ankara, 1982.
Zeytinoğlu Mümtaz, *Ulusal Sanayii,* Çağdaş Yay., İstanbul, 1981.

SÜRELİ YAYINLAR

Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı, 1975, 1976, 1977, 1978, 1980/81 Haziran, Ankara.
Yüksek Denetleme Kurulu'nun Denetim Alanına Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, 1972, 1973, 1974, 1975, 1977, 1978, 1980, Ankara.
Turquie, OECD, 1972 ve 1981.
TÜSİAD, The Turkish Economy, İstanbul, 1980.
"IV. Beş Yıllık Plan, (1979-1983)", TBMM Basımevi, Ankara, 1978.

Cengiz Aktar

TÜRKİYE'NİN BATILILAŞTIRILMASI

İncelemeİÇev.: Temel Keşoğlu/151 sayfa/ISBN 975-539-037-5

Batılılaşma, 18. yüzyılın sonlarından bu yana Türkiye insanının soyut ve somut tüm etkinliklerini belirleyen baskın süreçtir. Başlangıçta Batı'dan devleti ayakta tutabilmek için teknik ithal etmekle sınırlı olan bu süreç bugün toplumun temel dinamiği haline gelmiştir. Günümüzdeki işleyişin eksiklik ve aksaklıkları ise başlangıçtaki yaptırımcı iradenin ve bu iradenin aktörleri olan Osmanlı-Türk aydınının tarih ve mirasıyla çok yakından ilgilidir. Devletin bekâsı amacıyla "örümcek kafalı" halka zorla hazmettirilmeye çalışılan Batılı "güzellikler" bu iradenin "düzen" saplantısıyla sınırlıdır.

Batılılaşma özünde eskiye ve yeniye yönelik birbirine koşut iki normalizasyon sürecinde somutlaşır: Bir yandan geleneksel farklılıkların gayrimeşruiyeti ve bu farklılıkların eşitlenmesi, ama öte yandan böylelikle temellendirilen demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olan toplumsal çelişkinin gayrimeşru addedilmesi. Devletin toplum üstündeki velâyeti işte burada ortaya çıkmaktadır.

Bir yandan onu gerçek bir demokratik işleyişe ulaştıracak çelişki mekanizmasından özürlü, öte yandan ona demokratik çağların yalnızlıklarıyla baş edebilme gücünü verebilecek geleneksel toplumsallıklardan yasaklı, sınırlandırılmış bir toplumun serpilip gelişebilmesi kolay değildir. Demokrasi donanımı böylesine zayıf bir toplumun, bu yüzden, devletlerin zorbalıklarına karşı kendisini savunabilmesi çok zor olmaktadır. Ve toplum kimi zaman paternalist devlete karşı kendini ifade etme aracı olarak "zor"a başvurmak durumunda kalmaktadır.

"Cengiz Aktar çalışmasında, "Türk modernleşmesi" gibi bir olgunun tarihini yazmayı değil, o "Türk modernleşmesi" denilen sürecin aslında, Türkiye'nin Batı'ya uyumlulaştırılması süreci olduğunu ortaya çıkarmayı amaçlıyor. Gerçek demokratik süreci sakatlayıcı "yabancı" bir kavramı topluma uyarlamanın ne denli çatışmalı bir ilişki yarattığını vurguluyor."

Nuh Köklü/Kitap Gazetesi

Samir Amin

AVRUPAMERKEZCİLİK

BİR İDEOLOJİNİN ELEŞTİRİSİ

İnceleme/Çev.: Mehmet Sert/229 sayfa/ISBN 975-539-040-5

İki yüzyıl önce, Fransız Devrimi modern dünyanın değerler sistemini en iyi özetleyebilecek ilkeyi, "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" formülüyle ortaya koymuştu. Burjuvazi, kapitalizmdeki fetihçi ruhun dünyanın bütün toplumlarını Avrupa modeline göre homojenleştireceğine ve Fransız Devrimi'nin bayrağını bütün halklara taşıyacağına inanıyordu. Oysa tam tersi oldu. Kapitalizm yayıldıkça toplumlar arasındaki eşitsizlik giderek büyüdü ve sonunda kapatılması olanaksız bir uçurum, keskin bir kutuplaşma doğdu.

Avrupamerkezcilik bu uçurumu, bu kutuplaşmayı meşrulaştırmak için Batılılarca uydurulmuş bir ideolojidir. Kapitalist üretim tarzının özündeki adaletsizliği, eşitsizliği gizlemek için, sömürülen toplumlardaki iç etkenleri ve Avrupa tarihinin benzersizliğini öne sürer. Bu ideolojiye karşı giderek büyüyen hoşnutsuzluk, SSCB ve Doğu Avrupa'daki sistemin çöküşünden sonra, milliyetçiliğe, kültürcülüğe, İslamcılığa, radikal ayrılıkçı, gelenekçi ve tutucu hareketlere çok elverişli bir zemin yaratmıştır.

Samir Amin, "tersinden Avrupamerkezcilik" diye nitelediği bütün bu tepkilerin kapitalizmin ekmeğine yağ sürdüğünü, bugünkü koşullarda akla yatkın tek tasarının, Batı'nın dayattığı tekmerkezli, bütünleşmecilik yanlısı, totaliter "yeni dünya düzeni"nin yerine, çokmerkezli, evrensel değerlere sahip çıkacak, kapitalist sistemle bağlantısını kendi koyduğu kurallara göre düzenleyecek yeni bir sistem yaratmak olduğunu savunuyor.

Samir Amin'in *Avrupamerkezcilik*'i, Serge Latouche'un *Dünyanın Batılılaşması* ve Cengiz Aktar'ın *Türkiye'nin Batılılaştırılması*'yla birlikte, "Batılılaşma" ve "kalkınma" sorunu üzerine bir üçleme oluşturuyor. Türk okuru bu üç kitapta, hem bugüne kadar yaşadıklarımızı ve bundan sonra yaşayabileceklerimizi her yönüyle sorgulayan sağlıklı bir tartışma zemini, hem de ileriye dönük somut öneriler bulacaktır.

"Samir Amin'in bu eseri, hem kendi tarihimize hem de başkalarının tarihine eleştirel bakmamıza yardım edebilecek önemli tezler içeriyor. Yaşadığımız coğrafyada en çok ihtiyacımız olan şey, Avrupa-merkezcilikten arındırılmış eleştirel bir bilinçtir."
Fikret Başkaya / Özgür Gündem

Pierre Clastres

DEVLETE KARŞI TOPLUM

İnceleme/Mehmet Sert-Nedim Demirtaş/175 sayfa

Yayımlandığında çok tartışılan bu kitabında Clastres, *"devletsiz olmak ya da olmamak"* sorunsalına yeni katkılarda bulunur. Clastres için devletsiz yaşamak yalnızca mümkün değil, gereklidir de. Buradan hareketle, Batı kültürünün kendi gelişmesini temel alarak oluşturduğu *"devleti mutlaklaştırıcı, evrimci"* modeli tersyüz etmeyi dener ve ilkel toplumlara yeniden bakar. Clastres'a göre bu toplumlar *"kuralsız ve kralsız"*; ihtiyaç kadar üretimin yapıldığı, *"kazananın ve kaybedenin olmadığı"*, yarışsız toplumlardır... İktidar şeften topluma değil, toplumdan şefe doğrudur. Şefler emir vermeyen, güzel konuşmak ve bonkör olmak zorunda olan, güçten ve yetkiden yoksun kişilerdir. Şefleşmeye kalkışan şefler terk edilmektedir...İktidar olmaya yönelik *"çalışmak"* yerine *"tembellik"* yeğlenmektedir; *...toplum zamanını amaçsız bir çalışmaya ayırmak gibi bir "delilik" yapmaz; bunun yerine oyun, dans, eğlence, dinlenme gibi daha "akıllıca" amaçlara..* yönelmektedir.

Bu niteliklerin karşıtlarını barındıran toplumlarda ise devlet görülür. Demek ki ders alması gereken birileri varsa, bunlar ilkeller değil, onlardan çok şey öğrenebilecek olan *"uygar"* lardır... Clastres *"gelişimci"* tarih anlayışını yadsıyarak devletin toplumsal yaşam için zorunlu olmadığını göstermeye yönelir. Amacı (siyasal) değişmeyi değil, (siyasal) değişmemeyi açıklamaktır: Günümüze dek varlıklarını sürdürerek gelebilmiş devletsiz ilkel toplumlar var; demek ki değişmeme mümkün! Bu anlamda *"tarihi olmayan halkların tarihi.. devlete karşı mücadelenin tarihidir."*

"Bugün sosyalizm adına yapılacak en selametli iş, bilimci, prodüktivist, siyasal güç putperesti Marksizan dogmayı sosyalizmin başından kurtarmaktır. Clastres bunun mücadelesini şimdi değil, bundan yirmi yıl önce vermeye başlamıştır."
Ahmet İnsel / Birikim

Devlet, hayatımızı kontrol eden en temel kavramlardan/kurumlardan biri. Gündelik hayatımızda sık sık sözünü etmemize ve hemen her gün muhtelif devlet temsilcilerinin teorik ve pratik beyanlarına maruz kalmamıza rağmen ne tuhaftır ki üzerinde çok az düşünüyoruz. Tıpkı hayatla kurduğumuz ilişkinin niteliği hakkında çok az düşündüğümüz gibi...

Ahmet İnsel Türkçede çok az telaffuz edilen tezler içeren bu kitabında "Osmanlıdan günümüze devlet"i, iktisat ve toplum bağlamında düşünüyor. Öncelikle iktisadın kendiliğinden oluşan ve gelişen bir alan olmadığını, bir siyasi irade tarafından inşa edildiğini söylüyor. Devletin bir siyasi irade olarak "devlet merkezli, devlete tabi bir toplum" yaratmak için iktisadı yönlendirdiğini belirtiyor. Ve "yöneten-yönetilen ilişkisinin değişmemesi", "iktisadi alanları kontrol etme isteği"nin aynı kalması açısından Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti Devlet'i arasında bir süreklilik olduğunu gösteriyor. Solun, devletçilikle ilericiliği, devletçilikle sosyalizmi birbirine karıştırma eğilimini sorgularken, devletin kendini iktisadi kalkınmayla sınırlamayıp siyasi ve kültürel hedefler de gözettiğinin altını çiziyor. "Kalkınma tahayyülünü gerçekleştirme", "toplumu devlete tabi kılma", "devletin kendini kurma" aracı olarak kurulan devlet işletmelerinin "devletin işçi sınıfını" oluşturmaya yönelik hedeflerini sergiliyor. İnsel'e göre, M. Kemal'in "Devrimiz, tamamen bir iktisadiyat devrinden başka bir şey değildir" sözlerinde temellenen Türk devleti; kalkınmaya tapınan ama kalkınmanın toplumsal sonuçlarından çokça ürken bir devlettir. Zor kullanarak "düzen"i koruyan ve böylece kendini gerçekleştiren bir devlet...

İnsel kitaba esas olan dönemi 1960'ta bitiriyor. Ama 1990'lara getirdiği etraflı önsözünde, son yıllarda toplum olarak başımıza açılan belaları ve devletin bu belalardaki rolünü inceliyor. 12 Eylül darbesiyle birlikte ordunun siyasi ağırlığının giderek arttığına, "milli menfaatler ve milli güçler" söylemine dayanılarak insanın değil devletin kutsallaştırıldığına dikkat çekiyor. Devletin esas olarak "Türk, sünni-müslüman ve erkek" karakterinin altını çizerek, farklılıkları dışlayan bu özelliğinin toplumsal çatışmaları artırıcı rolüne değiniyor. Zaten farklılıkları gözeten bir "toplumsal mutabakat"la oluşturulmamış olan devletin içinde son zamanlarda giderek özerkleşmeye başlayan "güç odakları"na dikkat çekerek, bir tür "neo-feodal devlet"in oluştuğunu söylüyor...

"İnsan merkezli" bir toplumsallığın önündeki engelleri merak edenlere şiddetle önerilir...

AYRINTI•İNCELEME
ISBN 975-539-121-5
9 789755 391212